

המחלקה לסוציולוגיה, מדעי המדינה ותקשורת

חדר משלו/ה

עדות שקטה - הנצחה דרך שימור חדרי הנופלים על חפציהם

His own room

Silent Testimony- Commemoration through the preservation of the fallen soldier's
rooms and their personal belongings

לימור סימון

עבודה זו נכתבה בהנחיית:

ד"ר קרול קדרון

ד"ר דפנה הירש

עבודת תזה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך בתוכנית ללימודי

דמוקרטיה בין תחומים באוניברסיטה הפתוחה

המחלקה לסוציולוגיה, מדעי המדינה ותקשורת

תוכן העניינים

I.....	תקציר
1.....	מבוא
4.....	סקירת ספרות
5.....	1 המושג זהות
7.....	1.1 משמעותה של קבוצת הפנים וקבוצת החוץ על גיבוש הזהות האישית והקבוצתית
9.....	1.2 זהות הורית
12.....	2 תרבות השכול בחברה הישראלית – "משפחת השכול"
15.....	3 זיכרון והנצחה
16.....	3.1 דרכי הנצחה המקובלות בישראל
17.....	3.2 פוליטיקה של זיכרון והלאמת המתים
19.....	3.3 תרבות חומרית – הקשר בין תרבות חומרית לזיכרון והנצחה
21.....	4 בית
22.....	4.1 הבית כמקור לזהות
24.....	4.2 הבית ולאומיות
25.....	5 שאלת המחקר
27.....	6 שיטות המחקר והמקורות בהם נעשה שימוש
28.....	6.1 הכלי המחקרי
29.....	6.2 הצגת הנחקרים
29.....	6.3 ניתוח הממצאים
30.....	6.4 מגבלות המחקר
32.....	7 הצגת הנחקרים
36.....	8 הצגת הממצאים וניתוחם
36.....	8.1 משמעות ההנצחה עבור ההורים השכולים
47.....	8.2 להיות משפחה שכולה
51.....	8.3 זהות אינדיווידואלית – הבית
59.....	9 חדר משלו/ה
60.....	9.1 מיקומו של החדר בבית ההורים
63.....	9.2 החפצים הדומיננטיים בחדרים - בין אזרחי לצבאי-לאומי
66.....	9.2.1 החפצים האזרחיים ומשמעותם עבור ההורים השכולים
73.....	9.2.2 מיקומם של החפצים הצבאיים ומשמעותם עבור ההורים השכולים
80.....	9.3 נאמנות לעיצוב המקורי של החדר והכנסת אלמנטים חדשים
81.....	9.4 התנהלות ההורים בחדר
81.....	9.4.1 התנהלות ההורים בחדר בזמן שהותי שם
82.....	9.4.2 התנהלות ההורים בחדר בחיי היום-יום
85.....	9.5 החלטת ההורים לשמר את החדר
88.....	9.6 "נכנס לחדר?" – מי מורשה להיכנס לחדר
90.....	9.7 הנצחה או הנכחה
97.....	10 דיון וסיכום
105.....	בנימה אישית
107.....	ביבליוגרפיה

112	נספח מס' 1 - דגם חדרו של סמל דקל ז"ל
113	נספח מס' 2 – חדרו של סמ"ר תמיר ז"ל
114	נספח מס' 3 – חדרו של סמל דן ז"ל
115	נספח מס' 4 – חדרו של סמ"ר מיכאל ז"ל
116	נספח מס' 5 – חדרו של סמל ליעד ז"ל
117	נספח מס' 6 - חדרה של סמלת עמית ז"ל
118	נספח מס' 7 – חדרו של סמ"ר רותם ז"ל
119	נספח מס' 8 – חדרה של סמ"ר מיטל ז"ל

תקציר

24 שנים עומד חדרו של יונתן כפי שהותיר אותו ביום שחזר לבסיס וממנו לא שב עוד. הבגדים, הנעליים, הספרים ויתר החפצים שבחדרו נשמרו על ידי הוריו בחדרו, באותו המקום ובאותה הצורה, שהוא הותיר אותם. חדרו של יונתן מצטרף לשמונה חדרים נוספים שיוצגו במחקר זה. חדרים שנשמרו על ידי הורי הנופלים אשר נהרגו בעת שירותם הצבאי הסדיר, למשך שנים רבות על חפציהם האזרחיים והצבאיים. בלב המחקר עומדת לבחינה סוגיית המשמעות שמספק סוג הנצחה ייחודי זה להורים השכולים – סוגיה שעד כה לא זכתה להתייחסות מחקרית.

אף שאיני יכולה לקבוע זאת בוודאות מוחלטת, ככל שהצלחתי לבדוק, צורת הנצחה זו מאפיינת הורים אשר שכלו את ילדיהם בזמן שירותם הצבאי. המסגרת שבה היו הנופלים בעת נפילתם – הצבא – מאפשרת מגוון רחב של צורות הנצחה ואף משתתפת במימונם. לאור העובדה כי ההורים השכולים לוקחים חלק נכבד בהפקת ההנצחות הפרטיות השונות, שמהן הם מקבלים משמעות, מעניין היה לבדוק מהי משמעותה של הנצחה פרטית זו.

המחקר אודות ההנצחה בישראל מבחין בין שלושה סוגי מנצחים: הממסד, החברה והפרט, והוא מקיף מגוון רחב של סוגיות, וביניהן גם את סוגיית המשמעות הטמונה בפעולות ההנצחה. סוגיה זו נחקרה במגוון דיסציפלינות, ביניהן: הפסיכולוגיה, הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה, והיא נבחנה במגוון פרספקטיבות.

בעוד שבתחום הפסיכולוגיה משמעות ההנצחה נבחנת לרוב מנקודת מבט של פוסט טראומה או של צמיחה, בתחומי הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה נקודה זו נבחנת מנקודות מבט מאקרו-חברתיות וביקורתיות, הדנות במתח המתמיד המתקיים בין הזיכרון וההנצחה הפרטיים לבין הזיכרון וההנצחה הקולקטיביים; ומנקודות מבט מיקרו חברתיות, המתמקדות בפעולות הנצחתו הפרטית של היחיד ובמשמעות שפעולה זו מקנה לו.

התייחסות למשמעות חפצי המת עבור קרוביו מופיעה בספרות המחקר בעיקר בהקשר של תגובות ודינמיקות הקשורות בהתמודדות עם אובדן. על ציר המודלים המתארים תהליכי אבלות, ניתן למקם מהצד האחד את המודלים הרואים באבל תהליך לינארי, שתכליתו הסופית היא להביא להליך של פרידה רגשית מהמת – החלמה. אזכור חפצי המת בהקשר זה, מופיע לרוב כסימון לסיבוך בתהליך האבלות. מנגד, בקצהו השני של אותו הציר, ניתן למקד מודלים הרואים בחפץ ייצוג העוזר לאבל לשמור על קשר עם המת, וזאת כחלק מתהליך ההמשכיות התקינה של חייו.

למרות שמחקרים אלה שמים את הדגש העיקרי על המשמעות הנגזרת מהיצמדות לחפצים בתהליך האבל, בין אם מדובר בהצמדות חיונית ובין אם מדובר בהצמדות פתולוגית, הם אינם דנים במשמעות הסובייקטיבית של החפצים הנשמרים בחדרי הנופלים עבור ההורים השכולים, כסוכני זיכרון והנצחה. מחקר זה הינו מחקר חלוצי בבחינת סוגיית המשמעות המתקבלת מהנצחה ייחודית זו, והוא מצטרף למחקרי ההנצחה והזיכרון בחברה הישראלית כמציע התבוננות חדשה לא רק ביחס למשמעות הסובייקטיבית של ההורים השכולים מפעולת הנצחה זו, אלא גם על מערכת היחסים המשתנה של ההורים השכולים עם המדינה והחברה.

ממחקרי הנצחה פרטית עולה כי המשמעות העיקרית הטמונה בהנצחה זו עבור ההורים השכולים נובעת משני היבטים עיקריים: הפעולה האקטיבית ביצירת ההנצחה עצמה ועצם חשיפתה למרחב הציבורי. בניגוד להנצחות פרטיות אלו, במחקר זה מוצגת הנצחה שצורתה, כמו גם תוכנה והמרחב שבו היא מתקיימת "עוצבו", כביכול, על ידי הנופל עצמו, ולפיכך, לכאורה, לא נדרשת מצד המנצחים – הורי הנופלים – כל פעולה אקטיבית

לשם יצירתה, למעט שימור החדר. בנוסף, מאחר והנצחה זו "מבוצרת" בחדר הנופל בבית הוריו, משמעותה העיקרית אינה טמונה בחשיפתה למרחב הציבורי, אלא בהיבטים אחרים, שאותם ביקשתי להבין.

שימור חדרי הנופלים בצורתם המקורית, על חפציהם האזרחיים והצבאיים, כרוך בנושאים נוספים, שאליהם התייחסתי בעבודה זו: זהות, שכול הורי, תרבות השכול בישראל, זיכרון, הנצחה, לאומיות, תרבות חומרית ובית.

המחקר מתבסס על עבודת שדה מקיפה שכללה: ראיונות מובנים למחצה עם תשעה הורים שכולים (זוגות או בודדים), ותצפית מעורבת. שני אלה התקיימו בשני מרחבים: החלל הביתי המשותף בדירת ההורים השכולים (סלון או פינת אוכל) וחדרי הנופלים. הבחנה זו אפשרה לי התבוננות נוספת וייחודית על משמעות השארת החדר עבור ההורים השכולים.

ההורים השכולים שהשתתפו במחקר זה איבדו את ילדיהם במהלך שירותם הצבאי, והשאירו את חדרם כפי שהוא לפחות חמש שנים ומעלה מאז מותם. קבוצת המרואיינים כללה אוכלוסיות שונות ומקרי מוות שונים: הורים לחיילים, הורים לחיילות, הורים דתיים וחילוניים, חיילים שנהרגו בנסיבות המוגדרות כהרואיות לצד כאלה שלא. מבין הורים אלה, שתי משפחות העתיקו את חדרי ילדיהם לדירתם חדשה ואם אחת יצרה שיחזור של החדר באמצעות דגם ייחודי המוצג במקום מגוריה החדש. מגוון זה אפשר לי הסתכלות רחבה ומעמיקה יותר על משמעות הנצחה זו עבור ההורים השכולים, ולהציג את התופעה הנחקרת, ככזו שאינה תלויה במגדרם של הנופלים, ובעיקר לא באופי שירותם הצבאי ובנסיבות מותם.

משאלת המחקר המרכזית נבעו שאלות נוספות הנוגעות להתמודדות ההורים עם הזהות החדשה שנכפתה עליהם כ"הורים שכולים", כמו גם עם הזהות החדשה של ילדיהם המתים, כמי שנוכסו והולאמו על ידי המדינה. זהויות אלה, לכאורה, ממלאות את כל ישותם, או כך לפחות הן נתפסות בחוויה הסובייקטיבית שלהם מתוך המסרים שהם מקבלים מהחברה.

מניתוח הממצאים עלה כי החדר בצורתו הנוכחית, הכולל בתוכו חפצים קבועים וברובם אזרחיים, כמו גם חפצים שהוכנסו אליו לאחר מות הבן וקשורים אליו, מייצג בצורה הקרובה ביותר למציאות החיים, את זהותו ומהותו השלמה והקוהרנטית של הנופל, זהות אשר הופקעה מההורים עם נפילתו ונוכסה על ידי המדינה, ובכך טמונה המשמעות המרכזית של שמירתו.

ממצאי המחקר מצביעים על כמיהת ההורים לשמר את זהותו השלמה של הנופל הכוללת בתוכה בצורה דומיננטית, גם את החלקים האזרחיים, שהם, בניגוד לחלקים הצבאיים, מוכרים להם, זכורים להם וחלקם אף שייכים לחוויות חיים משותפות להם ולנופל עצמו. מכאן, שבסיטואציה שבה קיים מתח בין הפרטי לציבורי, ובין המדינה ליחיד, נראה כי החדר מאפשר ליישב את הסתירות והקונפליקטים שההורים השכולים חווים בהקשר הזה, ושמירת החדר בצורתו הנוכחית מסייעת להם לבנות מחדש את מציאות חייהם לאחר הטרגדיה, כך שתאפשר להם להמשיך בשגרת החיים.

ממצאי המחקר הסקתי כי שמירת החדר מסייעת להורים ליצור הפרדה בין גופו לנפשו של הנופל, ובתוך כך לשמר את "הנפש" דרך האובייקטים החומריים והייצוגים הוויזואליים שבחדר. הממצאים מצביעים על כך, שההורים תופסים את בית העלמין הצבאי כמקום קבורתו של הגוף הפיזי של ילדם, שנפרד שוב, ברמה המטפורית, מרחם אמו, ועובר "לגור" ב"חדר של קבע", בחסותה של המדינה. הנפש לעומת זאת, המייצגת את מהותם האנושית של הנופלים, והיא נשמרת בחסות ההורים באמצעות החפצים שבחדר.

דרך החפצים מגבשים ההורים השכולים מחדש את זהותם המנוכסת והמולאמת של הנופלים. זהות זו מתגבשת באמצעות החפצים האזרחיים והצבאיים שבחדרי הנופלים, אלה שהיו שם טרום מותו של הבן ואלה שהוכנו לאחר מותו והם קשורים בעיקר להנצחתו. כל אלה מצליחים לייצר את זהותו השלמה של הנופל, או זו הקרובה ביותר לשלמה, המאפשרת להורים לחיות איתה בצורה שלמה יותר מאשר הזהות הדומיננטית האחת, המתקבלת בחווייתם מפעולות ההנצחה האחרות, שאותן הם מבצעים או שלהן הם שותפים במרחבים השונים.

חשיבותה של הזהות המתגבשת באמצעות החפצים בחדרים, מאפשרת להורים לא רק לשמר את זהויותיהן המרובות של הנופלים, אלא גם את אלה של עצמם כמשפחה וכחורים, ובתוך כך גם לעבור את שלבי האבל והזיכרון באופן אינטימי, שאינו מחויב לדיון וחשבון ציבורי.

משמירה על מהותו השלמה של הנופל דרך החפצים שבחדרו נגזרות משמעויות נוספות, הכוללות בין היתר את טשטוש היררכיית השכול הבאה לידי ביטוי גם דרך הנצחות; את האפשרות שהחדר מספק להם להתעמת גם עם זיכרונות לא קלים, אלה שאינם קשורים למוות עצמו והם צפים ועולים מהחפצים בחדר; את היכולת לספר לדור ההמשך, לנכדים, את סיפור הנופלים באמצעות החפצים שבחדר; את ההפרדה משגרת חיי היוסיום ומציפיות החברה מהם, ואת ההתכנסות האינטימית עם ההיזכרות; ואת הצורך להפריט את השכול ולהפריד בין הלאומי לפרטי.

בנוסף לכל אלה, מניתוח הממצאים עלה כי בניגוד להנצחות פרטיות אחרות, שמירת החדר נתפסת ונחווית על ידי ההורים כפעולה המבקשת להנכיח ולשמר באדיקות את החי ולא את המת. גיבוי לכך התקבל מביצוע המחקר בשני שלבים ובחלקים השונים של הבית: המרחב הביתי המשותף והחדר. הבחנה זו יצרה, במודע או שלא, מצב שבו סיפור המוות נשאר מחוץ לדלת החדר, ובכך הוא אפשר לחפצים "לספר" את סיפור החיים.

מבחינת המרחב הביתי המשותף של הנחקרים עלתה משמעות נוספת, המעידה על השינוי שהתחולל בעשורים האחרונים בקרב ההורים השכולים ביחס להלאמה. מחקר גישוש שערכתי טרם יצאתי למחקר זה העלה, כי בעבר נהגו ההורים השכולים למלא את קירות ביתם בתמונות ובחפצים המזכירים את הבן או הבת שמתו בעת השירות הצבאי. "עיצוב" מחודש זה של הבית, לאחר הטרגדיה שפקדה אותם, יצר הלימה בין הפנים לחוץ - בין הפרטי ללאומי ולציבורי. הלימה זו חיזקה את זהותם החדשה כחורים שכולים, והיא חברה לאתוס הלאומי הקולקטיבי של החברה הישראלית ביחס לגבורה ולהקרבה, ונדמה שהיא אף השתלטה על כל ישותם. לעומת זאת היום, נוכחותם המינורית של חפצים כאלה במרחב הביתי המשותף, כמעט ואינה מורגשת.

מעדות ההורים ומהתצפיות ניתן היה להסיק, ששמירת החדר, למעשה, היא כמעין "הצבעה ברגליים" המאפשרת להורים השכולים להפריט את זכר הבנים מהמדינה ובמרכזה עומדת כמיהתם להשיב לנופלים, לבני משפחתם ולעצמם את הזהויות האזרחיות המרובות שלהם, אלה שהתעצבו לפני ואחרי הטרגדיה ובלי קשר אליה.

מטרת המחקר היא להפנות זרקור על משמעותה של הנצחה ייחודית זו, שטרם קיבלה ביטוי מקיף בשדה המחקר הסוציולוגי-אנתרופולוגי, הן ברמת הפרט – ההורים השכולים, והן ברמת הכלל – החברה והמדינה, ומנקודת מבטם של ההורים השכולים וכאן תרומתו העיקרית. בנוסף, דרך פרקטיקת הנצחה ייחודית זו, מבקש המחקר להציף מחדש את הדיון בדבר משמעותה והשלכותיה של פעולת הלאמת המתים בהליך של זיכרון והנצחה, עבור ההורים השכולים.

מבוא

"החיים שלנו ממשיכים הלאה, ליעד נשאר בן 19.5 והחדר שלו, כאילו קפא בזמן. כל כך הרבה שנים ולא נגענו בכולם. הניירות במגירה נדבקים לסוכריות ה"תיק תק", הנעליים הצבאיות מתפוררות לאבק, התופים החלודים, הבגדים מקופלים בארון, כל הריח התאדה, אפילו המכנסיים האחרונים שלבש בליל הסדר לא עברו כביסה. לפעמים מתחשק לי לקחת שקית גדולה ולזרוק הכול, אבל אז אני מביטה סביב וליעד, הילד הפרטי שלי, זה עם צבעים בשיער והמוזיקה הרועשת, עולה מתוך הדממה ואני יכולה להרגיש אותו, ובתוך כל העצב והדמעות אני עוד מצליחה לחייך ולהיזכר בי, אמא של ליעד החי ולא החלל המת¹"

(כלנית, אמו של סמל ליעד ז"ל שנהרג בעת פעילות מבצעית).

אובדן של ילדים במסגרת שירותם הצבאי מהווה חלק בלתי נפרד מהציבוריות הישראלית (ויצטום, 2004). כ-24,000 חללים מאז קום המדינה הותירו אחריהם את חותמם, הן ברמת הפרט והן ברמת החברה. הכאב ועוצמת הרגשות הטמונים בו, לצד הצורך לבנות חברה מתפקדת למרות האובדן הרב, הציבו בפני הממסד אתגרים ליצירת דרכי התמודדות עם השכול. דרכים אלו הפכו במהלך השנים, בין היתר, לחלק מ"תרבות השכול" הייחודית לחברה הישראלית. תרבות זו מהווה את המסגרת המאפשרת, בין היתר, דרכי התמודדות עם הכאב והאובדן ברמה האישית וברמה הלאומית (malkinson & Bar-Tur, 1999).

אחת מדרכי ההתמודדות הדומיננטיות, המזוהה עם "תרבות השכול" הישראלית, היא הנצחת הנופלים. מהספרות המחקרית העוסקת בהנצחת נופלים ניתן ללמוד כי פעולת ההנצחה הינה פעולה חברתית ותרבותית - אידיאולוגית, המתקיימת הן ברמת היחיד והן ברמת החברה. מטרתה העיקרית של פעילות זו היא להפוך את הזיכרון האישי לזיכרון קולקטיבי, ובכך להעניק ולבסס בקרב החברה את זהותה הלאומית, כשבמקביל מעניקה היא ליחיד – הנופל, את נצחיותו (בנזימן, 2008; מלקינסון, רובין וויצטום, 1993).

פרנקל (1981), טוען כי לאחר מצבי שבר ואובדן גדולים מחפש האדם משמעות הן לאובדן והן לשארית חייו. מאחר והליך ההנצחה, על פי ליבליך (2002), שייך לרובד ההתנהגותי² בתהליך השיקומי מהאבל, ניתן לומר כי עצם העיסוק בהנצחה, לצד התכנים המובאים בה, כמו גם החשיפה הציבורית אליה היוצרת, על פניו, דיאלוג עם החברה, מציעים דרך בה ניתנת משמעות לאובדן ומשמעות לחיים.

המחקר אודות ההנצחה בישראל מבחין בין שלושה סוגי מנצחים: הממסד³, החברה⁴ והפרט⁵. המשותף לכולם הוא, שכל צורות ההנצחה הנוצרות על ידי מי מהמנצחים, חשופות לציבור, ולפיכך, למרות השונות המהותית בין המנצחים השונים ובין אופני ההנצחה, הספרות המחקרית מתייחסת לכל סוגי ההנצחות האלה כאל "הנצחה ציבורית". שיוך קטגוריאלני זה אינו מושתת רק על המרחב בו מתקיימת ההנצחה – המרחב הציבורי, אלא בעיקר על כך שהיא מהווה חלק פעיל בהבניית ושימור הזיכרון הקולקטיבי הלאומי, המבסס את זהותם של החיים במדינה. זיכרון קולקטיבי זה, השזור בשיח הרפובליקני, שאפיין את החברה הישראלית בתקופת היישוב היהודי, והמשיך גם אל תוך העשורים הראשונים של המדינה, היה בעל תפקיד מרכזי בהבניית הזהות הקולקטיבית האזרחית במדינה (רוזנטל, 2001).

¹ מתוך הריאיון עם אמו של סמל, ליעד ז"ל

² על פי ליבליך, בתהליך האבל מתקיימים שלושה רבדים מרכזיים: רגשי, קוגניטיבי והתנהגותי (ליבליך, 2002).

³ המדינה ונציגיה דרך אנדרטאות, טקסים, ימי זיכרון וכיוצא באלה.

⁴ פרטים או קבוצות בחברה המנציחים דרך אמירות כלליות על הנופלים: יצירות ספרותיות, הופעות מחול, ערבי שירה וכיוצא באלה.

⁵ הנצחה השמה את היחיד במרכז, והיא נעשית על ידי פרטים או קבוצות המכירות את הנופל היכרות אישית.

מבין שלושת סוגי ההנצחות: הפרטית, הממסדית והציבורית, מחקר זה עוסק בהנצחה המוגדרת כהנצחה פרטית. על פי הספרות המחקרית ניתן לומר כי ייחודה של הנצחה זו הוא בכך שהיא מאפשרת צורות ביטוי רבות ומגוונות, שדרך ניתן להעביר את סיפורו של הנפול – האישי אזורי ו/או הצבאי – ממקור ראשון, דרך מקורבים אליו ודרך החומרים שהוא הותיר אחריו. בכך, למעשה, מבקשת הנצחה זו להעניק לנופל זהות ייחודית ונבדלת מהכלל.

יחד עם זאת, מהספרות המחקרית עולה כי למרות שהנצחה זו אינה כפופה, בהכרח, לחוקיות ותבניות ממסדיות, הטמעת החלל כאדם בעל זהות אישית הנפרדת מהזהות הלאומית הקולקטיבית, אינה נעשית אך ורק אל מול הקולקטיב, אלא גם, ואולי אף בעיקר, בהקשר הנוגע אליו – שמירה והגנה על הכלל במסגרת ההגנה על הבית הלאומי, ולכן, על אף היותה מוגדרת כהנצחה פרטית, ניתן לומר כי גם היא תורמת למיסודה וקיבועה של הזהות הלאומית הקולקטיבית (פייגה, 2010; בכרך, 2009; שמיר, 1996).

מחקר זה מתמקד בהנצחה פרטית ייחודית, שאליה נחשפתי בעשורים האחרונים הן דרך עבודתי כעיתונאית⁶ והן דרך המדיה. זוהי הנצחה פרטית המתקיימת דרך שימור חדרו של הנפול על חפציו האישיים, האזרחיים והצבאיים, כמעין "מוזיאון פרטי" בבית הוריו ולאורך שנים רבות (כולל במקרים של מעבר דירה, שבהם נמצאו דרכים להעסקת חדרו של הנפול ברמת דיוק מרבית לחדר המקורי בבית החדש). בניגוד להנצחה פרטית החשופה לציבור, ייחודה ונבדלותה של הנצחה זו נובע מהיותה מבקשת "לבצר" את פרטיותו של הנפול בין ארבעת קירות חדרו, בבית הוריו, וזאת מבלי להיחשף, בהכרח, לציבור. מסיבה זו, במחקר זה, הנצחה זו תהיה מוגדרת כהנצחה פרטית "מבוצרת".

ממחקרי הנצחה פרטית עולה כי המשמעות העיקרית המתקבלת מסוגי ההנצחה השונים אצל ההורים השכולים נובעת משני מוקדים/היבטים עיקריים: הפעולה האקטיבית ביצירת ההנצחה עצמה ועצם חשיפתה למרחב הציבורי. חשיפה זו מייצגת את אחת ממטרותיה העיקריות של ההנצחה בכלל ושל ההנצחה הפרטית בפרט, והיא הקניית חיי נצח לפרט בתודעה הקולקטיבית (אלמוג, 1991; עזריהו, 2002). חשיפת הנפול לציבור נעשית באמצעות פעולה אקטיבית של המנציחים דרך בניית תוכן ההנצחה, בחירת המדיום – הכלי להנצחה, ובחירת המרחב, שבו היא תקבל את ביטוייה השונים (ליבליד, 2002).

בניגוד להנצחות פרטיות אלו, מחקר זה מבקש לעסוק במשמעותה של הנצחה פרטית "מבוצרת" דרך חפציו של הנפול בחדרו, שבבית הוריו. זוהי, למעשה, הנצחה שצורתה, כמו גם תוכנה והמרחב שבו היא מתקיימת, "עוצבו", כביכול, על ידי הנפול עצמו, ולפיכך, לכאורה, לא נדרשת מצד המנציחים – הורי הנפלים, כל פעולה אקטיבית ליצירתה – למעט שימור החדר עצמו. בנוסף, זוהי הנצחה שמשמעותה, ככל הנראה, אינה מתקבלת מעצם היותה חשופה למרחב הציבורי, וזאת היות והיא "מבוצרת" בחדרו של הנפול בבית הוריו, אלא ממקור אחר, שאותו ביקשתי לבחון. מכאן, שלמרות היותה של הנצחה זו "פסיבית" ו"מבוצרת" היא ממשיכה להתקיים ולאורך זמן, ולא בהכרח במקום צורות הנצחה פרטית אחרות, אותן מקיימים הורי הנפלים במרחבים הציבוריים השונים.

אם כן, שאלת המחקר המרכזית בעבודה זו נוגעת למשמעות שמעניקה הנצחה זו להורי הנפלים. משאלה זו עולות שאלות נוספות:

- כיצד מתמודדים ההורים השכולים עם זהותם החדשה והכפויה, כהורים שכולים?

⁶ עבודתי כ-23 שנה כעיתונאית בקבוצת "ידיעות אחרונות"

- מהי משמעותה העיקרית של הנצחה פרטית בכלל עבור ההורים השכולים, וכיצד ההנצחות הפרטיות שאותן הם עושים או להן הם שותפים, מבססות את זהותם הלאומית במדינה?
- איזו זהות משתקפת בבית ההורים וכיצד היא באה לידי ביטוי? (זהותם כהורים/משפחה שכולה או זהויות אחרות).
- איזו זהות משקף חדרו של הנופל ביחס לנופל עצמו וכיצד זה בא לידי ביטוי?
- מהי החוויה הפנומנולוגית של חיי הבית סביב החדר ובתוכו?
- האם וכיצד משקף ומיישב החדר את המתח המתקיים אצל ההורים השכולים בין האישי לציבורי, בין האזרחי ללאומי ובין מה שגלוי למה שנסתר.

סקירת ספרות

על מנת לבחון את משמעות שימורו של החדר עבור ההורים השכולים, ובתוך כך לענות על שאלות מחקר אלו, אבחן תחילה את המושג "זהות", ובתוכו אבקש להתמקד בזהות הורית בכלל ובזהות ההורה השכול בפרט. בחינת המושג "זהות" נעשית מתוך השערת המחקר לפיה חלק מהמשמעות של שימור חדרו של הנופל, על חפציו האזרחיים והצבאיים עבור ההורים השכולים, נוגעת בשימור הזהות האזרחית הייחודית והאינדיווידואלית של הנופל עצמו, של המשפחה ושל ההורים השכולים עצמם. בחינה זו תעשה באמצעות גישות פסיכולוגיות וסוציולוגיות למושג "זהות" כמו גם למושגים "שכול ואובדן הורי".

אמנם, מחקר זה מבקש לבחון הנצחה ייחודית זו מנקודות מבט סוציולוגיות ואנתרופולוגיות, ולא מנקודת מבט פסיכולוגית, אך לא ניתן להתעלם מהעובדה, שמאחר והספרות המחקרית בנושא זה נכתבת לרוב מתוך אפיסטמולוגיה פסיכולוגית, המשגה פסיכולוגית של מושגים כמו: "זהות" ו"שכול ואובדן הורי" תובן במחקר זה ככזו הממסגרת באופן דיסקורסיבי את חוויית ההורים השכולים, כמו גם את הספרות המחקרית בנושא זה.

שדה המחקר שבו אני מתמקדת בעבודה זו הינו הורים שכולים בחברה הישראלית במדינת ישראל, ומכאן, שסקירת ספרות המחקר תתמקד בתרבות השכול בחברה הישראלית, כמו גם בהשפעות הסוציולוגיות של תרבות זו על ההורים השכולים. מכאן אבקש ללמוד כיצד השפעות אלה תורמות לבחירתם של ההורים השכולים לשמר את חדר ילדיהם: האם שימור החדר על חפציו האזרחיים והצבאיים נעשה כפעולה הנגזרת מתרבות זו, או שמא הוא בא כפעולה המתריסה כלפיה או בכלל הוא כפתרון ליישוב הקונפליקטים שאיתם הם מתמודדים ביחס לסיטואציה המורכבת בה הם נמצאים ובתוכה גם ההתמודדות עם תרבות השכול. חלק ממסקנותיי בחלק זה יתבססו על סקירת ספרות העוסקת בזיכרון והנצחה בתרבות השכול הישראלית, תוך התמקדות בפוליטיקה של זיכרון והלאמת המתים והשלכותיה על ההורים השכולים.

מאחר ומחקר זה מבקש להתמקד במשמעות של שמירת חדרו של הילד שנפל, על חפציו האזרחיים והצבאיים, עבור ההורים השכולים, אקדיש פרק למשמעותה של התרבות החומרית בזיכרון הפרטי. בחלק זה אבקש להסיק לגבי כוחם של ייצוגים ויזואליים – בהקשר של מחקר זה, החפצים בחדרי הנופלים – ליצור משמעות בזיכרון ההורים, ואבקש לאמוד על אופייה של משמעות זו עבורם. כלומר, אבקש לבדוק איזו משמעות עיקרית יש בכוחם של חפצים אלה להקנות להורים השכולים.

אסיים את הסקירה בבחינת המושג "בית" – הבית הלאומי והבית הפרטי – עבור האדם, ובתוך כך משמעותו של החדר הפרטי בתוך חלל הבית. בחינה זו תתמקד בשני מרחבים: הבית והחדר, תוך התייחסות אליהם כמעצבי זהות: לאומית קולקטיבית, משפחתית ואינדיווידואלית. אבקש לבחון האם משמעויות אלה, העולות מתוך ספרות המחקר, באות גם לידי ביטוי אצל ההורים השכולים, ואם כן, באיזה אופן? בנוסף, אבקש לבחון מה אותן משמעויות משרתות אצלם בהתייחס לזהותם החדשה והכפויה – הורים שכולים.

1 המושג זהות

המושג "זהות" טומן בתוכו את החיבור בין האישי לחברתי, כמו גם את המתח המתמיד המתקיים בין מידת שליטת הפרט על הבניית זהותו האישית, לבין מידת השליטה שיש לגורמים ואילוצים חיצוניים הפועלים ומשפיעים עליו. אחת ההגדרות המקובלות בשדה הסוציולוגי למושג זה היא הגדרתו של החוקר מילר (Miller, 1983: 1963), אשר טען כי "זהות" היא מערכת של תכונות נצפות ומוסקות, המזהה את הפרט לעצמו כמו גם לאחרים, איתם הוא בא באינטראקציה.

מילר (Miller, 1983: 1963), הרואה בזהות אובייקט חברתי, שאותו ניתן להעריך בכל פעם מחדש על ידי הפרט והחברה, יצר הבחנה בין שלוש זהויות: א. זהות ציבורית אובייקטיבית – העצמי כפי שנראה/נתפס בעיני אחרים. ב. זהות ציבורית סובייקטיבית – תפיסת הפרט את עצמו דרך נקודת מבטם של הסובבים אותו. ג. זהות עצמית – תפיסת זהות הפרט כפי שהוא רואה את עצמו. על בסיס הבחנות אלו מפרק רוזנברג (Rosenberg, 1965), את הגדרת הזהות העצמית, ומייצר הבחנה בין גרעין הזהות העיקרי לבין תתי הזהויות.

לתפיסתו של רוזנברג (Rosenberg, 1965), גרעין הזהות העיקרי הינו החלק המארגן של הזהות האישית, שתכונותיו באות לידי ביטוי באינטראקציה עם כל התכונות הנמצאות מחוצה לו. התכונות הכלולות בגרעין הזהות האישי מתגבשות בדרך כלל בשלב מוקדם בחיי הפרט, ואותן, לדבריו, קשה לשנות. בתתי הזהויות השונות, משתקפת הדרך המיוחדת והייחודית, שבה ממלא הפרט את תפקידו בחברה ומביא לידי ביטוי את הדימוי העצמי העצמאי שלו, בהיותו חבר בקבוצה כזו או אחרת.

שייכות לקבוצה, על פי רוזנברג (Rosenberg, 1965), יכולה להתמקד באחד או ביותר מהיסודות הבאים: שייכות פיזית, שייכות משפחתית, שייכות דתית, שייכות בגין שפה, תרבות ומוצא לאומי. כל אחד מיסודות אלה יכול להוות גם מוקד לגיבושה של הזהות הקולקטיבית: זהות אזרחית (מדינה), זהות מקומית (מקום מגורים), זהות משפחתית או זהות חמולתית, זהות לאומית, זהות דתית וזהות מקצועית. לתפיסתו, זהויות אלה מקושרות בקשר ישיר והכרחי לזהותו האישית של הפרט ואף מחזקות אותה.

סטפן וסטפן (Stephan & Stephan, 1996), מבחינים בין שני סוגי זהויות עיקריים: זהות אישית – זהות המורכבת מאספקטים של העצמי המבוססים על מאפיינים אינדיווידואליים, כגון: תכונות אופי, נטיות מולדות, תורשה וכד', וזהות חברתית המורכבת מאספקטים של העצמי המבוססים על השתייכות קבוצתית. לדעת החוקרים, קיים קשר שלילי בין זהות אישית לזהות חברתית, וזאת מכיוון שלדבריהם, אם האדם בוחר להדגיש את היותו פרט ייחודי בחברה, הוא בדרך כלל לא ידגיש את השתייכותו הקבוצתית, ולהיפך.

העיסוק בסוגיית הזהות משתייך, על פי רוב, לתקופה המודרנית, שעל פי בשארה (1999), מכוונת להקניית משמעות, לשיוך או להשתייכות. לתפיסתו, הבניית הזהות הקולקטיבית מתחילה בהחלטה על קבוצה אנושית ובעקבותיה מוחלטת היא גם על מקומות פיזיים ואתרים, שבגין זאת הופכים ללאומיים, ועל האדמה, שהופכת לטריטוריה. לטענתו, העיסוק בשאלת הזהות הקולקטיבית אצל הפרט גובר, כאשר מסתמנת עלייה במודעות קיומו כישות נפרדת ונבדלת מהקולקטיב, כמו גם בהכרה בקיומם של קולקטיבים נוספים הנבדלים זה מזה בתוך אותה מסגרת מדינית - מדינה.

ישנם חוקרים הטוענים, כי הזהות האישית מורכבת מזהויות קבוצתיות רבות אשר מתקיימות יחד ובו זמנית, והן מנהלות ביניהן משא ומתן מתמשך (Stets & Burke, 2000; Jenkins, 1996). על פי תפיסות אלה, שילוב בין

הזהויות השונות בתוך קבוצות שונות, מתגבש אצל הפרט בסופו של דבר לזהות קוהרנטית עיקרית אחת, המשמשת כציר המרכזי המגדיר את זהותו של האני הסובייקטיבי. על פי תפיסה זו, הזהויות האחרות הן חלקים משלימים מתוך הזהות האחת, שמתגבשת ומחזקת כל העת על ידי אותן קבוצות.

מכאן עולה השאלה: מה קורה לזהותו של הפרט במצב שבו אין קשר, ישיר או עקיף, בין הזהויות הקבוצתיות השונות שלהן הוא שייך/המאפיינות אותו? ויתרה מזאת, מה קורה במצב שהן סותרות זו את זו? מצב זה קורה, לרוב, כאשר השייך לקבוצה מסוימת נכפה על הפרט. במצב זה יצטרך הפרט ליישב את שלל הסתירות שיצופו בתוכו באמצעות יצירת קטגוריית זהות חדשה, שעמה יוכל לחיות בשלום. האופציה האחרת שתעמוד לרשותו תהיה הדגשתה של זהות ספציפית אחת על חשבון של זהויות אחרות (Roccas & Brewer, 2002).

בשארה (1999), טוען כי חיפוש וגיבוש הזהות האישית מהווים את אחד הכלים המרכזיים בחיפוש אחר המשמעות השיוכית והערך העצמי, שכן הזהות הלאומית, שהיא הזהות הקולקטיבית, הופכת לחשובה ביותר בעידן המודרני, בו היחיד הוא פרט אוטונומי המזדהה עם הלאומיות. ביחס לתפיסה זו מוסיף ומחדד סילמאן (1999), כי למרות הנבואות השחורות בדבר היחלשותן של זהויות קולקטיביות בעידן המודרני, נראה כי הצורך להבליט זהויות אלה תורם רבות להשגת הערך העצמי האישי החיובי, שהפך בעידן המודרני למטרה אישית וקבוצתית חשובה בפני עצמה.

תלמי (2017) טוענת כי החיפוש אחר הזהות השלמה שאליה חותר האדם בעידן הפוסט מודרני, מתקשר לאופן שבו חווה האדם את החיים הן ברמת החוויה הפנימית והן ברמת חוויות המציאות שלו. לדבריה, זהות אינה רק מוגדרת כ"פנים" ו/או כ"חוץ", אלא היא שילוב של שני הדברים גם יחד, שכן שניהם מתגבשים ומשתנים כל העת, ולאורך כל שנות חייו של האדם. בהקשר זה מזכירה תלמי את משנתו של ויניקוט (שם, עמ' 9), הטוען, כי המרדף אחר הזהות השלמה שאליה חותר האדם המודרני מתמקד בחיפוש אחר הדומה לו. לדבריו זהו מרדף פרדוקסלי, שכן הזהות השלמה נובעת ו/או נוצרת דווקא במפגש עם הזר והשונה, והיא נבנית מתוך יכולתו של הפרט להכיר ולהכיל את שלל המרכיבים הזרים, השונים, המעיקים והלא נעימים, שחלקם נכפים עליו.

הבחנה זו חשובה במיוחד למחקר זה, בהתייחסותה לזהותם החדשה של ההורים השכולים, זהות שנכפתה עליהם מכורח הנסיבות, וניסיונותיהם לקבל ו/או לדחות אותה מעליהם בעת ובעונה אחת.

מבין הגורמים המשפיעים על בניית זהותו של האדם, נתפסת התרבות של החברה בה הוא חי כמרכיב חשוב ומהותי בעיצובה. טריאנדיס (Triandis, 1989), טוען כי בחינת תרבותו של אדם יכולה להאיר את האופן שבו מתגבשת זהותו, ובנוסף גם את מרכיביה השונים. בתרבויות האינדיווידואליסטיות, המדגישות את צרכי הפרט על פני צרכי הכלל, מתגבש האני העצמי של האדם על פי רגשותיו, רצונותיו ומחשבותיו, להם נותן הוא קדימות. בלא מעט פעמים ניתן להבחין כי בולטות עצמית זו נובעת מתוך רצון ליצור זהות מובדלת ונבדלת מן הכלל, ועל כן היא תהיה, בהכרח, ביחס לכלל. לעומת זאת, בתרבויות קולקטיביסטיות, המעמידות את צרכי הכלל לפני, ולעתים גם על חשבון, הפרט, ההגדרה העצמית תהיה על פי וביחס לאחר. בתרבות זו לנבדלות הסובייקטיבית לא יהיה מקום.

הבחנות אלו חשובות למחקר זה מאחר והוא עוסק במשפחות אשר שכלו את ילדיהן במהלך שירותם הצבאי הסדיר, המהווה חלק מהותי בתרבות הישראלית. מכאן, שהגדרת הזהות הנכפית עליהם – "הורים שכולים" – היא על פי הקולקטיב וביחס אליו, הן ברמת המדינה והן ברמת קבוצת ההורים השכולים. מכאן, שמתבקש לתת

את הדעת על השלכותיה של קבוצת הפנים וקבוצת החוץ על גיבוש הזהות האישית בכלל, ובהקשרו של מחקר זה, על גיבושה של הזהות האישית בקרב המשפחות השכולות בחברה הישראלית.

1.1 משמעותה של קבוצת הפנים וקבוצת החוץ על גיבוש הזהות האישית והקבוצתית

החיפוש אחר מרחב המבנה ו/או המבסס את הזהות האישית עובר על פי תלמי (2017), דרך השתייכותו של הפרט לקבוצה הנתפסת בעיניו כדומה ו/או המזוהה ביותר עם זהותו הדומיננטית ביותר (תלמי, 2017). הזהות הקבוצתית מבססת מכלול של ערכים, שאותם הפרט מוכן לקבל על עצמו ועל פיהם לפעול, ובכך הוא מבקש לארגן את תפיסות עולמו, שכן לרוב נוטים האנשים להזדהות עם הקבוצה אליה הם שייכים, ולתפוס אותה באופן חיובי, כמי שמייצגת חלקים מהפרט – מהעצמי (Tajfel & Seul, 1999; Hewstone & Jaspars, 1982; Turner, 1979).

על פי טראסט (1997), הקבוצה נתפסת אצל הפרט כיחידה שלמה ולא כיחידה המורכבת מפרטים בודדים. מכאן, שעל פי תפיסה זו, זהות הקבוצה היא זהות אחת שלמה. לכן, ככל שהקבוצה מלוכדת יותר, כך היא מחזקת את תחושת הדמיון והמכנה המשותף בין חבריה, הן בעיני עצמם - כקבוצה וכבודדים, והן בעיני הפרטים החיצוניים לה, אלה שאינם שייכים לאותה קבוצה, אך מזהים את זהותה כזהות פרוטופית קוהרנטית (Roccas & Brewer, 2002).

וכך, למרות שקבוצה יכולה להוות מרחב פורה/הטרונגי, המקנה לגיטימיות לזהויות המרובות של הפרטים בו, ואף מעודד את קיומן, לרוב, הקבוצה תהיה מאוחדת ומגובשת סביב זהות אחת מוגדרת ומבוססת. ישנם מקרים שבהם זהות זו מבקשת ל"סרס" או "להעלים" את הזהויות הייחודיות האחרות, שצצות מצד סובייקטים שונים בתוך הקבוצה עצמה ו/או מחוצה לה. הקבוצה רואה בזהויות ייחודיות אלו איום על קיומה, ועל כן היא דוחקת הצידה, עד מעלימה, את זהותם הייחודית והנבדלת של הסובייקטים השייכים אליה, תוך שהיא מעצימה את זהותה הקולקטיבית השלמה (טראסט, 1997).

הבניית הזהות הקבוצתית נוצרת ומתהווה במסגרת שיח חברתי המגדיר את מיקומה של קבוצת הזהות בסדר החברתי המסוים בו היא מתקיימת, כמו גם את יחסיה עם זהויות אחרות ואת האופן שבו זהויות אלה מתקיימות אצל הפרט. שיח זה נקבע על ידי הקבוצה הדומיננטית בחברה, כשכל הקבוצות והזהויות האחרות הקיימות בה נמדדות ביחס אליה (Deschamps, 1982). אך לא זאת בלבד, שכן חלק מעיצוב זהות הקבוצה נעשה באמצעות האופן שבו הצופים החיצוניים לה תופסים אותה ומזהים אותה, לא רק את הדמיון בין חבריה, אלא שהם גם יוצרים אבחנה ברורה בין כל מי ששייך לאותה קבוצה לבין כל מי שאינו שייך לה.

מכאן עולה, שקבוצה מבקשת מחבריה, במודע או שלא, להזדהות. מסדר הזיהוי, שאותו עורכת הקבוצה לפרטים השייכים או המבקשים להשתייך אליה, מסתמך, על פי רוב, על סימנים גלויים, כמו: צבע עור, מין, מגדר, מיקום, השכלה, תחומי עניין וכד'. עצם זיהוי זה מאפשר לאדם לזהות את העומד מולו כשייך לקהילה כזו או אחרת, ובו בעת מאפשר לקהילה עצמה לסמן את השותפים בה.

יתרה מזאת, סימון זה מאפשר ליצור הבחנה דיכוטומית בין הפנים לחוץ, ובכך בין היתר, לסמן גבולות ברורים שייצרו הפרדה מוחלטת בין קבוצת הפנים לבין קבוצת החוץ. לטענת גידנס (Giddens, 1991), כשאדם מזהה את עצמו כחלק מקבוצה הוא למעשה, מסכים לקחת על עצמו חלק מהזהויות האופייניות לה, גם כשהן לא חלק ממה שהוא, ובכך משייך הוא את עצמו אליה ומפריד את עצמו מהאחרים.

ההבניה החברתית שנוצרת מתוך הבדלי הפנים והחוץ מדגישה את הגדרת קבוצה זו על פני קבוצות אחרות, כמו גם יוצרת את השייך הקבוצתי של הפרטים בחברה ומעבה את הלכידות הפנימית של חברי הקבוצה (Jenkins, 1996). ניתן לומר כי הבניה והבחנה אלו יוצרות את הגבולות הסימבוליים המאפשרים לקבוצה להתקיים במרחב המבחין אותה מהאחרות, ומאפשר לה לייצור את זהותה הייחודית המחייבת את חברי הקבוצה להזדהות ולאמץ אותה (Tajfel & Turner, 1979; Stets & Barke, 2000).

הבניית הגבולות בין הקבוצה לקבוצות אחרות אינה מתרחשת רק ברמה הפיזית, אלא גם, ואולי בעיקר, ברמה הסימבולית דרך ערכים ו/או תפיסת עולמה הכוללת של הקבוצה. ככל שהפערים בין תפיסות העולם והערכים של הקבוצות השונות יהיו בולטים יותר, כך תגבר ההתבצרות בתוך הזהות הקבוצתית המסמלת את הניגוד. מצב זה יקרה בדרך כלל בסיטואציות, שבהן יהיו קונפליקטים בין הקבוצות השונות, שיגבירו את הסבירות, שהזהות המבחינה ביניהן תהיה הזהות העיקרית של כל קבוצה (Stets & Burke, 2000; Roccas & Brewer, 2002).

היעדר חשיפת הקבוצה לתרבות פלורליסטית וקבוע קבוצתי בסביבה הומוגנית, יחדדו את הגבולות בין קבוצת הפנים ההומוגנית לבין קבוצות החוץ, וייצרו מצב שבו רוב חברי הקבוצה לא ידרשו לכינונה של זהות אישית מורכבת. מצב זה רלוונטי בעיקר לגבי קבוצות התופסות את עצמן כדומיננטיות ו/או אליטיסטיות בחברה, ובדרך כלל הן מייצרות מראש הבחנה גדולה בין לבין קבוצות החוץ האחרות במרחב התרבותי בו הן פועלות (Roccas & Brewer, 2002).

הבחנה זו מכתיבה לא פעם את התנהלותה של הקבוצה ושל החברים בה, בין אם הם פעילים בה ובין אם לאו, וכופה עליהם את אימוצה של הזהות הקולקטיבית המבקשת להבליט ולבדל אותם מן הכלל. מנגד, כאשר חלק מחברי הקבוצה יחשפו באופן קבוע לסביבה מגוונת יותר, הם יהיו עשויים לפתח זהות מורכבת, שתגרום להם לארגן מחדש את מערכות היחסים שלהם עם האחר על בסיס הדדיות, ולא דווקא דרך העצמת השלילי (Roccas & Brewer, 2002).

סימון הגבולות בין קבוצת הפנים לקבוצת החוץ אינו תלוי רק בהתנהגותו של פרט בודד מתוך הקבוצה, אלא הוא נוצר כהבניה קולקטיבית מול השייך החברתי. על כן, גם אם הפרט יפתח לעצמו זהות אישית מורכבת יותר מיתר חברי הקבוצה, אין זה יפגע בגבולות הבין קבוצתיים הקיימים בה מראש, כמו גם לא ביחסים בין הקבוצות השונות ברמה החברתית. שינוי או עיצוב מחדש של הגבולות, יכול להתקיים באופן קולקטיבי בפעולות משותפות, קרי: מאבקים מאורגנים של הקבוצה על דימויה הציבורי, אל מול קבוצות אחרות הקיימות בחברה (Tajfel & Turner, 1979; Cerulo, 1997; Seul, 1999).

אם כן, ניתן לומר כי הזהות הקבוצתית מושפעת במידה רבה מהאופן שבו היא מוגדרת ביחס לזהויות של קבוצות אחרות באותו מרחב בו היא פועלת. בהקשר הזה, זהות הפרט מתגבשת באופן שבו הוא מוכן לקבל על עצמו את זהותה של הקבוצה ובהתאם לממדי חשיפתו לקבוצות האחרות. ככל שהקבוצה מלוכדת יותר, כך תיתפס זהותם של חבריה כזהות עיקרית המתאימה לערכיה. החיפוש האנושי המתמיד אחר הדומה והשונה עוברים העצמה רבה במסגרת הקבוצה, שלעתים, במקום לסייע בצמיחת זהותו הייחודית של הפרט, היא תחלל זהויות אלה, ואף תקבור אותן במסווה של אחדות, או לחילופין, תפלוט אותן החוצה ותחרים את השונה, עד כדי מחיקתו (תלמי, 2017).

הכניסה לקבוצת השווים/דומים לנו לא תמיד נעשית מבחירה חופשית, וברוב המקרים היא נעשית מכורח תכתיבי המציאות: לאומיות, מעמד, מגדר, אתניות, מיניות וכד'. במקרים שבהן השיוך לקבוצה נעשה מתוך טרגדיה, טוענת תלמי (2017), שהשיוך לקבוצה ייצר ויישמר את המתח המתמיד בין הצורך לשמר את הזהויות הקודמות והאחרות טרום הטרגדיה והשיוך לקבוצה הזו, לבין הצורך לבחון, ואף להשתייך, לזהותה של קבוצת השווים הנכפית על הפרט בשל הסיטואציה. מתח זה ייצר זהויות מורכבות, שדרךן ינסה הפרט ליישב את אותו קונפליקט בהגדרת זהותו החדשה. זהות חדשה זו תנוע על ציר הזהות בין הגדרת הזהות האישית לבין זו הקבוצתית הנכפית עליו בשל נסיבות חייו.

המאבק בתחושת הזהות הזרה הנכפית על הפרט הינו חלק בלתי נפרד מבניית זהותו האישית החדשה שאותה הוא נדרש לעצב במציאות חייו (קריסטבה, 1988). כחלק מהמאבק הזה יקבל על עצמו הפרט את זהות הקבוצה, כשבמקביל יקיים הוא מאבקים לשמירה על זהותו המקורית ו/או זהויותיו האחרות, שיתווספו במהלך השנים. על פי תלמי (2017), בשם האחדות הקבוצתית יכולה הקבוצה לחלל זהויות אינדיווידואליות אחרות לטובת הכלל, ובכך לא לתת לקולות אחרים להשפיע או בכלל להתקיים, רק כי הם נתפסים בעיני חברי הקבוצה האחרים כמאיימים.

מצב זה, שבו שני כוחות עומק המתקיימים בתרבות של החברה מובילים ליצירת זהות לא קוהרנטית, יוצר מרחב חדש הקרוי: "המרחב ההיברידי". מרחב זה מאפשר לפרט להביא לידי ביטוי את זהותו הייחודית (Giddens, 1991), ובכך ליצור קוהרנטיות זהותית חדשה. לטענת קדרון ונכטיגל (Nachtigal & Kidron, 2015), המרחב ההיברידי אינו מבקש ליצור קוהרנטיות, אלא להיפך - במהותו הוא מהווה מרחב חדש ואחר, שבו ניתן לקיים משא ומתן תמידי של האני העצמי העצמאי, שאינו מוכן לשאת יותר או רק, קוהרנטיות.

הבחנות אלו חשובות למחקר זה בהסתכלותי על תהליכי הבניית זהותם החדשה והנכפית של ההורים השכולים עם כניסתם לקבוצת "משפחת השכול" הישראלית. הבחנות אלו שופכת אור על הדרך שבה ההורים מתמודדים ומגבשים מחדש, הן בתוך הקבוצה והן מחוצה לה, ובמרחבים השונים, את זהותם ההורית, ובתוך כך גם את זהות ילדיהם המתים. מכאן, חשוב יהיה לבחון את התפיסות השונות בנוגע לגיבוש הזהות ההורית בכלל, תוך דגש על הזהות ההורית בחברה הישראלית בעת גיוס הבן לצבא, ובהתייחס למחקר זה - לזהות ההורים השכולים, בפרט.

1.2 זהות הורית

הדיון אודות הזהות ההורית בשדה הסוציולוגי נסוב על פי רוב סביב האופן שבו מתעצבת זהות זו בידי כוחות חברתיים-תרבותיים, ומתייחס לשינויים העוברים על זהות זו תוך שימת דגש על התקופה המודרנית והפוסט מודרנית. בהתייחס להגדרתו של רוזנברג (Rosenberg, 1965), ניתן לומר, כי הזהות ההורית היא אחת מתתי הזהויות המרובות של האדם, ובה משתקפת דרכו המיוחדת והייחודית של הפרט למלא את תפקידו ההורי, כמו גם את הדרך שבה הוא תופס את זהותו ההורית בהיותו חבר בקבוצת ה"הורים".

לטענת דור (2004), אם בעבר הזהות ההורית התעצבה כזהות אחת אחידה שמקובלת למרבית החברה, ובשל כך נוצרה באופן טבעי כמעט גם הזהות המוחלטת של היחיד עם תפקידו כהורה. שינויים חברתיים ותרבותיים שהתחוללו בתקופה המודרנית והפוסט מודרנית, העמידו, ועדיין מעמידים, הגדרה זו לבחינה מחודשת, שכן בתקופה זו שונה המבנה המשפחתי האידיאלי, ודרכו נבנתה והתעצבה הזהות ההורית והמשפחתית החדשה (גרין, 2002).

שינוי זה יצר בחינה מחודשת גם בהגדרת הזהות ההורית וגם בהגדרת אפיון זהותה של המשפחה המודרנית והפוסט מודרנית, המבקשת ליצור זהות הורית אינדיווידואלית (עומר, 2000; צפרוני, 2000; אבירם א', 1994). מצד אחד, זהות חדשה זו מבקשת לייחד אותה מהגדרת המשפחה האידאלית, ואילו מהצד השני היא מקיימת את המתח והקונפליקט המתמיד בין הצורך להתאמה חברתית-תרבותית בסביבה בה היא מתקיימת, לבין נבדלות הפרט (דור, 2004).

במחקר הסוציו-תרבותי, "הורות" נתפסת כסוג של הבניה חברתית, שמבנה את העשייה ההורית למהות בפני עצמה. הבניה זו מייצרת תחושה תמידית של אשמה אצל הורים, היות שהם מרגישים שאינם עושים מספיק עבור ילדיהם מצד אחד, ואילו מהצד השני שהם נענים לתכתיבים חברתיים אותם היו רוצים, לעתים, לנער מעליהם. בכך, למעשה, הופכת הזהות ההורית למתעצבת על פי השיח החברתי, שמכתיב קטגוריות ומדדים שונים לבחינת שיוך הזהות ההורית (Faircloth, 2013).

בניגוד לתקופה בה הילד היה חלק מההכרה העצמית של הבוגר, ולעתים הוא היווה גם אמצעי להתפתחות בשיפור תפקודה של המשפחה, בתקופה המודרנית, תקופה השמה את הילד במרכז, הוא הפך למעין מראה המשקפת את זהותו של ההורה. עד כדי כך, שנטען כי האדם הבוגר בעת החדשה לא רק חי את חייו דרך ילדיו, אלא אף מפתח ומעצב חלקית את זהותו האישית דרכם, עד כדי יצירת תלות בהם (Fredri, 2004).

תפקידו של ההורה ויחסיו עם ילדיו בעידן המודרני והפוסט-מודרני, הופכים להיות חלק מזהותו האישית, שהולכת ומתפתחת מהיום שבו הוא החליט או הפך להורה ועד ליום מותו של ההורה עצמו (סיוון, 1991). מיום היוולדו עוברים הילד, ההורים והמשפחה כולה, שלבים שונים הדורשים מכל הנוגעים בדבר ליצור איזון המתקיים תוך הבנה וקבלה של השלב בו הם נמצאים. מאחר והמעבר משלב מחזור חיים אחד, במחזור חייה של המשפחה, לשלב מחזור חיים אחר, מפר את איזונם של כל הנוגעים בדבר, הוא מחייב מכולם התארגנות מחודשת (איילון, 1983).

אחד השלבים שעוברים ההורה כהורה והמשפחה כמכלול, הוא שלב "שיגור" הילדים לחיים עצמאיים. שלב "השיגור" מוגדר כשלב אוניברסלי בחיי ההורים והמשפחה כולה (McCullough & Rutenberg, 1989), והוא מאופיין בשתי מגמות: מגמת ה"שימור" המבטאת את מאמצי המשפחה לשמר כבעבר את מעמדו של הילד "המשוגר" בתוך המשפחה, ומגמת ה"שילוח" המבטאת התארגנות מחודשת של התא המשפחתי בהתאם למעמדו החדש של הילד. מגמות אלה הן אוניברסאליות ומתקיימות בכל שלבי החיים של כל משפחה באשר היא, והן באות לידי ביטוי ביתר שאת אצל הורים ומשפחות ישראליות בעיקר לפני גיוסם של הילדים לשירותם הצבאי הסדיר (זמיר, 1988; זוהר, 1989).

על פי מן שלוי (2016), בשלב ה"שיגור" מתקיים אצל ההורים אקט חשוב נוסף והוא עיצוב זהותם המחודשת, ביחס לסטטוס החדש של ילדיהם. זהות זו מתעצבת לא פעם תוך מאבק בקונפליקטים אישיים ומשפחתיים סביב הגיוס לצבא. בחברה הישראלית, חברה שבה מתקיימת חובת הגיוס לצבא, נחשפת כל משפחה לסיטואציה מורכבת שבה היא, כביכול, מסכימה "לשגר" את ילדיה אל מחוץ הבית הפרטי שלה לא מתוך בחירה, אלא בצו החוק – לטובת שליחות עבור הבית הלאומי.

שליחות זו נעשית במודעות מלאה לסיטואציה החדשה, שהיא בין היתר גם מסוכנת ומסכנת חיים. כאמור, בחברה הישראלית "שיגור" זה אינו בחירה של ההורים/הילד אלא מצב נתון הקבוע בחוק. אם בעבר מרבית ההורים בחברה הישראלית ראו בגיוס לצבא שלב הכרחי בהתבגרות הבן ותרומה הכרחית למדינה, ובכך היו

גאים, כיום, ביחסים המשתנים בין האזרחים למדינה ולצבא, האמביוולנטיות בכל הקשור לגיוסו של הילד לשירות צבאי סדיר רק הולכת וגדלה, ואיתה מתעצמים גם הקונפליקטים הערכיים של המשפחה, אשר לרוב מוצאים איזון במהלך שירותו הצבאי של הבן (מן שלוי, 2016).

מכאן, שעם גיוס הבן לצבא מתעצבת מחדש הגדרת הזהות ההורית, שכן תפקיד ההורה, שמעצב גם הוא את זהותו, משתנה. וכך, מהורה פעיל ומעורב בחיי ילדיו, הורה החווה נגישות וזמינות מרובה אליו במהלך היום, ובעיקר מהורה החווה תחושה חזקה של שליטה על גורל ילדיו, הופך הוא באחת לצופה מן הצד על מהלך חייו של הילד במהלך שירותו הצבאי, וחי בתחושה כי "השאל" את בנו, בשירות החוק, לאומה. ידיעה זו באה עם ההבנה כי "השאלה" זו כרוכה, בין היתר, גם בסכנה לבריאותו הפיזית והנפשית כאחד, כמו גם לחייו (מן שלוי, 2016).

כחלק מגיבוש הזהות החדשה הזאת והתמודדותם של ההורים עמה, הורה לחייל מתעצב בזהותו החדשה המשייכת אותו לקבוצה הגדולה יותר, שהיא בעלת מאפיינים דומים - הורים לחיילים, ולתתי הקבוצות השונות, שאליהן הוא משויך ומשתייך בהתאם לחיל בו משרת בנו, ובתוך כך גם לתתי קבוצות נוספות הנרקמות בהתאם לתהליך ההתפתחותי שעובר הילד בשירות הצבאי, כמו: טירונות, קורס ייחודי, מבצע כזה או אחר ועוד. קבוצות אלה מחזקות את הזהות ההורית החילית, מייצרות את גאוות היחידה ההורית ואת הנבדלות שלהן מיתר הקבוצות בחברה, הקבוצות האזרחיות ו/או הצבאיות, שאינן שייכות לקטגוריות אלה. לקבוצות אלה יש כוח להקנות להורים את תחושת השייכות המעגנת את זהותם החדשה המתהווה (קרן וסופר, 1993).

בחברה הישראלית, הורים לחיילים זוכים לסוג של יוקרה. החברה רואה בהם שותפים פעילים לתהליך ההקרבה האישית למען החברה כולה, וכך, הבן הפרטי שלהם הופך להיות: "הבן של כולם". בתהליך זה, זהותם האינדיווידואלית של ההורים, ובתוך כך גם של המשפחה, הופכת למטושטשת, שכן היא מתאימה עצמה לזהות הקבוצה אליה היא משויכת. ולא רק מתאימה אלא אף מאמצת התנהגויות זהות המאפיינות הורים לחיילים וכך גם המתגייסים עצמם, זהותם הופכת לאחידה כמעט, כשהדבר המבדיל ביניהם זה החילות השונים שאליהם הם שייכים (מן שלוי, 2016).

עם שחרור הילדים מהשירות הצבאי הזהות ההורית הצבאית, הגם שהיא משפיעה על ההורים והמשפחה שנים רבות אחרי שחרורו של הבן מהשירות הצבאי, מפנה את מקומה לזהויות אחרות כמו: לימודים, חתונה וכד'. זהו תהליך טבעי המשתלב עם תהליכים נוספים בחייהם, וכך הוא גם נחוה. אך מה קורה כאשר הרצף נקטע והבן נופל במסגרת שירותו הצבאי? במצב זה הזהות ההורית מתקבעת ונכרכת עם הצבא והאומה, והופכת מזהות המזוהה עם קבוצה כללית - "הורים לחייל", לזהות המזוהה עם תת-קבוצה - "הורים שכולים", המשתייכים לקבוצה הגדולה יותר: "משפחת השכול". זהות זו, שאינה מאומצת מבחירה, מעצימה בקרב ההורים את הקונפליקטים הקיימים זה מכבר, מייצרת חדשים ובעיקר "זוכה" להתנגדות גדולה מצד מקבליה, בעיקר בשל היותה קשורה לאובדן הבן (מן שלוי, 2016).

מאחר ומחקר זה עוסק בהנצחה ייחודית המאפיינת הורים ששכלו את ילדיהם במהלך השירות הסדיר, מתבקש שאתייחס לתרבות השכול בחברה הישראלית, שכן תרבות זו מהווה נדבך חשוב בגיבוש הזהות החדשה והכפיה, אותה ההורים השכולים צריכים לקבל ולסגל לעצמם.

2 תרבות השכול בחברה הישראלית – "משפחת השכול"

המושג "תרבות השכול" נוצר בעקבות המקום המרכזי שניתן לביטויי האבל השונים על נפילת הבנים במסגרת שירותם הצבאי. כל מוות המתרחש במהלך שירות צבאי נתפס כהקרבה ומקושר, באופן אוטומטי כמעט, למשמעויות של גבורה ולמתן משמעות קיומית, הן ברמת היחיד והן ברמת החברה (Malkinson & Bar-Tur, 1999). השורשים לתפיסת מרכזיות הצבא בחברה הישראלית נעוצים אצל אבות הציונות ומייסדי היישוב היהודי בארץ ישראל, אשר ראו באידיאולוגיה הציונית אקט של מרידה ביהודי הגלות, שנתפס בעיניהם כאדם פסיבי, חסר ריבונות וחסר כל מיומנויות צבאיות האמורות להגן עליו מפני הבאים להשמידו (לבל, 2008).

זהותו של היהודי החדש עוצבה ברוח הציונות כאדם אקטיבי, אוטונומי וכזה שאמון על הגנתו העצמית תוך פיתוח מיומנויות צבאיות. כחלק מהבניה זו, הפכו החללים הצבאיים לסמלים האולטימטיביים, שאותם ניתן להנגיד לחללים האזרחיים. הנגדה זו באה לשרת את הנבדלות והעליונות של קבוצה זו על פני קבוצות אחרות, ומוותם של הבנים, שהוגדר על ידי דוד בן גוריון כ"מוות יפה", נתפס כמוות הרואי וראוי. מכאן, המוות הצבאי הפך למגדלור מוסרי הנמצא בראש מדרג האובדנים, וככזה הוא מעניק לכל המשתייכים אליו זהות מדומיינת של גבורה ועליונות על פני אחרים, גם אם הנופל סיים את חייו בנסיבות שאינן הרואיות (Thomas, 1999).

בתוך כך, על משפחות החללים נכפתה זהותם החדשה העונה לשם "משפחת השכול". משפחות אלה "סומנו" על ידי הממסד והחברה כולה, כקהילה ייחודית, שלזכותה עומדות האפשרויות לקבלת מגוון רחב של תגמולים ציבוריים, אשר בין היתר, גם מבססים את זהותם החדשה כמשפחת השכול. כחלק מאותם תגמולים, במעמד זה מוענקת למשפחות משמעות לאומית לאובדנם, כי הרי: "במותם ציוו לנו את החיים". מערכת זו מכתיבה שפה וחוקים חדשים שבהם הנופל הופך להיות "הבן של כולם" - "בן האומה", והכאב על לכתו, כמו גם המחויבות לפעול לזכרו והנצחתו, הופכים להיות חלק אינטגרלי מהתרבות הפופולרית הרווחת בחברה (לבל, 2008).

ביולי 1948 הוחלט על פי חוק שהצבא יכין רשימות של נפגעים הכוללות בתוכן את חללי צה"ל, פצועים, נעדרים ושבוים, ויפיץ אותן בין כלל המוסדות השונים בארץ. מטרת הפצת רשימות אלה היא ללמד את הציבור הרחב על היקפם וזהותם של הנופלים, תוך התמקדות בזהותם הצבאית כלוחמים למען הבית הלאומי, ופחות בזהותם האזרחית האינדיווידואלית. ארגון מידע זה הפך את משפחות החללים לקטגוריה חברתית נפרדת, שבה חברה יכולים לזהות זה את זה על ידי סמלי השייכות הקשורים בקבוצה זו ובתוך כך ליצור קשר אלו עם אלו, לעצב זהות קבוצתית ומעמדית ובתוכה ליצור מגוון של פעילויות לחיזוקה של הזהות הקולקטיבית החדשה הזו (נדב, 2009).

פעולות אלה ואחרות הפכו את "משפחת השכול" בחברה הישראלית לאנדרטה חיה לזכר הנופלים. קבוצה זו של אנשים, שעברו טראומה משותפת, נתפסת על ידי האחרים כחלק מייצוג ההיסטוריה הלאומית, ועצם הקרבתם למען הלאומיות תורמת גם היא לבניית הזהות המשותפת הכוללת (מלקינסון, רובין וויצטום, 1993). אפיון משמעותי של "משפחת השכול" מתייחס להיותה נעה בין שני עולמות - העולם החיצוני, שבו מתקיימת התמודדות הרואית עם האובדן, והעולם הפרטי, שבו יש מקום לכאב ולקושי האישי. שילוב בין שני עולמות אלו מייצר מצב שבו גבורת ההורים חוברת לגבורת הבנים ומתוקף כך היא יוצרת עבורם את זהותם החדשה (Volkan, 1990).

מנגד, לטענת לרון (2002), ההשתייכות ל"משפחת השכול" מהווה מעין סטאטוס חברתי בעל השפעות ארוכות טווח, הבאות לידי ביטוי במיקומם החברתי של ההורים השכולים בחברה הישראלית. זהותם הקולקטיבית, כמו גם איכות יחסיהם עם המדינה ועם קבוצות אחרות בחברה, כולל קבוצות אשר שכלו את ילדיהן בנסיבות אחרות, מעצימה השפעות אלה לטווח הארוך. בניגוד למה שניתן לחשוב, תפיסת החברה את הקבוצה הזו כבעלת סטטוס גבוה יותר מכל קבוצת שכול אזורי אחרת, אינה מהווה בהכרח עבור המשתייכים אליה יתרון או מקלה על התמודדותם עם האובדן, אלא לעתים אף מקשה.

אך קודם לכן, עוד בטרם הופכת הזהות המשפחתית וההורית לחלק מ"משפחת השכול", מתעצבת, כאמור, זהותם של ההורים וזהותה של המשפחה כמשפחה. במסגרת הזו מקבלים על עצמם ההורים שני תפקידים עיקריים: לגדל את ילדיהם תוך הקניית ביטחון לבריאותם ולחיייהם ולאפשר להם לפתח את זהותם האישית הנפרדת מהם. לטענת מן שלוי (2016), עננת "משפחת השכול" הרובצת מעל ראשה של כל משפחה ישראלית, משפיעה גם היא על האופן שבו מתעצבת זהותו של המתגייס העתידי לצבא.

ההבחנה שעושה מן שלוי (2016), באופן שבו הזהות ההורית מתעצבת אצל אבות ואצל אימהות ביחס לילדיהם מינקות עד לגיוס לצבא ובמהלך השירות עצמו, מבליטה את הפערים בקונפליקטים שאותם הם חווים, ולמרות הבדלי מגדר אלו, היא מציינת ומדגישה, שגם אלה וגם אלה נעים כל הזמן על ציר ההורות בין הצורך להגן על הבן המתגייס, לבין הצורך לאפשר לו לעצב את זהותו, הגברית הישראלית, הנפרדת מהוריו בכלל ומאמו בפרט.

ייתכן שזו הסיבה לכך שהספרות המקצועית מייחדת את השכול ההורי כשונה וכקשה יותר מכל אובדן אחר (Rando, 1983: Edelstein, 1984), ולא רק בגלל הסיבה העיקרית שנעוצה בעבודה, שמותו של ילד פוגע בכרונולוגיה הטבעית של סדרי עולם. על פי סיון (1991), בבסיס המשמעות הייחודית של השכול ההורי נמצא אופיו הייחודי של הקשר בין ההורה לילד, שגם הוא מגדיר, בדרכו הייחודית, את הזהות ההורית והמשפחתית. בבסיסו של קשר זה קיימת השקעה ביולוגית, רגשית ומנטאלית בעוצמה רבה, שאינה משתווה לקשרים האחרים אותם מקיים האדם בחייו, ולכן עוצמת חוויית האובדן, בהקשר הזה, הופכת לגבוהה ומועצמת יותר מכל אובדן אחר.

כחלק מהפנמת תפקידו של ההורה, הופכת הישרדותו של הבן לתחושת הישרדותו של ההורה, ועל כן, עם מותו של הילד, מת חלק מהותי מתוך ההורה – תפקידו ההורי וזהותו כהורה ביחס לבן המת וביחס לאלו שנותרו בחיים באופנים שונים. אובדן פנימי זה אינו מתקיים רק בתקופת האבל הראשונית, אלא הוא ממשיך ומלווה את ההורה עד ליום מותו (Malkinson & bar-tur, 2005). לצד זה מתערערת גם מערכת שלמה של הבניית הזהות הבין אישית והתוך נפשית של ההורה עצמו, שדורשת הבניה מחודשת (Lehman, Wortman, 2000: Breznitz, 1987, & William).

בין האספקטים השונים והייחודיים הקשורים לאובדן בכלל, ולאובדן של ילד בפרט, ניתן לזהות את אובדן המשמעות (Neimeyer & Hogan, 2001), שבר בתפיסות העולם ביחס לחיים, למוות ולמהות הקיום האנושי בכלל (פרנקל, 1981), פגיעה בתחושת הזהות ומטרת החיים (רובין ומלקינסון, 2001), ותחושת אשמה גדולה של מי ששרד ושל מי שלא עמד בתפקידו כמגן על ילדו (טמיר, 1993). שכול הורי כולל בתוכו גם את תחושת גדיעת ההמשכיות, כשהדבר בא לידי ביטוי בעיקר בקרב הורים מזדקנים (טמיר, 1993: ליבליך, 2002).

מורכבות השכול ההורי מושפעת מגורמים נוספים כמו גיל הילד במותו ונסיבות המוות. לדעת סיון (1991), החמור מכל משברי השכול הוא אובדן ילד בנעוריו. הסיבות לכך נעוצות בזיקה אל הילד שבגיל הנעורים הופכת

לעמוקה יותר מאשר בינקות. ערעור נרטיב החיים שנוצר בעקבות המוות, מניע את המתמודד עם האובדן לחפש בין היתר, הבניה חדשה ומאוזנת, שתאפשר לו להמשיך לחיות ולהגדיר את זהותו המתחדשת מחדש. תהליך זה הופך מורכב וקשה יותר בשכול הורי בו משולבת דמותו של הילד המת במערכת החיים היום-יומית, לא רק של ההורה עצמו, אלא גם של המשפחה כולה (טמיר, 1993).

במחקרים שונים נטען כי למרות מעמדה הציבורי הגבוה של משפחת השכול בחברה הישראלית, ולמרות המעטפת הגדולה שהם מקבלים, המאבק הזהותי של ההורים השכולים ככאלה, אינו שונה ממאבקם הזהותי של הורים שכולים, שאיבדו את ילדיהם בנסיבות אזרחיות. במחקרים אלה נטען כי דווקא בשל היחס המועדף, המאבק הזהותי של ההורים השכולים בנסיבות לאומיות הינו מוגבר, שכן מיד עם מותם זהותם של הבנים מקבלת הגדרה חדשה: חללים. ורק זו בלבד צובעת את הזהות בצביון לאומי קולקטיבי הכולל בתוכו אלמנטים נוספים, כמו: צורת הקבורה, אופי המצבות, אופי ההנצחות והאלמנטים הנוספים, שמוכנסים לאותה משוואה ובדרכם מעצימים ומקבעים את הזהות הקולקטיבית של החברה כולה לצד העצמת זהותם של החללים ובני משפחותיהם (מלקינסון, רובין וויצטום, 1993).

בעידן הפוסט מודרני, שבו הפרט מבקש לייצר לעצמו זהות נפרדת וייחודית מהכלל, תוך שילובו בתוך קבוצות שייכות כאלה ואחרות, גם שכול היחיד, באובדן הקשור ללאום, אינו מנותק ומושפע מתפיסות הקולקטיב (דורון ולבל, 2005). בהקשר הזה אבקש להתייחס לתהליכי השינוי שאותם עוברת החברה הישראלית בעשורים האחרונים גם בתחום ההנצחה – מאוריינטציה קולקטיביסטית לאוריינטציה אינדיווידואליסטית. בין היתר מתבקש שאתייחס גם להשפעת תהליכי שינוי אלה על הדיאלוג המתקיים בין שכול הפרט לבין שכול החברה, ובתוך כך לעיצוב זהותם של ההורים השכולים ועיצוב זהותו של הנופל עצמו. התייחסות זו תהיה רלוונטית למחקר הנ"ל מאחר ועיקר עניינו הוא בעיסוק בשכול היחיד הבא לידי ביטוי בהנצחת הנופל בדרך ייחודית המבקשת להיות מבודדת ומבוצרת מאבלה והנצחתה של החברה.

3 זיכרון והנצחה

"כל עוד קיים בנו הזיכרון אנחנו חיים, וכל עוד אנחנו זוכרים את המתים, גם הם חיים. גופם אמנם מת, אולם רוחם חיה. זיכרונם בקרבנו הוא המשך החיים. אנשים אלה ציוו לנו בדמם את צו הזכירה... הזיכרון הוא המשך החיים. המוות האמתי, המוות הרוחני, הוא השכחה"⁷

על אף ששני המושגים: "זיכרון" ו"הנצחה", מגיעים ממקורות לשוניים שונים, הם הפכו להיות שזורים ותלויים זה בזה. המושג: "זיכרון", הלקוח מהמקורות היהודיים, בא לבטא תפיסה השמה דגש על הביטוי המעשי של הזיכרון - "זכור ושמור" וכן: "זכור את אשר עשה לך עמלק" (אורבך, 1975), ואילו המושג: "הנצחה", שמקורו לועזי, בא לבטא את התפיסה השמה דגש על הביטוי הרוחני, שמתקיים בתהליך עצמו. אפלטון, בהביאו את דברי סוקרטס, יצר אבחנה בין הגוף לנפש וטען כי הנפש קיימת עוד לפני לידת האדם, והיא ממשיכה להתקיים גם לאחר מותו. לתפיסתו, הנשמה היא מהות הקיום האנושי, ומהות זו הינה נצחית (בן דור, 2008).

אם כן, ניתן לומר כי פעולת ההנצחה היא הכלי המאפשר לשמר ולהעביר את הזיכרון מדור לדור, ויתרה מזאת, עצם פעולת יציקת הזיכרון האישי בכלים של הנצחה, מהווה את התשתית החזקה לזיכרון הקולקטיבי של הלאום. החיבור בין שני מושגים אלה בהתייחס לפרשנויות אלו, טומן בחובו גם את הליך הריפוי הקיים בפעולת ההנצחה עצמה, שתפקידה העיקרי הוא שימור והטעמת הזיכרון הפרטי והקולקטיבי כאחד (עזריהו, 2005).

מכאן עולה כי פעולת ההנצחה מהווה מרכיב חשוב בתהליך האבל וההתמודדות האישית והחברתית כאחד. על פי בנזימן (2008), ברמה החברתית הנצחה היא פעולה תרבותית-אידיאולוגית, שנועדה להפוך זיכרון אישי ופרטי לקולקטיבי במטרה להעניק ליחיד נצחיות ובה בעת לבסס את הזהות החברתית הקולקטיבית. לטענת סיון (1991), אין החברה הופכת ללאום מבלי שתהיה קודם לקהילת זיכרון. מכאן, שהנצחה מייצרת ומטמיעה את קהילת הזיכרון.

עבור הפרטים בחברה ההנצחה היא כלי המקנה מסגרת להתמודדות רגשית בעיקר, שכן הם חשים שאובדנו של הפרט נעשה כאקט של הקרבה גם למענם. תחושה זו, הטומנת בתוכה אשמה, מובילה את הפרטים בחברה לפתרון בעל הסכמה קולקטיבית שבשתיקה של מתן חיי נצח בתודעת החברה (אלמוג, 1991: עזריהו, 2002). בנוסף, משמשים הפרטים בחברה גם כגורם תומך במשפחות השכולות בהתמודדותן עם האובדן. הם עושים זאת על ידי כך שהם מסכימים להוות כמסגרת תומכת לתהליכי ההנצחה וההתמודדות עם האובדן אותם מקיימת המדינה, ובכלל זה תמיכה כספית במשפחות הנופלים, אחזקת בתי קברות, אנדרטאות, ימי זיכרון, יעוד תקציבים להנצחות הפרטיות השונות על סוגיהן ועוד (מלקינסון, רובין וויצטום, 1993).

ברמת הפרט, הזיכרון הוא חלק מהרובד הקוגניטיבי ההכרתי המתקיים בתהליך האבל, שבו נשאלות שאלות מהותיות כמו: האם זוכרים? מה זוכרים? ומה יקרה עם הזיכרונות במהלך השנים? (ליבליך, 2002). ההנצחה לעומת זאת, שייכת לרובד ההתנהגותי, שמוציא לפועל את פעולת הזיכרון. להנצחה יש תפקיד חשוב בשיקום האבלים בכלל וההורים האבלים בפרט. לטענת הנדלמן ושמגר-הנדלמן (Handelman & Shamgar, 1997), תפקידה המרכזי של ההנצחה הוא הפיכת ההיעדר לנוכח באופן כזה שישרת את הנוותרים בחיים ולא יפגע בהם, או כפי שהגדירה זאת קדרון (Kidron, 2009), ההנצחה באה להנכיח את העבר הנעדר

⁷ יואל בן נון- יום הזיכרון מנקודת מבט יהודית מסורתית.

בתוך ההווה המתמשך, ובכך היא מצליחה לשמר את זכרוננו החי של העבר בקיום היום-יומי של אלה אשר נותרו בחיים.

באופן שבו בוחר המנציח לספר את סיפורו של הנופל, כמו גם את סיפורו שלו עצמו, מתקיים הליך של הבנת המציאות החדשה, הנותן מענה לשאלת המשמעות המתערערת בזמן אובדן. כוחה של הנצחה בהקשר הזה ליצירת משמעות גדולה יותר כאשר היא הופכת להיות גלויה, מוחשית וכשהיא מתקיימת בדיאלוג עם החברה (ויצטום, 1993 : 2004 ; 2006 ; 2000 ; Niemeyer, 2001). קהל, על פי סיון (1991), מאשר את הבניית המציאות החדשה, מאחר וביטויי זיכרונות ברשות הרבים מותיר חותם עמוק יותר מזיכרון מושתק.

3.1 דרכי הנצחה המקובלות בישראל

מהספרות המחקרית העוסקת בהנצחה בתרבות השכול הישראלית, עולה כי ישנן שלוש מסגרות הנצחה דומיננטיות:

מפעלי הנצחה רשמיים - מסגרת זו מייצגת את הנצחת הפרט על ידי המדינה והיא כוללת בתוכה ספרי יזכור/אלבומים בהוצאת משרד הביטחון (סיון, 1991); יום הזיכרון, שעוצב תחילה כתהליך לא רשמי והפך עם הזמן ליום רשמי, שאף הועבר בחוק בכנסת בשנת תשכ"ג (מלקינסון, רובין וויצטום, 1993); אנדרטאות, שעל פי שמיר (1996), מהוות את הרכיב המשמעותי בהפקעת הזיכרון האישי והפיכתו לקולקטיבי; וכן קיומם של טקסים במרחבים הציבוריים השונים כמו למשל במוסדות חינוך, ברשויות המקומיות ועוד.

מפעלי הנצחה של הכלל על ידי היחיד - זוהי הנצחה של תקופה או אירוע ספציפי הבא לידי ביטוי במגוון דרכים, כגון: ספרות יפה, קולנוע, תיאטרון ואומנות. הנצחה זו אינה מוגדרת כהנצחה רשמית, אך היא גם אינה אישית. הדגש בה הוא על הנצחת אירועים בחיי העם הקשורים בביטחון לאומי, והדבר נכון גם כאשר יש גיבור במרכז האירוע. בהנצחה הזו אין תיעוד היסטורי המחויב לאמת, אלא יש בה שימוש בחומרים מתוך המציאות, המעובדים לביטויים אומנותיים תוך העברת מסרים שאותם רוצים היוצרים להטמיע בקרב החברה (שלח, 2002; לוינגר, 1993; סיון, 1991).

מפעלי הנצחה אישיים - הנצחות אלה מתקיימות לרוב על ידי קרובי משפחה ו/או אנשים המקורבים לנופל עצמו. ייחודה של מסגרת זו היא בהיותה מאפשרת צורות ביטוי רבות ומגוונות, שבהן ניתן לספר את סיפורו של הנופל, כגון: קריאת מקום על שם הנופל, מתן מלגה בתחום התעניינותו של הנופל, הכנסת ספר תורה על שמו של הנופל, יצירת קונצרטים לזכרו, קריאת שמו של תינוק חדש על שמו של הנופל (סיון, 1991), יצירת אלבומי תמונות, כתיבת ספרים (ליבליך, 2002), יצירת סרטים אישיים (בכרך, 2009), והקמת אתרי אינטרנט לזכר הנופלים ו/או עמוד אישי לזכר הנופל ברשתות החברתיות השונות ובכלל שימוש באמצעים טכנולוגיים אחרים להנצחה אישית (עזריהו, 2002; Jones, 1997).

כפי שעולה מספרות המחקר הדנה במפעלי ההנצחה האישיים, כל דרכי ההנצחה הללו עונים על מטרת ההנצחה הפרטית והמשמעות שהיא מעניקה למנצחים. בין אם זה הפיכת העבר להווה בקיום היום-יומי של מי שנותר בחיים ועסוק בהנצחה, ובין אם זה בהעברת המסרים כדרך לביטוי שמירת מורשת הנופל, אך בעיקר עולה ממחקרים אלה הצורך להטמיע את היחיד או את האירוע המונצח בתודעת הפרטים בחברה. ניתן לראות כי כל סוגי ההנצחות מביאים לידי ביטוי את הפעולה האקטיבית בעשייתן. פעולה זו באה להבנות את הנרטיב שאותו הם מבקשים להטמיע בקרב הפרטים בחברה ומעצימה את משמעות החיים עבור הנותרים.

לעומת זאת, מחקר זה מתמקד בהנצחה פרטית "מבוצרת", שקיומה וייחודה הוא בעצם "התבצרותה" בין ארבעת קירות חדרו של הנופל בבית הוריו, וזאת מבלי להיות, בהכרח, חשופה לציבור. כלומר, מטרתה של הנצחה זו היא לא להטמיע את זיכרון היחיד בקרב הפרטים בחברה, אלא נראה שהיא מבקשת להתבצר. בנוסף, על פניו, נראה שהנצחה זו אינה מבנה נרטיב סיפורי חדש כמקובל בהנצחות פרטיות אחרות, אלא היא רק משמרת את הנרטיב הקיים ובקנאות רבה לאורך שנים רבות.

בכך, למעשה, מעמידה הנצחה זו לבחינה את שאלת מטרתה ומשמעותה עובר הורי הנופלים, שכן, על פניו, אין בה כל פעולה אקטיבית המקובלת ביצירת כל הנצחה באשר היא, למעט שימור החדר, ואין בה, על פניו, בנייה נרטיבית מחדשת של סיפור הנופל, אלא היא מורכבת ברובה מנוכחות חפציו בחדרו כפי שהותירם בחדרו בעודו בחיים. מכאן עולה השאלה, שגם היא תיבחן במחקר זה: האם שימור החדר על חפצי הנופל נתפסת בעיני ההורים כהנצחת המת או כהנחת החיים והמוות במרחב הזה?

כדי לבחון שאלה זו לא אוכל להתעלם מבחינת התרבות שבה ההנצחה הפרטית בכלל מתקיימת. דרך בחינה זו אוכל להבין את התפתחותה של הנצחה פרטית מבוצרת זו בחברה הישראלית, ומכאן לגזור גם את משמעותה.

3.2 פוליטיקה של זיכרון והלאמת המתים

אנדרסון (1999), סבור כי קיומה של אומה תלוי ביכולתו לדמיין אותה תחילה. המושג אותו הוא טבע, "קהילה מדומיינת", מתאר קבוצה גדולה של אנשים המתארגנת סביב גורם המאפשר לה להתלכד ולפעול כקהילה, גם כאשר רוב חברי הקבוצה אינם מכירים זה את זה. בהקשר הזה זיהה אנדרסון שלושה מנגנונים, שבהם נוהגת מדינת הלאום להשתמש בכדי ליצור ולתחזק את הקהילה המדומיינת שלה: מפקד אוכלוסין, מפה ומוזיאונים. גיוס המתים והלאמתם מהווים, לתפיסתו, מנגנון נוסף, שעולה מתוך פיתוח רעיון מדינת הלאום והקהילה המדומיינת, שכן מצבות זיכרון וקברים של חיילים אלמונים, מהווים את אחד הסימנים הדומיננטיים ביותר במדינת לאום.

למתי המלחמה יש תפקיד מרכזי כ"שחקנים" המבססים את הלאומיות (Grant, 2005), וכמתחזקים של הזהות הלאומית (סמית, 2003), שכן רק הם יכולים לספק למדינת הלאום לגיטימציה לקיומה ולפעולותיה. לטענת הריסון (Harrison, 2003), הבעלות הלאומית על הקרקע מושגת באמצעות קבורת המתים בתוכה, שכן בתהליך זה "מאנישים" בני האדם את הקרקע, ובכך ממירים הם, בצורה לגיטימית מבחינתם, את הנוף הפיזי לנוף לאומי.

הזיכרון הקולקטיבי מקבל גם הוא חשיבות במסגרת מנגנוני המדינה בכלל, ובתחום הלאמת המתים בפרט. את זה ניתן לראות באופן שבו מדינות משתמשות במתים ליצירת זיכרונות קולקטיביים בתוך הטריטוריות שלהן (Handelman & Shamgar-Handelman, 1997). שומן וסקוט (Schuman & Scott, 1989), מגדירים זיכרון קולקטיבי כזיכרון של עבר משותף אשר מוחזק ונשמר בידי חברי קבוצה, קטנה או גדולה, אשר חוו את העבר יחד. לומסקי-פדר (1997), מוסיפה להגדרה זו פן תרבותי, ומתייחסת לסוג זה של זיכרון כזיכרון ההיסטורי הלאומי של המדינה, המהווה גם את הפרשנות ההגמונית לאירועים.

הלאמת המתים, כמו גם הזיכרון הקולקטיבי בהקשר הזה, באים לידי ביטוי באופן בולט במיוחד בישראל, בה מותם של החיילים הפך להיות לחלק בלתי נפרד מההווה החברתית (ברונשטיין, 2002). במהלך השנים יצר המוות הצבאי בישראל קונפליקט חריף בקרב הציבור, בין האמונה הציונית בדבר בניין הארץ, לבין ההקרבה הנדרשת/לא נדרשת בתהליך זה (רוזנטל, 2001). השירות הצבאי והנכונות להקרבה עצמית היוו כבר בתקופת

היישוב היהודי חלק אינטגרלי מתהליך בניין האומה. בין המדינה לאזרחים נוצר מעין חוזה לא כתוב, שלפיו האזרחים מוכנים למות למען ההגנה על המולדת, כשבתמורה לכך מתחייבת המדינה להנציח את מעשה הקרבתם (זרובבל, 2004).

ההנצחה הבולטת ביותר באה לידי ביטוי ב"פולחן" הנופלים, והיא כוללה בתוכה: טקסים, אנדרטאות ואירועי זיכרון שונים, שהונהגו אז בארץ. חוקרים ביקורתיים רואים את פולחן הנופלים ככזה הבא לשרת מצד האחד את ניחוס האבלים על ידי "טעינת" האובדן במשמעות קיומית ברמה החברתית-לאומית (בילו וויצטום, 1999), וזאת תוך הענקת משמעות לאובדן בהקשר הקולקטיבי (עזריהו, 1995), ומהצד השני, המסרים אודות תהילת הגבורה, נחיצות המלחמה וההקרבה, שהועברו דרך פולחן זה, נועדו לשם הצדקת איבוד החיים בהקשר הצבאי (Vinitzky-Seroussi & Ben-Ari, 2000), ובכך נתנו הם למוות ולהקרבה מעמד לגיטימי ממנה נהנתה ההגמוניה החברתית-פוליטית (עזריהו, 1995). המדינה, למעשה, הלאימה את מותם של החיילים כאשר הבנים ש"נעקדו" ו"הוקרבו" הפכו לנחלת הכלל כסמל מקודש להצדקת קיומנו (רוזנטל, 2001).

המצב כפי שתואר לעיל, מעמיד את המשפחות השכולות בסיטואציה מורכבת. מצד אחד, השיח הרפובליקני הממלכתי, שבו נקטה המדינה כלפי אזרחיה היהודים, לפיו מידת האזרחות הטובה נבחנת על פי התרומה של היחיד לכלל (פלד, 1993), הציב את ההורים השכולים בעמדה של מי שמילאו את חובם האולטימטיבי כלפי המדינה (לרון, 2002), אך מנגד, לעמדה זו עמד המחיר האישי אותו הם שילמו - מות הבן והפקעת זכרו הפרטי מרשותם, תוך תהליך של הלאמת הנופל ובני משפחתו.

בתמורה ל"גמול" אותו העניקו הממסד והחברה למשפחות השכולות, היו הן מחויבות לאתוס ההקרבה ולצורות ההנצחה, שהיו מקובלות בתרבות ההנצחה הישראלית והתאפיינו בדה פרסונליזציה וסטנדרטיזציה של אבלן (פייגה, 2010). האחדה זו טשטשה את הגבולות בין האבל הפרטי לקולקטיבי גם בתחום הרגשות האישיים. האבל הפרטי היה פתוח לעיצוב מסיבי בידי כוחות חברתיים וערכים תרבותיים, אליהם היו מחויבות המשפחות השכולות בחוזה מצפוני עם החברה כולה (בילו וויצטום, 1999).

התפיסות המקדשות הרואיות, גבורה והקרבה קיבלו מפנה בסוף שנות השישים, במלחמת ההתשה. מפנה זה חל כאשר פערים שונים בין הקרבת הפרטים לבין תגמול המדינה על כך, עלו והתחזקו שוב בעקבות מלחמת יום כיפור, ולאחר מכן בעקבות מלחמת לבנון הראשונה, שנתפסה בעיני רבים כ"מלחמת ברירה". מלחמה זו העלתה מחלוקות ציבוריות בנוגע למטרותיה, כמו גם ספק ביחס לחיוניות כמות הקורבנות שגבתה. מיתוסי הגבורה הלאומיים וערכי ההקרבה, שהוצגו עד אז, עמדו כעת אל מול עמדות ביקורתיות וספקניות יותר מאשר מהעבר (מלקינסון, רובין וויצטום, 1993 : זרובבל, 2004). כאן, למעשה, החל להיווצר הקרע בין השכול הלאומי לשכול הפרטי, שבא לידי ביטוי בתביעת ההורים השכולים להפרטה של זכר הנופלים (לרון, 2002).

בתקופה זו, קולות דומיננטיים בחברה קראו לביטוי של הכאב האישי שנלווה למלחמה ולהכרה במחיר האישי הגבוה אשר הלוחמים, המשפחות והחברה בכללותה נדרשו לשלם כחלק מהשירות הצבאי (Vinitzky-Seroussi & Ben-Ari, 2000). הסיסמה: "טוב למות בעד ארצנו" כבר לא התקבלה כערך עליון שיש לגביו הסכמה קולקטיבית, שאין לערער עליה. השינוי בלט במיוחד במעורבות ההורים בחקירת נסיבות מות בניהם, בטיפול בגופות, בצורת הקבורה, בעיצוב דפוסי הנצחת הנופלים ובמשמעות שהעניקו ההורים לנפילת הבנים.

ההנצחה הציבורית, אשר היוותה מערכת המקנה משמעות לאומית קיבוצית וגויסה באופן מסורתי להעניק משמעות למוות בקרב, הלכה והתמעטה באופן משמעותי (בילו וויצטום, 1999 : לרון, 2002), והשכול, כסמל מכונן וכגורם מלכד בעל משמעות קיומית בחברה הישראלית, הלך והתמוסס (רוזנטל, 2001). את מקומו של

הנצחות אלו תפסה ההנצחה הפרטית, שהלכה והתרחבה עם השנים, על אחת כמה וכמה עם הופעת טכנולוגיית האינטרנט, אשר יצרה צורות הנצחה חדשות במרחב הווירטואלי.

כפי שעולה מספרות המחקר, ההנצחה הפרטית, על צורותיה השונות ובתכניה השונים, על אף שביקשה לצאת מהתבנית הממסדית המקובלת בעבר, שומרת עדיין על מכנה משותף במטרתה העיקרית, והיא הנצחת הפרט בתודעת החברה. ניתן לומר כי למרות שאין הנצחה זו כפופה, בהכרח, לחוקיות ותבניות מוסדיות וחברתיות, הטמעת החלל, כאדם בעל זהות נפרדת, נעשית בהנצחה זו אל מול הקולקטיב ובהקשר הנוגע אליו, שכן נסיבות המוות נוגעות אל הכלל. לכן, על אף היותה של הנצחה זו מוגדרת כאישית ופרטית, גם היא תורמת למיסודה של הזהות הלאומית בחברה (פייגה, 2010; בכרך, 2009; שמיר, 1996).

לעומת זאת, במחקר זה אבקש להציג הנצחה פרטית ייחודית, שאינה מקיימת דיאלוג עם החברה, אלא להיפך – הנצחה המבקשת להתבצר בחדרו של הנופל תוך שמירה על פרטיותו. כלומר, בהנצחה זו לא מתקיים אקט של הטמעת הנופל בזיכרון החברתי-לאומי. התמקדות בחוויה האישית של ההורים בשמירת החדר והתמקדות בזיכרון הפרטי שלהם, שעולה מתוך החפצים שבו, תוך ניסיון להבין את סיבת השארתו של החדר כפי שהוא, תשפוך אור על שדה המחקר העוסק בהנצחה בכלל, ובהנצחה פרטית בפרט. כמו כן, מחקר זה שואף להציג נקודת מבט נוספת על מחקרי הפרטת השכול מהאומה, שכן הנצחה זו, על פניו, מסמלת בדרכה את ההפרטה המוחלטת של השכול הלאומי והפיכתו לפרטי ומבוצר.

מאחר ומחקר זה עוסק בחדרו של הנופל, ובו חפציו האישיים המהווים את החומר שממנו הוא עשוי, ראוי יהיה לבחון את האינטראקציה הכללית המתקיימת בין אנשים לחפצים, כמו גם את משמעות התרבות החומרית בזיכרון ובשכול פרטיים. הבנה זו תוכל לשפוך אור על שאלת המחקר המרכזית שעומדת בבסיס עובדה זו, והיא המשמעות של שמירת החפצים בחדרו של הנופל עבור הוריו.

3.3 תרבות חומרית – הקשר בין תרבות חומרית לזיכרון והנצחה

המונח "תרבות חומרית" מייצג במובנים רבים את הניסיון להבין תרבות של חברה או פרטים בה דרך החומר (Prown, 1982). בחקירה מהסוג הזה האובייקטים הופכים למקור מידע מרכזי, כאשר הנחת היסוד היא, שחפצים אשר אותם יצר/קנה האדם או שראה בהם ערך כלשהו, מביאים לידי ביטוי, במגוון דרכים וצורות, את האמונות הרווחות בחברה כמכלול, כמו גם את האמונות הסובייקטיביות של הפרטים החיים בה.

על פי בארת' (בארת', 2006), בכוחם של החפצים לספר סיפור קוהרנטי שלם מנקודת מבט סובייקטיבית של המתבונן בהם וללא תיווך. לדבריו זה מתאפשר מאחר והחפצים נושאים בחובם שתי משמעויות: המשמעות הדונוטטיבית⁸ והמשמעות הקונוטטיבית⁹. שתי משמעויות אלה יוצרות את המסגרת להבנת התרבות בה מתקיים שימור הזיכרון דרך חפצים, שכן משמעויות אלה שונות ומשתנות מתרבות אחת לתרבות אחרת.

על פי מילר (Miller, 2001), בחברה התעשייתית המודרנית, הדברים החשובים ביותר עבור הפרט מתרחשים וקיימים בתוך ביתו. בית, לתפיסתו, מהווה את אחד המקומות בהם ניתן לאכלס, מעבר לבני אדם, גם חפצים ורכוש המזוהים עם הגרים בו ושחלקם אף מייצגים את זהותו. נזרי (2015), מדמה את הבית, ובתוכו את החדר, לכלי קיבול לזהויות השונות הטומנות בתוכן זיכרונות ורגשות, הבאים לידי ביטוי דרך החפצים הטמונים בו. במרחב הזה נאספים הזיכרונות המעצבים את זהות האנשים החיים בו, הן כמשפחה והן כפרטים בודדים, שכן

⁸ ההגדרה המילולית של החפץ.

⁹ הקונוטציה העולה ממנו, שהיא לרוב תלוית תרבות.

בתוך המרחב הביתי יש, לרוב, חדרים ונישות פרטיות, שבהן נאספים ומוצגים חפצי "תושבי" הבית (Kidron, 2009).

ממחקרי זיכרון ותרבות חומרית עולה כי חפצים היסטוריים מקבעים את נוכחות העבר בחומריות הביתית היומיומית וביחסים המשפחתיים (Stewart, 1993; Kidron, 2009, 2010, 2012; Hecht, 2001). חפצים בהקשר הזה, אינם רק מזכירים לבעליהם מנהגים ומצבים מן העבר, אלא גם פועלים כמקומות ניידים, שמעבירים את העצמי המתבונן או המשתמש בהם, למקומות ולזמנים רחוקים יותר (Stewart, 1999).

קידרון (Kidron, 2009), טוענת, כי תפקידם של אובייקטים – חפצים או מזכרות – שלקחו ניצולי שואה בעת בריחה מ"עולם המוות", הוא להפוך את העבר החסר להווה משלים עבור המשפחה. כלומר, בכוחם של חפצים אלה לעורר את העבר באמצעות הדמיון והקינטיקה של פעולות חומריות יום-יומיות ופעולות הקשורות בחפצים עצמם. מכאן ניתן לומר, שבמקום לדמיין איך משהו הרגיש, אפשר לדמיין איך זה היה להשתמש או לעשות משהו עם החפץ שלו.

לטענת קידרון (Kidron, 2009), אחד התפקידים המרכזיים של החפץ הוא להנכיח ולהנציח את העבר הנעדר. עצם קיומו של החפץ משמר את הזיכרון באופן חי אצל המבקש לזכור את מה שאינו. כלומר, לא רק את האדם, אלא גם את האירוע הקשור בו – באדם, בחפץ או בשניהם גם יחד. הפיכת העבר להווה באה לידי ביטוי גם באופן שבו אובייקטים מנציחים ומשמרים את הקשר בין החיים למתים. הכת (Hecht, 2001), אשר חקרה את משמעות החפצים של מי שאיננו עבור אלה שנותרו בחיים, דרך מקרה בוחן של אישה המרבה לאסוף חפצים שאין לה בהכרח שימוש בהם ולשמרם בביתה, טענה כי חפצים אלה מסמלים אנשים משמעותיים בחייה של הנחקרת ועצם קיומם בביתה מהווה את המשך הקשר איתם.

על פי טרול (Troll, 2001), שימור תמונות וחפצי ירושה מייצגים סוג של הימצאות פיזית לצד שימור האינטימיות בין החיים לבין המתים. בהקשר הזה טוענת קידרון (Kidron, 2009), כי היחסים בין האדם לבין האובייקטים המרכזיים בחייו הוא כמעין מעבר בין עולם המתים לעולם החיים. חפצים אלה, לדבריה, מאפשרים לו שמירה חיה של זיכרון העבר, והיא חיונית לקיום היומיומי של מי שנותר בחיים. כלומר, קיומו של החפץ משמר כל העת את פעולת ההיזכרות, ומנציח אותה אצל מי שנותר בחיים.

אונרו (Unruh, 1983), אשר בחן, בין היתר, אסטרטגיות בהן נוקטים החיים לשימור הקשר עם המתים, ציין כי אחת האסטרטגיות הבולטות היא קידושם של סמלים בעלי משמעות. באסטרטגיה זו מייצרים החיים משמעות סמלית של זהויות מיוחדות או מופתיות של המת במספר מצומצם של אובייקטים. הדוגמה הבולטת ביותר היא סביבת הקבר והרשומות הנמצאות עליו/הכתובת החקוקה עליו. מספר קטן של חפצים, לדבריו, הופך לקדוש בהדרגה, כך שאובדנם הפתאומי יכול להיות טרגי עבור השומר אותם, כמעט כמו אובדן המת עצמו או לעתים אף יותר.

כוחם של חפצים טמון לא רק ביכולתם לספר סיפור עבור המבקש לשמרם כמזכרת מאדם קרוב שאינו בין החיים עוד, אלא גם ביכולתם לספר ולשמר את הסיפור לדורות הבאים (Csordas, 1993). זאת מאחר ויש בכוחם של חפצים אלו "לדבר" במקום הזוכרים או המתים. דרך הקונוטציות העולות מהחפצים נפרץ קיר הדממה, והם – החפצים, הופכים להיות לעדים האילמים המאשרים לא רק את מה שהיה, אלא גם את מה שיכול היה להיות (בארת', 2006).

לואו (Low, 2002), טוען כי על מנת לשמר את השלמות המבנית והמשמעות הסמיוטית של החפצים, יש לשמר את יחסי האדם והאובייקט המקוריים, ובכך למנוע את עיוותו של האובייקט. לדבריו, על ידי בידוד החפצים נוצרת הפרדה בין חיי העבר לחיי ההווה. לטענתו, החפצים נשארים קפואים בכרונוטופ הווירטואלי של הזמן בו היה בהם שימוש, וכאשר נחשפים אליהם, החפץ, שהוא בגדר ה"עד" הקפוא, הופך להיות דינמי ומוכן לאינטראקציה עם האובייקט. אינטראקציה זו נפרדת מחיי היום-יום ומאפשרת לסובייקט לשהות בזמן ובמרחב אחרים.

התייחסות למשמעות חפצי המת עבור קרוביו מופיעה בספרות המחקרית בעיקר בהקשר של תגובות ודינמיקות הקשורות בהתמודדות עם אובדן. על ציר המודלים המתארים תהליכי אבלות, ניתן למקום מהצד האחד את המודלים הרואים באבל תהליך לינארי, שתכליתו הסופית היא להביא להליך של פרידה רגשית מהמת - החלמה (קלינגמן, 1998), ואזכור חפצי המת בהקשר הזה מופיע כסימן לסיבוך בתהליך האבלות (וולקין, 1990). מנגד, בקצהו השני של אותו הציר, ניתן למקד מודלים הרואים בחפץ ייצוג העוזר לאבל לשמור על הקשר עם המת, כתהליך להמשכיות התקינה של חייו (סקה, 2012).

מחקרים אלה שמים את הדגש העיקרי על המשמעות הנגזרת מהיצמדות לחפצים בתהליך האבל. בין אם מדובר בהיצמדות חיונית ובין אם מדובר בהיצמדות פתולוגית, והם אינם דנים במשמעות הסובייקטיבית של החפצים בחדרו של הנופל עבור ההורים השכולים, כסוכני זיכרון והנצחה. הבחנה זו חשובה במיוחד, מאחר ומחקר זה עוסק בחפצים הנשמרים בחדרו של הנופל בבית הוריו על ידי הוריו, והם מופרדים מיתר חפצי הבית.

לכן, כדי לאמוד על משמעות זו אבקש לבחון, בין היתר, גם את האינטראקציה, שמקיימים ההורים עם החדר והחפצים בו: האם החדר מונגש לאורחים? האם הם נמצאים עם האורחים בחדר עצמו כאשר הם מראים להם אותו? האם הם מנקים אותו? מזיזים חפצים? משתמשים בחפצים? משאילים לאחרים? האם התקיים קונפליקט סביב שימור החדר והחפצים שבו? האם הוצאו ממנו חפצים? אם כן, איזה ולמה? מהם החפצים הדומיננטיים שעולים ממנו? מה המשמעות שלהם עבור ההורים? איזה סיפור הם מבקשים לספר? ועוד. מענה לשאלות אלה, שיגיע דרך התצפית המעורבת ודרך ראיון העומק, יקנה ממד אנתרופולוגי למחקר ויעמיק את חוויית ההורים השכולים באינטראקציה שהם מקיימים עם חדר ילדיהם, ומכאן גם ישפוך אור על המשמעות הנוצרת עבורם מהנצחה זו.

מאחר ועבודה זו עוסקת בחדרי הנופלים בבית הוריהם, בפרק הבא אבקש להתייחס למשמעות המושג: "בית". במושג זה אבקש לבחון את משמעותו של הבית הלאומי והבית הפרטי עבור האדם המודרני, ובתוכו אתייחס גם למשמעות החדר הפרטי במרחב הביתי כמעצב את זהות דייריו באמצעות הפרטים/החפצים בו. הבנת משמעויות אלה, הכרחית למחקר זה ויש בכוחה לשפוך אור על משמעות הנצחה זו.

4 בית

Apartment - השם שניתן למילה "בית מגורים" בשפה האנגלית אמריקאית, מגלם באטימולוגיה שלו את אחד המאפיינים המרכזיים של בית מגורים, כפי שהוא נתפס במאות השנים האחרונות – הפרדה. הפרדה שחוצצת בין המרחבים השונים – המרחב האישי והמרחב החיצוני, ומהווה את אחד הערכים המרכזיים המיוחסים לבית מגורים – מרחב מוגן ומקלט המציע הגנה מפני העולם החיצוני, וכן מרחב בו יוכל הפרט לקיים מערכת כללים וחוקים השונה מזו המתקיימת במרחבים אחרים (Moore, 2007; Hepworth, 1999; Mallet, 2004).

מאלט (Mallet, 2004), סוברת כי בעוד שהספרה הציבורית מתקשרת בחברה המודרנית לעבודה, פוליטיקה, בילוי ומערכות יחסים עם אנשים, שאינם בהכרח קרובי משפחה, בית המגורים נתפס כמרחב המציע חירות וביטחון, ובין היתר הוא גם מהווה מרחב ליצירתיות ולהתחדשות. על פי גישה זו, ההפרדה שמאפשר הבית בין העולם הפנימי לעולם החיצוני, ויכולתו להרחיק את הפרט מעין הכלל, מאפשרת לו להיות מרחב בו האדם יכול לנוע באופן שונה ואותנטי יותר מההתנהגות המצופה ממנו במרחב הציבורי.

כנראה שלא בכדי טבע המשפטן האנגלי, אדוארד קוק בשנת 1628 את החוק הבריטי המפורסם הידוע בכותרת: "ביתו של האדם מבצרו". ההיבטים הפורמליים של החוק עוסקים בעיקר בזכותו של האדם להדוף בכוח פולשים מביתו, ובכך לשמור באופן לגיטימי וחוקי על המרחב הפרטי שלו – ביתו – כעל מבצר. תפיסה זו מבטאת את הזכות הבסיסית של האדם להגן על משפחתו מפני פגיעות חיצוניות, כמו גם לממש את הזכות שיש לו על הקניין.

תפיסת הבית כמרחב פרטי ומופרד מן הכלל, כמפלט וכמקום של שליטה ופרטיות, זוכה ללא מעט ביקורת בספרות המחקרית. הווקי וצ'פמן (Hockey & Chapman, 1999), טוענים כי הפנטזיה של הבית כמבצר פרטי אינדיווידואלי, המשמש כמפלט מהעולם החיצוני, לא יכולה להיות אף פעם שלמה, וזאת מכיוון שהבית תמיד יהיה חשוף למבטם של המתבוננים מבחוץ והוא יהיה גם כפוף להשפעתם וביקורתם של כוחות חברתיים חיצוניים. מכאן, שההפרדה המוחלטת הזו היא יותר משאלת לב מאשר מציאות קיימת, מה שהופך את הגבולות לזירה שבה מתקיים מתח דינמי, שלא בהכרח מתעצב כדיכטומיה בין מה ששלי למה שלא, אלא יותר כדיאלקטיקה בין הפנים הבטוח, הנוח והנשלט, לבין החוץ המסוכן, חסר האוטונומיה והוודאות (1994, ardhaugh; Massey).

4.1 הבית כמקור לזהות

אחת התמות המרכזיות בספרות המחקר על הבית, שנעה בין ממדיו החברתיים והפסיכולוגיים, נוגעת לקשר שלו לזהות האישית של החיים בו. הבית על פי תפיסה זו מתפקד, בין היתר, כמקור של זהות ושייכות על פני זמן וכאמצעי לביטוי אישי ודרך להשתייכות חברתית. הקשר בין העצמי לבין הכלי הפיזי המכיל את העצמי הזה, עובר, בין היתר, דרך המרחב האוטונומי שיוצר הבית. מרחב זה מאפשר לעצמי להתבטא באופן מלא וחופשי (Cullens, 1999).

על פי בשלאר (1993; Bachelard, 1985), הבית הוא יקום ראשוני. על פי תפיסה זו נקודת המוצא של חוויות החיים והמקום, שאוצר זיכרונות, דמיונות ורגשות המהווים את הבסיס למפגש של האדם עם המציאות בכללותה, הוא הבית. בשלאר דימה את הבית לרחם בגוף האישה המאפשר תחושה של ביטחון והגנה ראשונית לעובר. על פי גורני (2000, Gurney), הבית משמש כמעין "מחסן" רגשי של האדם הבא לידי ביטוי, בין היתר, גם בבחירת החפצים המקשטים את קירותיו. חפצים אלה יוצרים זהות נפרדת ומופרדת מהכלל החיצוני, ומסמלים בין היתר גם את רוח התקופה והתרבות בו המרחב הפרטי הפיזי והתוך נפשי הזה מתקיימים.

הפסיכולוגיה הציגה את החיבור בין זהותו של היחיד לחוויה הנתפסת של הבית. קופר (1974, Cooper) התייחס אל הבית כאל ייצוג העצמי וטען, שהוא מהווה כלי לבחינת הנפש. לתפיסתו, תהליכי השתייכות לבית משתלבים בחיי היומיום, וזאת מכיוון שהבית מייצג את פנים האדם. הזהות האישית המתפתחת מתוך הקשר אל הבית מדגישה רעיונות של שייכות ושורשיות כמו גם אינטימיות, חום ואהבה (1995, Pallasmaa; 1999, Magat). הקישור בין בית לזהות חוזק על ידי חוקרים נוספים אשר טענו כי הפרט מפתח את זהותו מעצם ההתקשרות לביתו, ובו בזמן הוא מעצב את ביתו כראי של זהותו (1985, Altman & Warner; 1964, Bachelard).

לאטון (Lawton, 1989), טוען כי עיצוב הבית, ההתקשרות אליו ופיתוח הזהות האישית דרכו, הם תהליכים שנמשכים ומתעצבים לאורך כל חייו של הפרט. לתפיסתו, ההתנסות הראשונית של הפרט בעיצוב זהותו הראשית מתקיימת, לרוב, בגיל ההתבגרות עם קבלתו של המרחב האישי, החדר הפרטי, שבו מגדיר ומעצב המתבגר בצורה נפרדת את אישיותו, זהותו ואת תחושת השייכות שלו באמצעות החפצים והפרטים האישיים, שהוא בוחר להנכיח בחדרו.

רוז (Rose, 1998), הרחיב את רעיון השייכות לקרובים שגרים בבית בהתייחסו לשלושה מישורים, שבאמצעותם ניתן להבחין בקשר שבין זהות לבית. הראשון הוא חוויית השייכות, שכן הבית מייצג את הקבוצה, שבאמצעותה אנו מגדירים את עצמי. למשל, כאשר אנחנו אומרים על מקום מסוים, שאנו מרגישים בו כמו בבית, אנו למעשה אומרים, שאנחנו מרגישים שייכים אליו ואל המתגוררים בו. המישור השני, שאליו הוא מתייחס הוא האחרות, כלומר הבית מבחין בין מה ששלי לבין כל מה שאינו שלי. המישור השלישי מתייחס דווקא לחוויית משמעות הבית במצבים של היעדרות. כלומר, כאשר האדם נמצא מחוץ לביתו הוא חווה את הבית כמקום משמעותי, שאליו הוא מתגעגע.

לצד האפשרות ליצירת הפרדה ובידוד מהעולם החיצון וקיום האני האוטנטי במרחב הביתי, ניתן לראות כי כניסתה של הטכנולוגיה למרחב הביתי דווקא מפוררת את גבולותיו ופרטיותו ומשפיעה על היחסים שמקיים פנים הבית עם העולם שבחוץ. תהליך כניסתם של אמצעי תקשורת ההמונים למרחב הביתי, קרי: רדיו, טלוויזיה ודומיהם תואר על ידי בנימין (1992), כתהליך המסיר חסמים של אינטראקציה עם העולם החיצוני, ובכך מערער את ההפרדה המוחלטת בין שני העולמות. באומן (Bauman, 2001), טוען כי הטכנולוגיות האלה חותרות תחת התפיסה של הבית כמרחב מבודד המוכל בתוך עצמו ומחדירות את העולם המורחק בכוח אל הפנים, ובכך יוצרות "בית" של העולם החיצוני אל הפנים, הבית.

רפפורט (1981), מחלקת את המרכיבים של בית המגורים לשני סוגים:

מרכיבים קבועים – אלה הם מרכיבים בסיסיים, שמשתנים לאט או לעתים רחוקות והם כוללים בתוכם אלמנטים מבניים או אדריכליים כמו: קירות, תקרות ומרצפות, כולל הטיפול הדקורטיבי בהם. הרעיונות והאמונות החברתיות המזוהים עם בית המגורים, מושפעים מהתרבות הפופולרית ואמצעי השיווק הדומיננטיים בחברה המודרנית. השפעה זו אינה פשוטה או ישירה אלא נעוצה בבחירות שאנו עושים בהקשר של הבית שלנו והיא מושפעת מגורמים תרבותיים וכלכליים, שמאלצים אותנו להיות כפופים להחלטות בנוגע לבית, כמו: מתכננים עירוניים, אדריכלים, רשויות מקומיות, חוקים ותקנות בנייה ועוד (Hockey & Chapman, 1999).

מרכיבים חצי קבועים – אלה הם האלמנטים המציגים את זהותו של הדייר בחלל הפיזי ואותם ניתן לשנות בקלות ובמהירות. בין המרכיבים האלה ניתן לציין את ארגון וסידור הרהיטים, תאורה, צמחים, וילונות, חפצים אישיים ועוד. מרכיבים אלה משקפים את זהות הדיירים יותר מאשר המרכיבים הקבועים, וזאת בגלל שהם עשירים במשמעויות אישיות. הצגתם של חפצים אלה מהווה תזכורת של המשפחה, חברים וגורמים חברתיים אחרים, כמו גם את הדימוי שדיירי הבית רוצים להקרין בפני האורחים מבחוץ (ליבנה ואלמוג, 2008).

חולין והוקסטר (Coolen & Hoekstra, 2001), מרחיבים את התפיסה הכללית לגבי הבית וטוענים כי החללים השונים בבית משקפים גם הם את הערכים והאמונות של דיירי הבית. למשל, מספר חדרי השינה, אופי החדרים וההתנהלות בהם מלמדת על האינטראקציה של דיירי הבית לצד הערכים והאמונות הכלליים והפרטיים של

כל אחד מהם, ויוצרת הפרדה בין "הם" – דיירי הבית, לבין "אני" – הדייר החי בחדר נפרד ומבקש זהות נפרדת מאותה משפחה.

מאחר ובמחקר זה ביקשתי לבדוק, בין היתר, כיצד החדר מייצג ואולי אף גם מיישב את המתח המתקיים בזהותם החדשה והנכפית של ההורים השכולים, בין הזהות הפרטית/אזרחית לבין הציבורית/לאומית, לא אוכל להתעלם מהקשרו של המושג "בית" ללאומיות.

4.2 הבית ולאומיות

המושג בית נקשר, בין היתר, גם ללאומיות. בהקשר הישראלי ניתן לבחון את הבית מזווית תרבותית-אידיאולוגית, המתבטאת במונחים כמו: "בית לאומי", "בית ישראלי" ו/או "בית יעקב". מונחים אלה הם חלק מהמקורות המהדהדים את הקשר ההדדי בין בית ומולדת, והם נקשרים בערכי זהות, שייכות וביטחון, ונחווים כפעולה קולקטיבית משותפת המבדילה בין מה ששייך לנו לבין מה ומי שאינו כזה. הבחנה זו הופכת את האדמה לבית שבו גר הלאום כולו, שהופך, מטבע ההגדרה, למשפחה מורחבת בעלת מאפיינים זהותיים משותפים, החולקת מרחב משותף אחד – אדמה. מרחב משותף זה מקנה למוצאים בו שייכות ולגיטימיות לטענות כמו: קניין, ריבונות וכיו"ב (Dowling & Blunt, 2006).

למונח "הבית הלאומי" שורשים היסטוריים בהצהרת בלפור (1917),¹⁰ שאותה אימצה הציונות, והם ממשיכים להדהד בתרבות הישראלית גם היום. בעקבות מכתבו של הלורד בלפור ללורד רוטשילד, מכתב המצהיר על הצורך לדאוג לקיומו של בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל, הפך הבית הלאומי לכזה המסמל לא רק את המולדת, אלא גם את רעיון ההגנה על העם הנרדף היושב בו. חיזוק לרעיון הזה עולה מתוך תפיסת הציונות המכנה את מדינת ישראל כמקום המהווה "מקלט לאומי לעם היהודי". כלומר, המדינה נתפסת כבית המשמש מקלט, ובהקשר הזה הוא מהווה מקום המגן על תושביו מכל מה שקורה ומאיים מחוץ לטריטוריה שלו (Wistrich, 1998).

בדומה לבית המגורים הפרטי של האדם, גם התפיסות לגבי הבית הלאומי מתאפיינות בדגשים על הזהות, השייכות והביטחון, שהוא יכול להקנות ולהעניק לחיים בו. לטענת אנדרסון (1998), לזהות הלאומית שמקנה הבית הלאומי, יש מבנה הזהה לזהותו האישית של האדם. זהות, שנבנית ומתעצבת, בין היתר, גם באמצעות בית מגוריו. במקרה הישראלי, מרכיבי הזהות הלאומית מתעצבים על בסיס הגדרת החברה - חברת מהגרים, בעלי דת ומוצא משותף (קלדרון, 2000), הנמצאת, כמעט תמיד, במצב של מלחמה (קלינגמן, רביב ושטיין, 2000). מכאן, שהבית הלאומי – האדמה, מהווים את התשתית לקיום וביסוס הזהות הלאומית הקולקטיבית של החברה.

בן עמוס ובר טל (2004), התייחסו לזהות הלאומית, כמי שיש ביכולתה להעניק לאזרחי המדינה תחושה של שייכות. לטענתם, הפטריוטיזם, אהבת הלאום והמולדת, כמו גם הנכונות להגן עליה בכל מחיר, מהווים את אבן היסוד בזהות הישראלית הקולקטיבית. יתרה מזאת, הצבא הישראלי נתפס בעיני צעירים ישראלים רבים, כמי שמעניק ו/או שומר על ביטחונם של החולקים את הבית הלאומי, כך שהרעיון המודרני של ה"בית" הופך את המושג לבעל משמעות כפולה, שכן הוא מאגד בתוכו את המסר של שמירה על רכוש המשפחה לצד ערכי

¹⁰<http://www.zionistarchives.org.il/Pages/RealizationBalfourDeclaration.aspx>

היסוד של פטריטיות לאומית - בתים פרטיים במונחי תת יחידות של המשפחה הסימבולית המורחבת השייכת לאומה.

ניתן, אם כן, לומר, שבתוך מסגרת הבית הלאומי מתעצבת הזהות הקולקטיבית לאומית כשבתוכה מבקש הפרט להקים את ביתו הפרטי ובו לתת ביטוי לזהותו האישית/משפחתית האינדיווידואלית. בתוך כך, בביתו, יוצר האדם את מרחבו האישית בחדרו הפרטי. בין אם החדר משותף לו ולעוד דיירים בבית ובין אם הוא חדר פרטי, יכול האדם ליצור בחלל זה זהותו האישית המובדלת מזהותה הייחודית של משפחתו (בביתו), המבקשת גם היא להבליט את זהותה הנבדלת ממשפחת הלאום, שנוצרת ומתקיימת כל העת במרחב הבית הלאומי. הבחנה זו חשובה למחקר זה, מאחר והעיסוק המרכזי בו נע סביב בחינת משמעות חדרי הנופלים, שנמצאים בבית הוריהם, במדינת הלאום.

5 שאלת המחקר

שאלת המחקר המרכזית, שעומדת בבסיס עבודה זו מבקשת לבחון את המשמעות הסובייקטיבית של הנצחה פרטית "מבוצרת" המתקיימת בפעולת שימור חדרי הנופלים במסגרת שירותם הצבאי הסדיר, על חפציהם, עבור הוריהם, במדינת ישראל בעשורים האחרונים.

כפי שניתן לראות מסקירת הספרות, אחת מדרכי ההתמודדות עם שכול, הן ברמת החברה והן ברמת הפרט, היא באמצעות הנצחת הנופלים. סוגיית ההנצחה על היבטיה השונים, נחקרה רבות בחברה הישראלית, והיא נתפסת כמשאב חשוב בתהליך האבל וההתמודדות השכול של הפרט ושל הפרטים בחברה. בין סוגי ההנצחות השונות קיימת גם הנצחה פרטית, שייחודה הוא בהיותה מאפשרת צורות ביטוי מגוונות, שדרך בא לידי ביטוי סיפורו של הנופל, האיש ו/או הצבאי, ובכך מבקשת היא להבנות לנופל זהות נפרדת מזהות הקולקטיב. המנציחים מבקשים להטמיע זהות זו בקרב הציבור באמצעות צורת ההנצחה הנבחרת על ידי המנציח עצמו. צורת הנצחה זו אינה כפופה, כביכול, לחוקיות ולתבניות הממסדית והיא מאפשרת חופש פעולה ובחירה באופייה ובתכניה (פייגה, 2010 : בכרך, 2009 : שמיר, 1996).

את ספרות המחקר הדנה במשמעות ההנצחה הפרטית עבור ההורים השכולים ניתן לחלק לשלוש קטגוריות: משמעות שנוצרת בעקבות מעורבות ההורים בהליך ההנצחה הממסדי; המשמעות שנוצרת להורים מצורות הנצחה פרטיות מגוונות המוטמעות בציבור דרך חשיפתם אליהם במרחב הציבורי; ומשמעות שנוצרת להורים מהנצחה פרטית המתקיימת במרחב הווירטואלי.

ספרות ההנצחה הפרטית בישראל, הזוכה לביטוי מקיף בנושא, הינה ספרות העוסקת באנדרטאות פרטיות במרחב הציבורי והיא עוסקת בין היתר הן בבחינת המשמעות הוויזואלית של צורות האנדרטאות השונות (שמיר, 1996), הן ברמת המשמעות החברתית-תרבותית (אלמוג, 1991), והן ברמת המשמעות הפוליטית, שהן מקנות למנציח, לחברה ולממסד, וזאת מעצם מעורבותם של ההורים השכולים בהליך ההנצחה עצמו, שהיה עד לפני כמה עשורים בחזקת המדינה בלבד (דורון ולבל, 2005 : פייגה, 2010).

כל זאת בא ביחס לספרות המחקר העוסקת במשמעות המתקבלת מצורות הנצחה פרטיות אחרות, וביניהן גם התייחסות להנצחה פרטית המתקיימת במרחב הווירטואלי. עיקרה של ספרות זו עוסקת במשמעות שנוצרת להורים השכולים להמשך חייהם, מעצם עיסוקם בבניית צורת ההנצחה עצמה ומתהליך בניית הנרטיב הסיפורי בצורות ההנצחה השונות (שפירא, רון פריאל, 2004), כשכל זה נדון סביב כוחו של הדיאלוג – החשיפה לציבור, שהנצחות אלה מקיימות עם הפרטים בחברה.

כפי שניתן לראות מסקירת הספרות, ממחקרי הנצחה עולה כי המשמעות העיקרית המתקבלת אצל המנציחים נובעת משני היבטים עיקריים: הפעולה האקטיבית בייצור ההנצחה עצמה ועצם חשיפתה למרחב הציבורי. חשיפה זו, היוצרת קירבה ונגישות, בין הפרט המונצח לציבור ומתקיימת במרחב הציבורי, עונה על מטרתה העיקרית של ההנצחה הפרטית והיא, כאמור, להעניק לפרט חיי נצח בתודעת החברה (אלמוג, 1991, עזריהו, 2002). הטמעת היחיד בקרב הפרטים בחברה נעשית על ידי הפעולה האקטיבית שבה נוקטים המנציחים בבניית תוכן ההנצחה, בחירת צורתה וכן בחירת המרחב שבו היא תקבל את ביטוייה השונים (ליבליך, 2002).

אבל לא רק. ממחקרי הנצחה אלה עולה כי גם התוכן עצמו בהנצחת הנופלים מתרכז, ברובו, בזיהוים הצבאיים של הנופלים ו/או של הוריהם, כהורים שכולים, השייכים למשפחת השכול בתרבות הישראלית. הזהות הלאומית, שאותה מקבל על עצמו הבן עם גיוסו לצבא, וכך גם הוריו, מוטמעת ככזו גם בדרכי ההנצחה הפרטיות, ועל כן, על אף היותה של הנצחה זו פרטית ומאפשרת לממש בה את שלל הביטויים האזרחיים האישיים, היא נעשית בהקשרו של הקולקטיב, ולכן גם תורמת למיסודה של הזהות הלאומית הקולקטיבית (פייגה, 2010: בכרך, 2009: שמיר, 1996).

יש לציין שממחקרים אלו נעדרת התייחסות למשמעותה של הנצחה פרטית, שאותה אני מבקשת לכוונת במחקר זה כ"הנצחה פרטית מבוצרת". הנצחה שאת צורתה, לכאורה, לא צריך ליצור, אלא רק לשמר, ועל פי רוב, על ידי ההורים השכולים. ובנוסף, היא אינה מבקשת להיראות, להיחשף ולהיטמע בקרב זיכרון הפרטים במרחב הציבורי. למעשה, ניתן לומר כי הנצחה זו היא הנצחה "שקטה", הנצחה שקולה אינו מבקש להישמע אל מחוץ לכותלי החדר/הבית - המרחב הפרטי, אלא בדיוק להיפך. זוהי הנצחה המבקשת להתבצר בין ארבעה קירות, תוך שמירה קפדנית על פרטיותו של מי שהיה גר בה, הנופל. מכאן, שמחקר זה מבקש לעסוק במשמעותה של הנצחה פרטית מבוצרת דרך חפציו של הנופל, האזרחיים והצבאיים, בחדרו, בבית הוריו. צורת הנצחה זו נעדרת משדה המחקר העוסק בהנצחה פרטית לסוגיה.

למרות היותה של הנצחה זו פסיבית לכאורה, ומבוצרת, היא ממשיכה להתקיים ולאורך זמן, ולא בהכרח במקום צורות הנצחה פרטית אחרות, שאותן מקיימים ו/או להן שותפים הורי הנופלים. אם כן, שאלת המחקר המרכזית בעבודה זו נוגעת למשמעויות שהנצחה זו מעניקה להורי הנופלים: **מהי משמעותה הסובייקטיבית של הנצחה פרטית "מבוצרת" – הנצחה המתקיימת באמצעות שמירת חדרו של הנופל, שנהרג במהלך שירותו הצבאי הסדיר, ובו חפציו האזרחיים והצבאיים, בבית הוריו ולאורך שנים רבות – עבור הורי הנופלים וביחס להנצחות פרטיות "ציבוריות" אחרות?**

התשובה לשאלה זו תהיה מעוגנת במענה לשאלות נוספות הקשורות, במישורין או בעקיפין, לשאלה המרכזית, והן:

- מהי משמעות ההנצחה בכלל עבור ההורים השכולים ומהן הפרקטיקות, שבהן נוהגים ההורים לנקוט כדי לממש את אותה משמעות?
- מאחר וסוגיית שמירת חדרו של הנופל, על חפציו, מעלה בין היתר, את סוגיית המתח המתקיים אצל ההורים השכולים: בין הלאומי לאזרחי, בין החשוף לנסתר ובין מגוון הזהויות השונות שלהם ושל בנם, השאלה הנוספת שתיבחן במחקר תבקש לבדוק, האם המתח הזה מצליח להתיישב באמצעות קיומו ושימרו של החדר על חפציו ואם כן, כיצד זה בא לידי ביטוי?
- כפי שניתן היה לראות בסקירת הספרות, החפצים בבית/בחדר מבקשים לספר את סיפורה של הזהות האישית של הגרים בו. מכאן מתבקש ששאלת הזהות האישית תבחן גם היא: איזו זהות דומיננטית מביאים לידי ביטוי החפצים בחדרי הנופלים? האם את הזהות האזרחית? או את הזהות הצבאית?

- מאחר והחדר נמצא בבית הורי הנופלים, אבחן גם את אופי המרחב הביתי המשותף – סלון, פינת אוכל וכל מה שגלוי לעין ואינו חדרים פרטיים אחרים. בחינה זו תעשה באמצעות הייצוגים הוויזואליים במרחב זה, שכאמור, מביאים לידי ביטוי את הזהותיות המשפחתיות השונות. בחלק זה אבקש לבחון איזו זהות משפחתית באה לידי ביטוי, בצורה דומיננטית, באיזה אופן ומדוע דווקא זו?

6 שיטות המחקר והמקורות בהם נעשה שימוש

מחקר זה עוסק בניתוח משמעותה של הנצחה פרטית "מבוצרת" המתקיימת בחדרו של הנופל באמצעות חפציו האזרחיים והצבאיים. ניתוח זה נעשה באמצעות מחקר איכותני קונסטרוקטיביסטי, המתבסס על הנחת היסוד כי תופעות חיים, התנסויות וחוויית של בני האדם מיוצגות באופן הטוב ביותר בדרך הנרטיבית (שקדי, 2004). בבסיס גישה זו עומדת ההבנה כי אין אמת מוחלטת, והמציאות היא תוצר של הבניה חברתית המובנת על ידי השפה, והיא מאורגנת ונשמרת דרך סיפורים (Edman & Combs, 1996).

אוכלוסיית המחקר כוללת תשעה הורים שכולים (זוגות או בודדים), אשר ענו על שורה של קריטריונים מובחנים מראש, שיכולים לתת מענה לשאלה מרכזית זו. במחקר נכללו הורים אשר בחרו לשמר את חדרי ילדיהם אשר נפלו בעת שירותם הצבאי הסדיר, לפחות חמש שנים ומעלה מאז מותם. לצורך דגימת הנחקרים נעשה שימוש במדגם מכוון, אשר התמקד בבחירת המרואיינים המייצגים באופן הטוב ביותר את האוכלוסייה, שממנה הם נבחרו ושיש ביכולתם ללמד אותנו על התופעה הנחקרת (Glaser & Strauss, 1967). אל המשפחות השכולות הגעתי הן דרך היכרות אישית שלי איתן והן בשיטת כדור השלג (Goodman, 1961).

הנופלים שבהנצחתם התמקדתי במחקר זה נפלו בעת שירותם הצבאי כחיילים בשירות סדיר. חשיבות ההתמקדות בקבוצה זו דווקא, נעוצה בעובדה כי בזמן השירות הסדיר רוב החיילים עדיין מתגוררים בבית הוריהם, ובנוסף, היות שגיל נפילתם סמוך לגיל הנעורים, חדריהם לא עברו שינוי מהותי מזמן הנעורים. משתנים אלה חשובים ליצירת זהותם האינדיווידואלית של הנופלים כפי שהיא מוצגת בחדרם (Adams & Marshall, 1996), וכן לעוצמת הקשר והרגשות המלווים את ההורים במצב של אובדן של ילדים בגיל צעיר (לבלי, 2008).

אופי השירות הצבאי של הנופלים, שבהנצחתם יעסוק מחקר זה, הינו מגוון, כמו גם סיבת מותם, שאינה מוגדרת בהכרח כהרואית. כמו כן, ביקשתי ליצור מגוון גם במגדר הנופלים, המוצא האתני והמצב הסוציו-אקונומי של המשפחות עצמן. גיוון זה נוצר מאחר שבמחקר זה ביקשתי להציג את שמירת חדרי הנופלים כתופעה רחבה המתקיימת ללא קשר לאופי השירות הצבאי של הבנים, המגדר, המוצא, מקום המגורים ודרך נפילתם של החללים.

התמקדתי בחללים שנפלו לפחות חמש שנים, או יותר, מזמן עריכת המחקר. הבחירה בחמש שנים נובעת מכך, שעל פי מודל שלבי האבל של רוס (2002), חמש שנים זהו הזמן שבו המשפחות אמורות לעבור, בהכללה גסה, את כל שלבי האבל, וכן כי זהו משך הזמן המוגדר כמספיק רחוק מהאירוע עצמו ובו מתרחשת גם ה"פלישה" לחדרו של הנופל והעיסוק בחפציו.

6.1 הכלי המחקרי

איסוף הנתונים במחקר זה נעשה בבתי הנחקרים ובמהלך מפגש אחד, שלא תוחם מראש בזמן. המפגש עצמו חולק לשני שלבים, כשבכל אחד מהם איסוף הנתונים נעשה בשני אמצעים: תצפית מעורבת וראיונות עומק מובנים למחצה.

א. שלב הראיון המובנה למחצה התקיים במרחב הפתוח של הבית – הסלון או פינת האוכל. בחלק הזה ביקשתי להכיר את אופייה של כל משפחה וללמוד את סיפורם של הנופלים עצמם כמו גם את נסיבות מותם. שיחה זו, במרחב שאינו חדר הבן/הבת, אפשרה לי ללמוד על אופייה הייחודי של כל משפחה, זהותה הייחודית לפני האסון ולאחריו, וכן לקבל פרטים על מותו/ה של הבן/ת והתמודדות המשפחה עם האובדן. בנוסף לראיון המובנה למחצה, במרחב הזה ביצעתי גם תצפית על הבית ודרך החפצים שבו ניסיתי ללמוד את מאפייני זהותה האינדיווידואלית של כל משפחה. כמו כן, במרחב הביתי המשותף – סלון, מטבח או כל מקום שהוא אינו חדר פרטי, ביקשתי לבחון עד כמה נוכחותו של החלל נוכחת ודומיננטית, ובאיזה אופן היא באה לידי ביטוי: כמות ואופי החפצים כמבטאי זהות: אזרחית, צבאית או גם וגם.

בחינה זו אפשרה לי לדייק את זהותה האינדיווידואלית של כל משפחה ולבחון, בין היתר, האם בתוך המרחב הפרטי זהותה של המשפחה כמשפחה שכולה מקבלת מקום דומיננטי, או שהזהויות האחרות – האזרחית והאינדיווידואלית – הן אלה הדומיננטיות. תשובות לשאלות אלה, שאותן אקבל באמצעות בחינת החפצים במרחב הביתי המשותף, יאששו או יפריכו את השערת המחקר בהקשר זה, השערה המתייחסת לתקופה בה ישנה דרישה להפרטת הזהות הלאומית מהזהות האישית האינדיווידואלית מצד ההורים השכולים.

ב. את החלק השני של המחקר ביקשתי לקיים בחדרם של הנופלים. בחלק הזה קיימתי ראיונות עומק מובנים למחצה לצד תצפיות מעורבות. תצפיות אלה אפשרו לי לבחון את אופייה של הנצחה זו כפרקטיקה יום-יומית, לצד בחינת ייצוג זהותם הייחודית של הנופלים ושל בני משפחתם.

התצפית במחקר האיכותני מוגדרת כצפייה שיטתית בהתנהגותם ובדיבורם של הנחקרים בסביבה המתנהלת באופן טבעי (Pope & Mays, 1995). במחקר זה בחרתי להשתמש בתצפית מעורבת, אשר דורשת מצד הנחקר עצמו מעורבות גבוהה בשדה, אך יחד עם זאת, בניגוד לתצפית משתתפת, היא אורכת זמן קצר יותר, ואינה כוללת בתוכה את השתתפותו הפעילה של החוקר בחיי היום-יום של הנחקרים (שקדי, 2003).

בשלב ראשון בחנתי את החדר באופן כללי: כיצד הוא מעוצב, מהם הדברים הדומיננטיים בו, האם יש בו חפצים צבאיים/לאומיים? איזה? מה היחס הכמותי (בהערכה גסה) והתוכני בין החפצים הצבאיים לאלה האזרחיים? מה נמצא בו באופן גלוי ומה נסתר? ועוד. תצפית זו אפשרה לי לעמוד על אופייה של הנצחה זו כפרקטיקה יום-יומית לצד ייצוג של זהותו הייחודית של הנופל ושל בני משפחתו.

רק בשלב השני, בחנתי את אופן הצגת ההורים את החדר בפני ואת אופן התנהלותם בו בזמן נוכחתי שם. דרך התשובות לשאלות, שהצפתי במהלך השהייה המשותפת שלנו בחדר, יכולתי ללמוד על התנהלותם השוטפת של ההורים בחדר בהיעדרי. השאלות שנשאלו היו בין היתר: מי נכנס אל החדר? באיזו תדירות? למי הוא חשוף, אם בכלל? מה הוכנס לחדר לאחר מות הבן? מה הוצא ממנו? מהם הדילמות והקונפליקטים סביב החדר? ועוד. בחינה זו נועדה לחדד את הבנת פרקטיקת הנצחה זו על רבדיה השונים.

כאמור, כלי נוסף למחקר זה הינו ראיונות עומק מובנים למחצה אשר אפשרו לי לגלות את נקודת מבטם הסובייקטיבית של הנחקרים, ובכך לחשוף גם את חווייתם האישית, כמו גם את המשמעות שהנצחה זו מקנה להם בדרכה, ומתוך כבוד להבניית הנרטיב האישי שלהם (Flick, 1998 ; Mason, 1996). שיטה זו מבוססת על

חיבורן של שאלות הקשורות לעולמות תוכן רלוונטיים למחקר, עוד לפני הריאיון (Berg, 1995), דבר שאפשר לי, כחוקרת, להתכונן מראש לשאלות העומק ובמקביל לאפשר לנחקרים להעלות שאלות ונושאים נוספים, וביחד איתם לגלות עולמות תוכן חדשים סביב הנושא הנחקר (שקדי, 2004).

כאמור, החלק השני של הריאיון והתצפית המעורבת על החדרים, התקיימו בחדרי הנופלים. בחירה זו נבעה מתוך הצורך לבחון את השינויים שחלים אצל ההורים במעבר בין המרחבים השונים בבית הן בשפת הגוף והן באופי התנהלותם הפיזית, כמו גם במילים הנבחרות ובסיפורים שהם בחרו לספר על ילדיהם. כל זה אפשר לי לחדד לעומק את התשובה לשאלת המחקר העוסקת במשמעות המוענקת להורים השכולים משמירת חדרי הנופלים על חפציהם האישיים.

הכניסה עצמה לחדר הותירה מאחוריה את סיפור נפילתו של הבן ואפשרה להם, במידה כזו או אחרת, ואגב כך גם לי, לשהות בתוך חוויית נוכחות החפצים והסיפורים שאותם הם מבקשים לספר, כשטראומת הנפילה, או כפי שהם הגדירו זאת: "שלוש הנקישות על הדלת", נותרו מחוץ למרחב הזה. כמו כן, מאחר ולב המחקר מתמקד בחפצי הנופלים המאופסנים בחדריהם בבית הוריהם, ראוי כי ההתייחסות אליהם תתקיים במרחב הזה – בחדרים.

6.2 הצגת הנחקרים

במחקר זה השתתפו תשע משפחות שכולות, שכולן ממרכז הארץ: מרעננה בצפון ועד רחובות בדרום. מתוך כלל משתתפי המחקר שתי משפחות הן משפחות של חיילות, שתי משפחות מגדירות עצמן כדתיות וכל יתר המשפחות נעות בין חילוניות למסורתיות. בחלק זה, חלק הצגת הנחקרים, מצאתי לנכון להציג את כל משתתפי המחקר על פי קטגוריות נתונות מראש, שאל חלקן אתייחס גם בפרק ניתוח הממצאים.

הצגת הנחקרים והנופלים היא כמעין תעודת הזהות שלהם, שמקנה, מעבר למידע היבש של סיבת המוות, סוג של היכרות מקרבת לקוראי עבודה זו, אל הנופלים ואל הוריהם. מאחר ועל פי חוקי האתיקה האקדמית אני מחויבת לשמור על חיסיון פרטיהם האישיים של הנחקרים ושל הנופלים עצמם, הצגה זו כוללת בתוכה את הנתונים הבאים: שם בדוי של הנופל, גילו בעת הנפילה, שנת נפילתו והנסיבות הכלליות בהן נפל. הפרטים על הנחקרים כוללים את הצגת ההורים: שמות בדויים, גיל, תחום עיסוק, סטטוס משפחתי והגדרה דתית. בחלק זה ביקשתי לציין גם את פעולות ההנצחה השונות שהם עושים או שלהן הם שותפים, וכן צרפתי נתונים כלליים על כל חדר וחדר, כשתמונות החדרים יופיעו בחלק הנספחים בסוף עבודת המחקר. נתונים אלה מאפשרים סוג של מסגרת עבורי ועבור קוראי מחקר זה ביחס לפרטים הכלליים על כל נופל והוריו, כמו גם התייחסות מכבדת לזכרם של הנופלים ולעצם פתיחת דלת הבית והלב שלה זכיתי מצדם. חלק מהנתונים ישמשו אותי בשלב הניתוח עצמו.

6.3 ניתוח הממצאים

את הראיונות עצמם הקלטתי, ורק לאחר התמלול המלא ניגשתי לניתוח לעצמו. מאחר וקיבלתי את רשותם של ההורים לצלם את החדרים, יכולתי בשלב הניתוח עצמו לשלב בין תמלול הראיונות לבין מבט נוסף, מחודש ומרוחק מהמפגש הטרי, ובכך לקבל תמונה מלאה ועמוקה יותר המסייעת לניתוח.

הניתוח הראשוני שביצעתי היה ניתוח תוכן קטגוריאלני אינדוקטיבי (ליבליך, תובל - משיח וזילבר, 2010) – ניתוח ללא הבניות מוקדמות, שהתבצע תוך קריאה צמודה של הטקסטים ובחינת התמונות, וניסיון להפיק

מהם קטגוריות כלליות ומופשטות. הניתוח היה, ע"פ הגדרתם של ליבליך ושות', ניתוח תוכני של חלקי הטקסט – כלומר, חלוקת הטקסט לקטגוריות ולנושאים נפרדים, במטרה למצוא את המשותף בין הראיונות השונים.

בעקבות שקדי (2010), במהלך הניתוח הסתמכתי גם על הקטגוריות, שעלו מתוך סקירת הספרות בהתייחס למשמעות ההנצחה הפרטית עבור ההורים השכולים. ניתוח נוסף שביצעתי הוא ניתוח תצפית מעורבת (שקדי, 2003) על הבית, על החדרים ועל התנהגות ההורים במעבר ממרחב הבית לחדר עצמו, שגם אותו חילקתי למספר קטגוריות שעלו מתוך הממצאים וסקירת הספרות. קטגוריות אלו מתייחסות לחפצים כאל מסמלי זהות וכאל מבני נרטיב ומייצרי משמעות אצל המבקשים לזכור, ובמקרה של מחקר זה, אצל ההורים השכולים.

בחלק הזה ביקשתי ליצור הפרדה בין הסמלים האזרחיים לבין הסמלים הצבאיים מבחינת הערכה כמותית (שכמובן, לא ניתן למדוד אותה מספרית אלא רק להעריך אותה באופן יחסי), דומיננטיות בחדר – בולטות החפצים האזרחיים או הצבאיים, המשמעות של זה, מה זה מסמל? ומהי הדרך הנרטיבית לבניית הזיכרון של ההורים דרך החפצים?

לבסוף, למרות ניסיוני לשמור על קור רוח ואובייקטיביות מחקרית, שדה המחקר עצמו עורר בי לא פעם טלטלות נפשיות. בהקשר הזה, הניתוח והכתיבה סייעו לי למקד את עצמי לתוך הקטגוריות המובנות ולהנכיח את חוויית התצפית המעורבת בשדה המחקר גם עבור קוראי מחקר זה.

6.4 מגבלות המחקר

במחקר זה ביקשתי להציג תופעה רחבה בחברה הישראלית, המיוחסת בעיקרה להורים אשר שכלו את ילדיהם בזמן שירותם הצבאי הסדיר. לצד התגייסותי המלאה לטובת המחקר, נתקלתי במספר מגבלות:

א. המגבלה המרכזית של המחקר הייתה חוסר היכולת שלי ליצור מחקר השוואתי מקדים בין הורים שאיבדו את ילדיהם בנסיבות ובמסגרת שאינן קשורות לשירותם צבאי או לנסיבות לאומיות כאלה ואחרות, לבין כאלה שכן. אני רואה בזה מגבלה מאחר ואני מתייחסת להנצחה זו כתופעה ייחודית להורים ששכלו את ילדיהם במסגרת שירותם הצבאי הסדיר, וזאת מבלי לדעת האם תופעה זו אכן מאפיינת רק את האוכלוסייה הזו או שמא היא משותפת לכלל ההורים אשר איבדו את ילדיהם בשלל נסיבות. מגבלה זו נבעה משני טעמים מרכזיים:

1. היקף העבודה - זוהי עבודת תזה ולא עבודת דוקטורט, ולכן היקפה התוכני, כמו גם משך הזמן שעמד לרשותי לערוך מחקר השוואתי מקדים, הינו מוגבל.
2. במדינת ישראל מרבית האזרחים בגילים 18-21 משרתים בצה"ל, ולכן ההשוואה בעייתית גם בגלל היקף המתגייסים לעומת אלה שאינם מתגייסים וגם בגלל נסיבות מותם. אני לא יכולה להצהיר בפה ובביטחון מלא, שמרבית ההרוגים בטווחי הגילים האלה, במדינת ישראל, הם חללי צה"ל, וזאת בעיקר כי לא בדקתי את הנתון הסטטיסטי הזה בשום מקום. לטעמי, השוואה זו נדרשה, שכן אני מציגה תופעה ייחודית לנופלים במסגרת שירותם הצבאי, וייתכן בהחלט כי תופעה זו הינה תופעה הרווחת גם בנסיבות אחרות. מאחר ולא הייתה לי דרך לבדוק זאת, ביקשתי להתייחס לתופעה הנחקרת כתופעה ייחודית לחללי צה"ל מבלי להשוות אותה לנסיבות מוות שאינן צבאיות, אלא בהתייחס לכך שהמסגרת שבה הבנים נפלו הינה מסגרת המאפשרת מגוון רחב של צורות הנצחה, ואף את מימונן, ולכן מתמיהה בעיניי עובדת נחיצותה ובכך גם משמעותה של הנצחה פרטית "מבוצרת" זו.

ב. במחקר זה ביקשתי להציג תופעה רחבה, שאינה אופיינית רק למשפחות אשר ילדיהם נפלו בנסיבות הרואיות במסגרת השירות הצבאי. מנתוני הנחקרים ניתן לראות מגוון רחב של נסיבות מוות: חייל שהתאבד בזמן השירות הסדיר, חיילים שנהרגו בתאונות דרכים, חיילת שנהרגה בפיגוע חבלני, וכמובן, גם חיילים שנהרגו בנסיבות מבצעיות המוגדרות כהרואיות. יחד עם זאת, עם כל הרצון הטוב להגיע למגוון הרחב והמייצג ביותר של תופעה זו, מגבלות המחקר לא אפשרו לי להגיע לאוכלוסיות נוספות שלעניות דעתי ראוי היה לצרפן למחקר זה, ושייצוגן, לצערי, נעדר. למשל: בני קיבוצים ובני האוכלוסייה הדרוזית.

- באופן מקרי – או שלא, לכל החללים במחקר זה היה חדר שינה פרטי בבית הוריהם, מה שאומר שאוכלוסייה נוספת נעדרת ממחקר זה והיא אוכלוסיית החללים אשר חלקו חדר משותף עם אחיהם. לצד המגבלות הפיזיות של המחקר, שלא אפשרו לי את הנגישות לאוכלוסיות נוספות, שאותן ציינתי לעיל, בשלהי המחקר פרצה מגפת הקורונה אשר אילצה אותי למקד את אוכלוסיית המחקר לאפשרי בלבד – רדיוס מרכז הארץ.

ג. ההתאמה למגבלות הקורונה צמצמה במידת מה גם את כמות המרואיינים, ויחד עם זאת הבחירה הסופית בתשע משפחות נבעה מההבנה, שהדברים החלו לחזור על עצמם וכי הממצאים שיש ברשותי מספיקים דיים לעבודה זו כמדגם מייצג.

ד. מגבלה משמעותית נוספת שעלתה תוך כדי מחקר, הינה מגבלה אישית שלי כאמא לשלושה בנים, שאחד מהם, בזמן המחקר עצמו, עדיין משרת בשירות צבאי סדיר קרבי ומסכן חיים. אני מודה ומתוודה, שלמרות הרצון והמודעות הגוברת שלי לשמור על אובייקטיביות מחקרית, שתמנע את הטיית הנחקרים, מצאתי את עצמי לא פעם נודדת לעולמות הפרטיים שלי, שכללו בתוכם גם פחד וחרדה, לצד בחינת החדרים והתנהלות ההורים מנקודת המבט האמהית הסובייקטיבית שלי.

נקודת מבט זו יכלה בקלות ובלי משים לטשטש אצלי את היכולת להבחין בבלתי צפוי (שקדי, 2003). אך מאחר וידעתי זו העמידה אותי במצב של ערנות מוגברת, הן לתחושותיי כחוקרת והן לפרטים הרבים אותם ביקשתי לבחון מבלי לפספס, היא דרשה ממני לערוך אחרי כל פגישה רפלקציה עצמית מודעת למורכבות הנ"ל, במטרה לשפר את דרכי בראיון הבא. לצד זה, דווקא היותי אם לילדים, ובתוך כך לילד המשרת בצבא, הגבירו אצלי את הסקרנות לגבי נקודת המבט של האבות ביחס למשמעות האובדן וההנצחה הזו, דבר שלטעמי מוסיף ערך רב במחקר זה, וייתכן כי ניתן לחשוב עליו כנקודה לפיתוח במחקר המשך.

ה. מחקר תחום בזמן - התצפית המעורבת שערכתי בבית ההורים הייתה לזמן מוגבל - לזמן הנוכחות שלי בבית הנחקרים ולא מעבר לכך. מכאן שמחקר זה נסמך על מהימנות המידע שקיבלתי מהנחקרים, כמו גם מהאופן שבו הם התנהלו בחדרים בזמן שנוכחתי שם, מה שאינו מצביע, בהכרח, על התנהלות כזו בחיי היום־יום.

יש לציין שלטובתי עמד ניסיוני המקצועי כעיתונאית, שאפשר לי להרגיש בנוח במהלך הראיונות עצמם, להעמיק בשיחות, לשאול שאלות מבלי לחשוש, ובכלל להבין כיצד ראיונות מהסוג הרגיש הזה מתנהלים.

- **הערה:** באמירות הכלליות השתמשתי בלשון זכר. לשון זו נקטה מטעמי נוחות בלבד והאמירות מתייחסות לחיילים ולחיילות כאחד.

7 הצגת הנחקרים

פרטי הנופל: סמל דקל ז"ל, נפל בשנת 2003, בן 20 במוותו. דקל היה בן בכור למשפחה בת חמש נפשות, הוא שירת כמפקד כיתה ביחידה קרבית ומצא את מותו בעת פעילות מבצעית.

פרטים על הנחקרים: לילך, אמו של דקל, בת 60, גרושה ומנהלת אורח חיים מסורתית, עצמאית בתחום עיסוקה.

פעולות הנצחה, שהמשפחה עושה ו/או שלהן היא שותפה: האם מרצה כדרך קבע בבתי ספר ברחבי הארץ על מורשתו של בנה. בבית הספר בו הוא למד היא הקימה פינת הנצחה לזכרו, כמדי שנה היא מקיימת מסע בן שלושה ימים להכשרת חיילים לשירות קרבי בשיתוף היחידה שבה שירת בנה, חבריו הוציאו ספר לזכרו, המשפחה הוציאה אלבום לזכרו, חבר טוב הפיק סרט לזכרו, הוכנס ספר תורה לזכרו והמשפחה משתתפת בכל הטקסים בבית הספר.

החדר של הנופל¹¹: בעת נפילתו התגוררה המשפחה בבית פרטי בו חדרו של הנופל היה ממוקם בקומת המרתף. לדברי האם, החדר נשאר כפי שהוא מהרגע שבו קיבלה המשפחה את ההודעה ולמשך מספר שנים עד הגירושים, שבעקבותם הם נאלצו למכור את הבית. במעמד זה שאלת חדרו של הבן עמדה מבחינתה של האם במרכז. הפתרון הייחודי שאותו היא מצאה הוא הכנת דגם מדויק של חדר בנה. דגם זה משקף בדיוק מרבי את חדרו של הנופל כפי שהוא הותיר אותו ביום שעזב את הבית. נכון לזמן המחקר, הדגם ממוקם בדירתה החדשה של האם במקום בולט לעין - בקיר מול הכניסה לבית. את חפציו של הבן אפסנה האם בארון חדר העבודה בדירתה החדשה.

פרטי הנופל: סמל ראשון תמיר ז"ל, נפל בשנת 2011, בן 21 במוותו. תמיר היה הבן האמצעי למשפחה בת חמש נפשות, הוא שירת שירות קרבי מסווג. הוא מת כתוצאה מכך ששם קץ לחייו בחדרו בבית הוריו, בזמן השירות הצבאי הסדיר.

פרטים על הנחקרים: האם, מיכל, בת 65, שכירה בתחום הסיעוד. האב, יוסי, בן 67, עצמאי בתחום המחשוב. בני הזוג מנהלים אורח חיים חילוני.

הנצחות שהמשפחה עושה ו/או שלהן היא שותפה: בכל שנה מעניקה המשפחה מלגת מצטיינים בתיכון בו הבן למד. מספר פעמים מאז מותו התקיימו משחקי טורניר כדורסל לזכרו בקבוצת הנערים שבה הוא שיחק. בנוסף, חברי הפלוגה שלו כתבו ספר לזכרו, האם מרצה באופן קבוע בפני הורים לילדים מתבגרים והורי חיילים, בנושא התאבדות, וכן היא פעילה בפורום ההורים השכולים, שילדיהם התאבדו במהלך השירות הצבאי. ההורים משתתפים כדרך קבע בטקסי יום הזיכרון.

חדרו של הנופל¹²: חדרו של הנופל ממוקם בכניסה לבית ושימש אותו כחדרו הפרטי מגיל 11 עד ליום מותו. החדר נותר כפי שהוא הותיר אותו מרגע ההתאבדות ועד בכלל, עם תוספות של חפצים, שאליהם אתיחס בנייתו עצמו.

¹¹ צילומי הדגם נספח מס' 1
¹² תמונות חדרו של תמיר, נספח מס' 2

שם הנופל: סמל דן ז"ל, נהרג בשנת 1992, בן 20 בנופלו. דן היה בן שני למשפחה בת חמש נפשות, בשירותו הצבאי שירת כתוכנתן מחשבים ואת מותו מצא בתאונת דרכים בזמן חופשת הרגילה.

פרטים על הנחקרים: דרור, אביו של דן, בן 78, אלמן ומנהל אורח חיים חילוני. בעבר ניהל עסק עצמאי. אמו של דן נפטרה לפני כשנתיים.

הנצחות שהמשפחה עושה ו/או שלהן היא שותפה: בסמוך לנפילתו הופק ספר לזכרו ובני המשפחה נוהגים להשתתף בכל הטקסים הממסדיים לזכרו, כולל הטקס המתקיים מדי שנה בחיל בו שירת.

חדרו של הנופל:¹³ חדרו של הנופל הוא חדרו הפרטי מאז שהמשפחה עברה להתגורר בדירה הזו, בהיותו בן 16 ועד ליום מותו. החדר נשמר כפי שהוא עזב אותו ועד ליום הריאיון.

שם הנופל: סמל ראשון מיכאל ז"ל, נהרג בשנת 2006, בן 20 במוותו. מיכאל היה בן בכור למשפחה בת ארבע נפשות ושירת כלוחם ביחידה קרבית. את מותו מצא מיכאל בתאונת דרכים לא במסגרת התפקיד.

פרטים על הנחקרים: אמו של מיכאל, דנה, בת 65, עובדת כשכירה בתחום המדע. אביו של מיכאל אלדד, בן 65, מדען חוקר. ההורים מנהלים אורח חיים חילוני.

פעולות הנצחה שהמשפחה עושה ו/או שלהן היא שותפה: באתר האינטרנט של להקת הרוק שאותה אהב קיים דף לזכרו ובו הטורים שכתב על מוזיקת הרוק שאליה היה מחובר. החברים ששירתו איתו ביחידה הוציאו בשיתוף פעולה עם המשפחה ספר לזכרו. במהלך השנים נערכו מספר פעמים ערבי מוזיקה לזכרו במועדון שבו נהג לבלות. כמו כן המשפחה מחלקת לתלמידים מצטיינים במגמת תקשורת בבית ספר שבו הוא למד מלגת מצטיינים. עד לפני כחמש שנים נהגו ההורים להגיע ליחידה בה שירת ולספר עליו לחיילים.

חדרו של הנופל:¹⁴ בעת נפילתו של הבן התגוררה המשפחה בדירה אחרת באותה העיר. לדירה הזו הם עברו לפני כשמונה שנים. התנאי של האב למעבר הדירה היה, שהם ימצאו חדר שנראה בצורתו ובגודלו בדיוק כמו החדר של הבן. וכך, לאחר חצי שנה בה כל מתווכי העיר חיפשו את מבוקשו, נמצא החדר שמתאים בדיוק לחדר של הנופל וחפציו מהחדר המקורי הועתקו במלואם, כולל הנייר בפח הזבל, לחדר החדש. החדר נמצא במסדרון החדרים בין חדר ההורים לחדר השינה שהיה של האחות. החדר כאמור הועתק ונשמר כפי שהיה כשהבן יצא לאותה נסיעה, שממנה לא שב.

שם הנופל: סמל ליעד ז"ל, נהרג בשנת 2003, בן 20 במוותו. ליעד, בן שני למשפחה בת חמש נפשות שירת כמתעד מבצעי, מצא את מותו בעד מילוי תפקידו.

פרטים על הנחקרים: אמו של ליעד, כלנית, בת 63, שכירה באקדמיה. אביו, שלום, בן 65, עצמאי. בני הזוג מנהלים אורח חיים מסורתי.

הנצחות שהמשפחה עושה ו/או שלהן היא שותפה: בכל שנה המשפחה משתתפת בטקס לזכרו של הבן בבתי הספר שבהם למד. פעמיים בשנה מגיעה המשפחה לקורס שאותו עבר בנם ומספרת על תפקידו הצבאי ונסיבות מותו. לזכרו של הבן הופקו שני סרטים דוקומנטריים, בכל שנה מקיימת המשפחה את יום האזכרה בשביל ישראל אליו מגיעים קרובי משפחה וחברים של הנופל מהחיים האזרחיים והצבאיים שלו. החברים ובני

¹³ תמונת חדרו של דן, נספח מס' 3

¹⁴ תמונות חדרו של מיכאל, נספח מס' 4

המשפחה הפיקו ספר לזכרו, בכל שנה מתקיימת תערוכה לזכרו וכן מחולקות מדי שנה מלגות כספיות לזוכים בתחרות צילומים ייחודית וידועה. אם המשפחה מתחזקת עמוד פייסבוק ואינסטגרם לזכרו של הבן.

חדרו של הנופל¹⁵: עד לפני כשנתיים ובמשך כ 15 שנה היה ממוקם חדרו של הנופל כפי שהוא היה ביום שיצא מהבית, בעליית הגג שבבית המשפחה. אל החדר הזה הוא עבר כחמש שנים לפני שנהרג, לאחר שאחותו הגדולה עזבה את הבית. החדר ממוקם בעליית הגג ומופרד מיתר חדרי הבית הנמצאים בקומה השנייה של הבית. לפני כשנתיים עברה המשפחה דירה וחדרו של הבן פורק בצורה מיוחדת. בדירה החדשה בחרו ההורים לא להקצות לחפציו של הבן חדר, אלא פינה בחדר העבודה שלהם. בנייתו החדר אתיחס לחדר בבית הקודם.

הערה: מאחר והחדר של ליעד פורק, אך כאמור זכיתי לראותו עוד לפני המחקר, הריאיון עם ההורים נעשה בביתם החדש תוך צפייה בתמונות חדרו.

שם הנופל: סמלת עמית ז"ל, נהרגה בשנת 2002, בת 19 במותה. עמית הייתה הבת הקטנה למשפחה בת שש נפשות והיא מצאה את מותה בפיגוע חבלני בדרך לבסיס בו שירתה כמפקדת כיתה.

פרטים על הנחקרים: אמה של עמית, הגר, בת 75, גרושה, פנסיונרית מעבודת מזכירות, מנהלת אורח חיים מסורתי.

הנצחות שהמשפחה עושה ו/או שלהן היא שותפה: כשנה לאחר מותה הופק סרט לזכרה, שמוקרן כל שנה בערוצי הטלוויזיה השונים. חבריה הקרובים של עמית הפיקו אלבום תמונות מתקופות שונות בחייה. בכל שנה מעניקה המשפחה מענק כספי לזוכים בתחרות הקשורה לתחיבה של הבת. האם, הגר, נוהגת להרצות מדי שנה בפני קציני נפגעים, וכן בבית הספר בו למדה עמית בסמוך ליום הזיכרון. עמית מונצחת באנדרטה לזכר ההרוגים בפיגוע בצומת שבו האירוע התרחש. המשפחה משתתפת בכל שנה בטקסים הממלכתיים בערב וביום הזיכרון.

חדרה של הנופל¹⁶: עמית נולדה וגדלה בבית בו מתגוררת אמה עד עצם היום הזה. מאחר והיא הייתה הבת הצעירה של המשפחה זכתה עמית בגיל הנעורים לקבל שני חדריים בבית. חדר אחד בו ישנה והחדר השני שימש אותה כחדר אירוח לחברים ובו למעשה כל חפציה העיקריים. שני החדרים נמצאים בקצוות השונים של הבית כשבאמצע חדרה של האם. שאר בני הבית גרים בדירות נפרדות עם בני ובנות זוגם וילדיהם. החפצים בשני החדרים נותרו כשהיו מהיום בו עמית יצאה מהבית לבסיס ועם הזמן נוספו להם פרטים חדשים שעליהם ניתן לקרוא בחלק הניתוח.

שם הנופל: סמל ראשון רותם ז"ל, נהרג בשנת 2014, בן 20 במותו. רותם היה בן שלישי למשפחה בת חמש נפשות, שירת כחייל קרבי ונהרג במהלך פעולה צבאית.

פרטים על הנחקרים: אמו של רותם, דבורה, בת 60, עוסקת בתחום ההוראה, נשואה ומנהלת אורח חיים דתי. האב לא היה מעוניין להשתתף במחקר.

הנצחות שהמשפחה עושה ו/או שלהן היא שותפה: לזכרו של רותם הופקו: סרט הנצחה, ספר הנצחה ואלבום תמונות. על שמו של רותם הוקם כרם ענבים. דבורה מרבה להעביר הרצאות בפני בני נוער העומדים לפני גיוס ובכלל. לזכרו הופק שיר, להקת המחול בה רקד מנציחה אותו מדי שנה בטקס ייחודי. גולת הכותרת מבחינת

¹⁵ תמונות חדרו של ליעד, נספח מס' 5

¹⁶ תמונות חדריה של עמית, נספח מס' 6

המשפחה היא פרויקט "כרטיס למעשים טובים" – פרויקט ייחודי, שאותו יזמו חבריו של רותם ז"ל בעת שנסעו לטיול של אחרי הצבא לדרום אמריקה. מדובר בכרטיס מגנטי המסמל את המעשה הטוב שהמקבל אותו עשה ומזמין את האדם להעביר את הכרטיס לאדם אחר שיעשה מעשה טוב, וכך נוצרת שרשרת של מעשים טובים. נכון לזמן המחקר, יש שבעה כרטיסים כאלה בכל חבילה ובכל אחד מהם מוטבעת תמונה של רותם עם משפט שהיה מאפיין אותו. נכון להיום יש 300 אלף כרטיסים מונפקים ומסתובבים בארץ ובעולם. בשנת 2020 הוכנס ספר תורה לזכרו של רותם.

חדרו של הנופל¹⁷: החדר של רותם נמצא בדירת ההורים. זהו החדר שאליו נולד ובו גדל ומקומו נמצא באזור החדרים של הבית. החדר על חפציו נשאר כשהיה ביום בו רותם חזר לבסיס ואליו נוספו פרטים נוספים הקשורים בעיקר להנצחתו ועליהם אפרט בפרק הבא, פרק הניתוח.

שם הנופל: טוראי, יונתן ז"ל, נהרג בשנת 1998, בן 19 במותו. יונתן היה הבן הקטן למשפחה בת חמש נפשות ושירת ביחידה קרבית. את מותו הוא מצא כשבוע לאחר הגיוס בתאונת דרכים אזרחית.

פרטים על הנחקרים: אמו של יונתן, גלית, בת 66, גרושה ופנסיונרית של משרד החינוך. גלית מנהלת אורח חיים דתי.

הנצחות שהמשפחה עושה ו/או שלהן היא שותפה: חודשיים לאחר שיונתן נהרג הקימו הוריו עמותה לזכרו המרבה לפעול ולסייע לתלמידים נזקקים בעיר בה הם מתגוררים. בעקבות הפעילות האינטנסיבית קיבלה האם את תואר "אשת השנה" של העיר על פעילות התנדבותית למען הקהילה. בנוסף, יצרה המשפחה סרט לזכרו של הבן, אלבום עם סיפורו האישי ותמונות מציר זמן חייו, האם מרצה בפרומים שונים ופעמיים בשנה מגיעה בקביעות לבסיס הטירוניס ביום הגיוס ומחלקת להם שי קטן ותשומת לב אמהית ליום הראשון. בשנת 2008 הוקמה חורשה ותיקה לזכרו, בסמוך לשכונת מגוריהם. רב המדרשה בה למד ייסד תוכנית מיוחדת לזכרו, בבית הספר שבו למד הוקם חדר לזכרו, המשפחה משתתפת בכל טקסי הזיכרון ותורמת מכספה וזמנה עבור הנצחת הבן.

חדרו של הנופל¹⁸: החדר ממוקם בדירת ההורים, שהתגרשו לפני כחמש שנים וכיום מתגוררת בו הבת. החדר לא שונה מהיום שבו יונתן נהרג ועד בכלל.

שם הנופלת: סמלת ראשונה מיטל ז"ל, נהרגה בשנת 2006, בת 27 במותה. מיטל הייתה הבת הבכורה למשפחה בת ארבע נפשות ששירתה שירות קרבי ייחודי. את מותה היא מצאה במהלך פעילות מבצעית.

פרטים על הנחקרים: אמה של מיטל, אילנה, בת 72, פנסיונרית של משרד החינוך ואביה, איתן, בן 75, פנסיונר של תעשייה אווירית. שניהם מנהלים אורח חיים מסורתי.

הנצחות שהמשפחה עושה ו/או שלהן היא שותפה: בעיר שבה מתגוררת המשפחה ישנו גן שעשועים עם מתקני ספורט על שמה של הבת. מדי שנה מחולקות מלגות על שמה לספורטאים מצטיינים בעיר, וכן המשפחה ממשיכה לתת בכל שנה מלגות מצטיינים לתלמידי בית הספר בו למדה, על שם הבת. בבית הכנסת שבו נוהג האב להתפלל הוכנס ספר תורה על שמה, בעיר ישנה ספרייה שנתרמה על שמה ובכל שנה מתקיים שיעור מורשת קרב בחיל האוויר אליו מגיעים ההורים של מיטל להרצות בפני החיילים ולספר על דרכה. בכל שנה מתקיימת

¹⁷ תמונות חדרו של רותם, נספח מס' 7

¹⁸ מאחר והאם ביקשה שלא אשתף את תמונת חדרו של רותם, מטעמי שמירה על פרטיותו, לא צורף נספח עם תמונות החדר.

תחרות ספורט ושחייה על שמה בעיר שבה היא גדלה. המשפחה כתבה לזכרה ספר, הופק לזכרה סרט וההורים מרצים כדרך קבע הן בבית הספר בו למדה, והן במוסד האקדמי שבו היא הייתה בשלהי לימודי התואר הראשון בכלכלה.

החדר של הנופלת¹⁹: לפני כתשע שנים עברה המשפחה דירה, וחדרה של מיטל הועתק כפי שהיה מהדירה הקודמת, שהייתה לא רחוקה מהנוכחית. החדר ממוקם בקצה הבית מול חדר השינה של האח הצעיר, שעדיין מתגורר בו, והוא נשמר כשהיה ביום בו יצאה למבצע. בהמשך הוכנסו אליו פריטים נוספים הקשורים בעיקר בהנצחתה של מיטל.

8 הצגת הממצאים וניתוחם

הצגת הממצאים וניתוחם תיעשה על פי קטגוריות, שחלקן אובחנו מראש וחלקן נוצרו רק לאחר תמלול הראיונות בעקבות תמות חוזרות שעלו מצד הנחקרים. ההצגה והניתוח מתכתבים באופן ישיר עם סקירת הספרות על פרקיה השונים ובהלימה לקטגוריות העולות ממנה. בכל פרק אציג את התמות המרכזיות שעולות בו ומתוכן נגזרות שאלות לבחינה בניתוח החדר/הבית במטרה לחדד את המענה לשאלה המרכזית, הנוגעת למשמעות החדר עבור ההורים השכולים.

בחלק הראשון ביקשתי לעמוד על משמעותה של ההנצחה הפרטית עבור ההורים השכולים. על המשמעות הזו יכולתי להסיק מתוך ניתוח תשובות ההורים ביחס להנצחות הפרטיות אותן הם מקיימים או שלהן הם שותפים. הבנת משמעות זו תשמש אותי בניתוח ממצאי החדר, הן בהיבט של פרקטיקות ההנצחה והן בהיבט המשמעות הרגשית והקוגניטיבית, שהן מייצרות עבורם ביחס להנצחה הפרטית המבוצרת.

בחלק השני ביקשתי לעמוד על משמעות זהותם של ההורים השכולים ככאלה. מה זהות זו כוללת בתוכה ומה היא מנציחה? איך היא נחווית אצלם? איך הם מתמודדים איתה? ואיך היא מתכתבת עם ההנצחות הפרטיות ובכלל עם הנצחה? מענה לסוגיות אלה, ישמש עבורי כבסיס להבנת נקודת המוצא שלהם ביחס לזהות החדשה שנכפתה עליהם, וכיצד היא משפיעה על ההחלטה להשאיר את החדר כפי שהוא ולאורך שנים רבות, ומכאן תיגזר גם משמעותו עבורם.

הצגת הממצאים וניתוחם תעשה בעזרת ציטוטים מייצגים מדברי המרואיינים ותיאורים מתוך התצפיות המעורבות אותן ערכתי. כל הציטוטים מופעים בצורתם המקורית, כפי שתומללו מתוך הראיונות, תוך הקפדה על מחיקה או טשטוש שמות או מקומות המוזכרים בראיונות העלולים לחשוף את זהותם של המרואיינים. מאחר והציטוטים מובאים כלשונם, הם כוללים לעתים חזרות, מילים לא שלמות, משפטים קטועים או לא רלוונטיים לצורך העניין. במקומות שבהם הושמטו החזרות או המשפטים המסורבלים/לא רלוונטיים, הם סומנו באמצעות שלוש נקודות בתוך סוגריים. הציטוטים עצמם, מופעים באותו גודל הפונט, אך כדי ליצור נבדלות, הם מופיעים בפונט נטוי.

8.1 משמעות ההנצחה עבור ההורים השכולים

כפי שניתן לראות מסקירת הספרות שהוצגה לעיל, פעולת ההנצחה היא למעשה הכלי המאפשר לשמר ולהעביר את הזיכרון האישי מדור לדור, כך שפעולת יציקת הזיכרון האישי בכלי ההנצחה מהווה את התשתית לזיכרון

¹⁹ תמונת חדרה של מיטל, נספח מס' 8

הקולקטיבי ושימורו בהמשך (עזרעזיהו, 2005). בעשורים האחרונים, צה"ל תומך ומסייע למשפחות השכולות בקיומן וביצירתן של ההנצחות הפרטיות לסוגיהן. ייחודה של הנצחה פרטית היא בכך שהיא מאפשרת לקרובי הנפל צורות ביטוי רבות ומגוונות, שדרךן הם יכולים לספר את סיפורו של הנפל, לכאורה ללא מחויבות ללאום, או למפעלי ההנצחה הרשמיים אותם מקיימים הממסד והחברה.

המשמעות המיוחדת להנצחה בכלל, ולהנצחה פרטית בפרט, היא שמלבד היותה חשופה לציבור, היא מביאה לידי ביטוי את הפעולה האקטיבית של המנציחים ביצירתה. בחלק הזה ביקשתי לבחון לאלו ההנצחות ההורים השכולים שותפים והאם הם פועלים בצורה אקטיבית לטובת הנצחות אלה? אם כן, לאיזה? ומה בעיקר בא לידי ביטוי בהנצחות אלה - סיפורם האזרחי או הצבאי של הנופלים?

ממצאי המחקר בהקשר זה, עולה כי ניתן לחלק את ההנצחות הפרטיות לשני סוגים: הנצחה פרטית, שבליבה עומד הנפל עצמו וערכיו הצבאיים/לאומיים והנצחה פרטית, שבליבה עומדים חייו האזרחיים של הנפל.

א. **הנצחה פרטית, שבליבה עומד הסיפור הלאומי** - מניתוח ממצאי המחקר ניתן לראות שכל המשפחות שהשתתפו במחקר זה, משתתפות כדרך קבע בטקסי יום הזיכרון, הן בבית העלמין הצבאי והן בבתי הספר או המסגרות, שאליהן היו שייכים הנופלים. בנוסף, ברמה הפרטית ניתן לראות כי מרבית ההורים נוהגים להרצות במסגרות השונות, שבהן הילדים היו חברים: בתי ספר, מסגרת צבאית, פורום הורים, יצירת מסע להכשרת חיילים על שם הבן וביקור בבסיס שבו שירת הנפל.

הנצחות אלה שמות במרכז את זהותם הצבאית של החללים. זהות זו כוללת בתוכה את שייכותם, תפקידם, מורשתם, האידאולוגיות שהנחו אותם, ההישגים הצבאיים והיחס של כל אחד ואחת מהם לצבא, ובכלל לחשיבות השירות הצבאי הסדיר. ניתן לומר כי הנצחות אלה מתקיימות כמעין הסכמה לתרבות השכול הישראלית, שעל פי בנזימן (2008), באה להעניק ליחיד נצחיות ובה בעת לבסס חלקים מזהותה הקולקטיבית של החברה.

ב. **הנצחות שבליבן עומדים חייהם האזרחיים של הנופלים** - לצד הנצחות אלה, ממצאי המחקר מצביעים על העובדה כי המשפחות מייצרות הנצחות פרטיות נוספות, שעל פניו אינן מחויבות להביא לידי ביטוי את ההיבטים המזוהים עם הלאומיות כמו שירות צבאי, אלא יש באפשרותן לשים דגש על הערכים האזרחיים של הנופלים, קרי: חלוקת מלגות על פי תחומי עניין כפי שלמשל משפחותיהם של תמיר, מיטל, רותם וליעד מחלקות מדי שנה - מלגות למצטייני ספורט, לימודים, צילום או כל תחום עניין אחר.

למשל: כך סיפר איתן, אביה של מיטל, על היוזמות שבהן הם מעורבים: "...אנחנו מחלקים את מלגות מצטייני ספורט בבית הספר שבו למדה מיטל לפחות פעם בשנה. בטקס עצמו אנחנו מספרים על אהבתה לספורט ולשחייה במיוחד, וגם על שירותה הצבאי והמשמעות שהייתה לה בשירות עצמו".

שאלה: מדוע אתם מספרים על השירות הצבאי, מה הרלוונטיות של השירות הזה, בפורום הזה, בעיניכם?

איתן: "אנחנו מגיעים לטקסים האלה בגלל שהיא נהרגה בזמן ששירתה בצבא. המלגה מתאפשרת לנו בגלל מותה של מיטל, ולכן אנחנו מרגישים שאנחנו חייבים ליצור את ההקשר. זה לא רק בשביל הצבא, זה גם בשביל הילדים ששומעים אותנו, חשוב לי שיבינו למה אנחנו כאן ויבינו מה מיטל עשתה בצבא. מי יודע, אולי הם יקבלו מזה משהו לחיים הפרטיים שלהם (...). מיטל לא מתה סתם, היא מתה בזמן מלחמה (...)."

אלדד, אביו של מיכאל: "בשבילנו זו הזדמנות טובה לספר לתלמידים על התפקיד של הבן מבלי לפגוע בדברים האחרים שהוא עשה כתלמיד וכבן אדם. למשל, הוא אהב מוזיקה. המלגה שאנחנו מעניקים היא, כמובן, בתחום המוזיקה, הדברים תמיד מקושרים ביחד (...)"

מדברי ההורים ניתן ללמוד כי למרות שחלוקת המלגות נעשית במרחב האזרחי על פי קטגוריות של תחומי עניין אזרחיים של הנופלים עצמם, עדיין הם מרגישים חובה לקשור את הנופל לסיפור הלאומי דרך השירות הצבאי. ניתן לומר כי הצורך הזה נובע מהצד האחד כהסבר על המעמד שבו הם נמצאים אל מול התלמידים, או כפי שציין אלדד, אביו של מיכאל: "... הם צריכים להבין למה אנחנו פה...", ומהצד השני כסוג של חובה לאומית המבקשת לזכות בהערכת הציבור, שלמענו הם הקריבו את חייהם: "... מיטל לא מתה סתם, היא מתה בזמן מלחמה (...)" או כדבריו של אלדד, אביו של מיכאל: "... זה היה במסגרת השירות הצבאי, כשהוא היה חייל (...)" כלומר, המסגרת שבה הוא נהרג מהווה חשיבות רבה לנרטיב שאותו הם מספרים בהנצחות פרטיות אלה, למרות שהם לא מחויבים לכך.

מפעלי הנצחה אישיים נוספים שלהם שותפה המשפחה או שנעשו על ידם: סרטי זיכרון שכמעט כל המשפחות יצרו, אלבומים, ספרים וכן מפעלים שונים "על שם", קרי: הכנסת ספר תורה עבור יונתן ומיטל, קריאת חורשה על שם הבן, יונתן, קריאת גן שעשועים עם מתקני ספורט על שמה של מיטל, גלעד לזכרה של עמית בצומת בו נהרגה, גלעד בהרי אילת לזכרו של ליעד, שהקימו חבריו, ולמעשה, מסיים הוא מסלול את שביל ישראל.

שלום, אביו של ליעד מספר: "... יש שני סרטים שיצאו על ליעד, אחד שעשו לו החברים ביחידה והוא כולו מספר על ליעד החייל והשני סרט פרטי לגמרי שמספר על ליעד האזרח הפרטי, בשני הסרטים מדברים על חייל שנהרג, אי אפשר להתעלם מזה. לא צריך גם, ככה שזה מופיע ברקע כל הזמן ובסרט של היחידה זה, כמובן, העיקר".

אילנה, אמה של מיטל: "יש שלט ליד המתקנים בגינה ורשום בו השם שלה, שנת לידה ומתי היא נפטרה. אה... גם את הסיבה שבגללה היא נהרגה, ככה שכל מי שפוגש את זה יודע שהיא הייתה חיילת. זה די ברור גם בלי שנגיד כלום".

הגר, אמה של עמית: "אי אפשר להתבלבל, האנדרטה שהשם של עמית מופיע עליה היא לזכר כל מי שנרצח באותו הפיגוע, וגם בלי קשר, ליד השם שלה כתוב: 'סמלת', ככה שמיד מבינים שהיא הייתה חיילת. ליד אחרים, האזרחים שנהרגו שם, כתוב רק את השם שלהם, אז ברור מי היה חייל ומי לא".

גלית, אמו של יונתן: "הכנסת ספר התורה בבית הכנסת שלנו היא לזכרו של יונתן החייל. אי אפשר להפריד את זה. למרות שיונתן הספיק לשרת בצבא רק שבוע, ברגע שהוא נהיה חייל אז הוא נהיה חייל, וכל מה שמעשה בשביל להנציח אותו יהיה תמיד קשור לזה שהוא היה חייל, לא חושבת שמישהו כל כך צעיר, שלא היה חייל, זוכה לכל כך הרבה הנצחות. יש איזה הילה סביב זה שהוא היה חייל".

דבריה של גלית, אמו של יונתן, המייחסות למוות הבן החייל את הילת הגבורה, הגם שהוא שירת רק שבוע בצבא מעידות על משמעות הסטטוס שבו החזיק המת לפני מותו, להנצחה עצמה. כשהיא אומרת: "... לא חושבת שמישהו כל כך צעיר, שלא היה חייל, זוכה לכל כך הרבה הנצחות", היא למעשה ממחישה את הטענה שמוות במהלך שירות צבאי מקנה להורים השכולים את הלגיטימיות התרבותית להנציח, מה שלא היה קורה במוות שלא התרחש במסגרת הזו.

מעדותם של ההורים עולה, ובאופן די גורף, כי בכל ההנצחות האלה סיפורו הצבאי של הנופל שזור בסיפורו האזרחי, ולעתים אף עולה עליו. כלומר, שאם על פניו נדמה היה כי ישנה הפרדה בין סוגי ההנצחות האישיות - אלה המביאות לידי ביטוי את הערכים הצבאיים-לאומיים דרך הסיפור וההקשר הצבאי ואלה המביאות לידי ביטוי את הצד האזרחי, ניתן לראות כי בפועל גם ההנצחות האישיות השמות בקדמת הבמה את ערכיו האזרחיים של הנופל מהדהדות כל הזמן את הקשרו הלאומי, וכפי שטען פייגה (2010), הן אף אינן יכולות להתנתק ממנו.

הנצחות אלה אמנם מבקשות לתת מקום להיבטים אחרים בדמותו של הנופל, כמו אהבה לצילום, ספורט, מוזיקה, ריקוד, שחייה, או לימודים, ולכאורה הן אינן מבקשות להדגיש את הצד הלאומי צבאי של הנופל, אך הסיבה שבגינה הן נוצרו, כמו גם נוכחות ההורים השכולים במעמד עצמו וסיפור הרקע המתבקש, גם אם הוא מוזכר במשפט, ההיבטים הלאומיים עדיין נוכחים גם אם מוסוויים ב"עטיפה" אזרחית.

אם כן, ניתן לראות שכל ההנצחות הפרטיות האישיות, הגם שניתנת בהן חירות מוחלטת ביצירת התוכן, ועל אף שהן מבקשות לצאת מתבנית הממסד שהייתה מקובלת בעבר, עדיין נענות לתכתיבי ולצרכי תרבות השכול בחברה הישראלית ושמות את הלאומיות בקדמת הבמה (פייגה, 2010 : בכך, 2009, שמיר, 1996). מכנה משותף נוסף לכל ההנצחות האלה, הוא היותן חשופות לכלל הציבור ומבקשות להטמיע את היחיד, הנופל, בתודעה החברתית בכל דרך אפשרית, ובכך להעניק לו חיי נצח ולחברה ביסוס קולקטיבי סביב הרעיון הלאומי ביטחוני, כפי שטען בנזימן (2008).

נקודה מעניינת שעלתה מתוך ניתוח ההנצחות האישיות השונות, שאותן מקיימות המשפחות השכולות או שלהן הן שותפות, היא הפער הקיים בין כמות ההנצחות, אופיין ותדירותן אצל משפחות ששכלו את ילדיהן בנסיבות הנתפסות כהרואיות לבין אלה, שילדיהן מתו בנסיבות אחרות, אך גם הן במסגרת השירות הצבאי. למעט משפחתו של יונתן ז"ל, שפועלת כמשפחה שבנה נהרג בנסיבות הרואיות, כל המשפחות במחקר זה, שילדיהן נהרגו בנסיבות הרואיות, עסוקות ביתר שאת בהנצחת ילדיהם²⁰.

לעומתן, ההנצחות שמקיימות המשפחות שילדיהן נהרגו בנסיבות שאינן הרואיות: תאונות דרכים או התאבדות (שוב, למעט יונתן ז"ל), הינן מינוריות עד כמעט בכלל לא, כמו במקרה של דן. מאחר שבמחקר זה לא ביקשתי לבחון את הסוגיה הזו, לא התעכבתי להבין את משמעות הדבר או את סיבתו. ייתכן שהסיבות לכך קשורות לטיעוני החוקרים העוסקים בהיררכיית השכול (לבל, 2013, 2017 : דורון ולבל, 2013), לפיהם שכול בנסיבות הרואיות נתפס כיוקרתי יותר מאשר שכול אחר במסגרת הצבאית. בנקודה זו אבקש לצטט את דבריו של דרור, אביו של דן, שנהרג בתאונת דרכים והמשפחה כמעט ולא עוסקת בהנצחתו :

"... דן לא מת בעת מילוי תפקידו, זה לא קשור בכלל לצבא (...). אני פחות מרגיש מחובר לכל הפאתוס הלאומי הזה, אין לי צורך להנציח אותו בהקשר הלאומי". ניתן לומר כי המשפט הזה מכיל בתוכו את ההסבר לתחושת ההקרבה ללא תכלית, שלפיה אי אפשר להנציח חייל שמת בלי פאתוס לאומי, ולכן הוא לא מתחבר ולא מרבה להנציח.

גם אמו של תמיר, ששם קץ לחייו, המרצה בפני פורמים שונים על נושא ההתאבדות בצבא, מעידה כי זה נעשה מתוך תחושה של שליחות ומניעה של מקרים דומים בעתיד, ופחות במטרה להנציח את שמו וזכרו של בנה. מיכל : *"... המטרה שלי היא לעצור את הגלגל הזה ולגרום להורים להיות ערניים*

²⁰ פירוט על ההנצחות הללו ניתן לראות בהצגת הנחקרים

לכל תרחיש אפשרי ביחס לילדים שלהם, שלא ישנו בעמידה, שלא יחשבו שהכול יעבור, שלא יסמכו על הצבא או על כל גורם אחר שיטפל להם בילד. רק על עצמם ועל החושים שלהם. כשאני מרצה בפני הורים אני רוצה שהם יזכרו את תמיר כנקודת אזהרה לכך שזה יכול לקרות גם להם".

אך מאחר, וכאמור, נושא זה הינו נושא נפרד שאינו קשור לעבודת תזה זאת, לא ארחיב בו, אלא רק אציין את המסקנות שאפשר להסיק מכך לגבי משמעות השארת החדר של הנופלת/ת כפי שהוא.

מניתוח הממצאים המתייחסים להנצחות השונות, שאותן עושות המשפחות או שלהן הן שותפות, עולה תמונה היררכית המצביעה על כך שההורים והחברה מקנים לגיטימיות לקיים הנצחות מרובות במרחבים השונים במקרה של מוות בנסיבות ה"ראויות" ואילו במקרה של מוות שנתפס כ"לא ראוי", הצורך בהנצחה מוצנע יחסית, לא מסיבות חברתיות, אלא מטעמים של ההורים עצמם, שאינם רואים צורך בכך או אינם תופסים זאת כדבר לגיטימי.

בהתייחס לשאלת המחקר המרכזית של עבודה זאת, ניתן לומר כי משמעות הדבר ביחס לשמירת חדרי הבנים היא, שהחדר עצמו מייצר מעין טשטוש היררכי. כלומר, השארת החדר כפי שהוא כאלמנט של הנצחה, מטשטשת את הגבולות ההיררכיים בין מוות הרואי לבין מוות שאינו נתפס ככזה. השארת החפצים בחדרים אינה תלויה בנסיבות המוות - הרואי או לא הרואי. החדרים הם חדרים, בין אם החייל מת בקרב ובין אם בתאונת דרכים, עבור אותן משפחות השארת החדר מטשטשת, ואולי אף מעלימה את ההיררכיה הקיימת בתוך משפחת השכול בהבחנה בין אופי האובדנים השונים, התפקידים שמילאו הנופלים, הדרגות שנשאו על כתפיהם וזמן השירות שלהם.

מכאן ניתן לגזור את המשמעות הראשונה, שהשארת החדר כפי שהוא מקנה להורים השכולים: בדרכו הכול כך חיה ונוכחת, החדר מהווה סוג של נוכחות שוויונית, ולא רק בין הנופלים, אלא גם, ואולי אף בעיקר, בין ההורים השכולים והמשאבים הנדרשים להם, בכל היבט שהוא, בכדי לייצר הנצחות ציבוריות. כלומר, לכל ילד יש חדר והחדר הוא שלו בלי קשר לתפקידו הצבאי ולאופן המוות.

כאשר ביקשתי להבין מהי המשמעות האישית שמעניקה להם ההנצחה הפרטית האישית, מדבריהם עלה כי הצורך להנצית, כפי שהגדיר אותו שלום, אביו של ליעד, הוא צורך אובססיבי כמעט, שנגזר מהזהות החדשה שנכפתה עליהם – זהותם כהורים שכולים. צורך זה מחוזה על ידי הממסד, משרד הביטחון, הנותן לכך לגיטימציה ואף מעודד את העשייה הזו:

שלום: "... כמה חודשים אחרי שליעד נהרג, הגיע אלינו מישהו מיחידת ההנצחה של משרד הביטחון. הוא ישב אתנו כמה שעות והראה לנו את כל האפשרויות שיש לנו להנציח, הסביר את כל מה שמגיע לנו גם כתמיכה כלכלית מהמדינה בעניין הזה של ההנצחות. האמת, זה היה מאוד מרשים שיש כל כך הרבה אפשרויות והמדינה עוזרת לממן חלק גדול מאוד מהם, להגיד לך שזה לא דרבן אותנו לעסוק בהנצחה? ברור שזה דרבן. את יודעת מה, גם אם זה לא באותו הרגע, זה ישב לנו איפשהו בראש, לפחות לי, כמשהו שצריך לעשות (...)"

שאלה: האם הגעת הנציג מטעם משרד הביטחון ובכלל העזרה הכללית הניתנת להנצחות, יצרה אצלכם סוג של חובה לתוכן לאומי?

כלנית: "ליעד נהרג במהלך השירות הצבאי ובעת מילוי תפקידו, ככה שגם אם נרצה וגם אם לא, זה תמיד יופיע כאלמנט בתוך ההנצחה. העזרה שמעניקים לנו מטעם המדינה ובכלל כל היחס של הצבא וכולם לזה, יצרו

אצלנו ואני בטוחה שגם אצל הורים אחרים את התחושה הזו שחייבים להנציח, שזה הדיל. אולי באופן תת מודע בדרך הזאת נשתל לנו הרעיון שאנחנו צריכים להזכיר את ליעד החייל, זה הכול בא ביחד, קשה לי לדעת מה בא קודם".

מדברים אלה ניתן להסיק כי עצם הגעת נציגי משרד הביטחון לבית ההורים השכולים בסמוך לנפילת הבן, פתחה בפניהם את הדלת ואת האפשרות, גם הכלכלית, לקיים סוגים שונים של הנצחה פרטית ולמעשה מעודדת אותם לעשות זאת, ובמקביל היא יצרה ויוצרת עבורם גם סוג של מחויבות להנצחה עצמה כפי שטענו מלקינסון, רובין וויצטוס (1993).

כלנית, אמו של ליעד, מדברת על התת מודע שלתוכו "נשתל" הרעיון לאזכור לאומי ולתכנים הלאומיים, שעליהם לתת להם מקום בהנצחות השונות. המפגש עם נציג משרד הביטחון מיחדת ההנצחה הוא כמעין טריגר עבור ההורים לביצוע הנצחה אישית, כשלמעשה, באופן סמוי, הפעולה הזאת מקדמת את פעולת הלאמת המתים כסמל מקודש להצדקת הקיום הלאומי (רוזנטל, 2001), ובמידה רבה היא מבססת את זהותם החדשה של ההורים השכולים כזהות לאומית (לרון, 2002 : פלד, 1993).

למעשה, מדברים אלה עולה, שלמרות האפשרויות שפורש נציג משרד הביטחון בפני ההורים השכולים להנצחות פרטיות כאלה ואחרות, הגמול אותו הם מקבלים מחייב אותן בדרכו הסמויה, או כלשונה של כלנית, "בתת מודע", לתת מקום וביטוי גם לאתוס ההקרבה (פייגה, 2010), ובכך למעשה, ההנצחות הפרטיות ממשיכות לשמר את התפיסות הציוניות המקדשות הרואיות והקרבה למען המדינה.

דבורה, אמו של רותם : "עוד בזמן שישבנו שבעה הגיעו אלינו הורים שכולים לנחם, זה משהו שמקובל מאוד. האמת, גם אני הולכת לנחם הורים אחרים מאז שרותם נהרג (...), שמענו על כל מיני הנצחות, שהם עשו לילדים שלהם, אני זוכרת שהייתי מופתעת מאוד. באמת שלא היה לי מושג שיש כל כך הרבה דרכים והתעסקות סביב זה, אני ממש זוכרת את עצמי חושבת, כבר בתוך השבעה, על איך אני אנציח אותו, מה נעשה? איך? באיזוהו מקום אני די בטוחה שזה נתן לי סוג של כוח לחיות. אין לי ספק בכלל. גם הרגשנו שזה נדרש מאתנו, רותם היה סוג של מודל עבור הרבה אנשים ובגלל שאנחנו הורים ששכלו את הבן בצבא, אז זה ברור שננציח אותו בכל דרך אפשרית".

שאלה : ואם הוא היה נהרג בנסיבות אחרות?

דבורה : "אוי, מאוד קשה לענות על זה, אבל אני די בטוחה, שזה בטח היה אחרת. אל תשכחי שהמדינה עוזרת לנו בכסף ונותנת הרבה עזרה שעושה את כל התהליך הקשה הזה ליותר קל. באופן כללי אני חושבת גם שדי מצפים מאתנו, כהורים לחייל, להנציח אותו וכמה שיותר".

דבורה בוחרת במילים "נדרש מאתנו" ומציגה אותן כמעין חובה, שבאה עם הזהות החדשה שנכפתה עליהם. היא מספרת שכבר בשבעה הורים שכולים, שבאו לנחם אותם, שיתפו אותם בדרכי ההנצחה שהם עשו לילדיהם, כלומר, שכבר אז, בסמוך מאוד לאירוע האובדן עצמו, זה הוטמע כרעיון לגיטימי ומקובל. דבורה של דבורה, לפיהם הייתה זו המחשבה על ההנצחה שנתנה לה כוח לחיות, מחזקת את תפיסת המשמעות שהעיסוק בהנצחות מקנה להורים השכולים : "יש בשביל מה לחיות" (פרנקל, 1981).

כשביקשתי להבין אם רותם היה נהרג בנסיבות אחרות, האם תחושת ה"ברור מאליו" שאותה היא ציינה ביחס לצורך להנציח גם הייתה מתקיימת. תשובתה התייחסה לציפיית החברה מהם, כהורים שכולים, להנציח,

והידדה את תשובתה באמצעות הציפייה להנצחה שמופיעה מעזרת המדינה. מכאן ניתן להסיק, שחובת ההנצחה מעגנת את זהותם החדשה כהורים שכולים ואף מעמידה אותם במבחן: האם הם הורים שכולים "טובים"? חיזוק לזה ניתן לראות גם בדבריה של דנה, אמו של מיכאל: "שאלו אותנו הרבה פעמים, מה? אתם לא עושים שום דבר בשביל להנציח את הילד? זה נורא מעצבן אותי, כאילו שאני חייבת למישהו משהו, זה גורם לי להתנצל או להסביר לאנשים מה אנחנו כן עושים ומה לא ולמה לא. כי אם נגיד שאנחנו לא עושים כלום, אז ישר חושבים עלינו שאנחנו הורים מוזרים שלא אכפת להם מהבן שלהם".

בדבריה משקפת דנה בצורה ברורה את הקונפליקט הפנימי המתקיים אצלה על רקע ההנצחה. זהו קונפליקט שנובע מציפיות החברה והממסד, המייצרות עבורה, כאם שכולה, תחושה של "חובה מעמדית", ואף מגדירה, לתחושתה, את טיבם כהורים שכולים. מכאן עולה, שזהות ההורים השכולים, שעליה אדבר בהרחבה בחלק הבא של העבודה, מוגדרת גם היא על פי תבניות חברתיות-תרבותיות, וגם במצבים של שכול הורי, מרגישים ההורים השכולים שהם נבחנים במושגים של: "הורה טוב" / "הורה לא טוב". ש"איכותם" כהורים שכולים נמדדת על פי, ביחס להנצחות שהם מקיימים או לא מקיימים לזכר בנם (Faircloth, 2013). זוהי דוגמה נוספת להיררכיה שאותה מייצרת ההנצחה עצמה בתוך משפחת השכול הישראלית ומחוצה לה.

תחושת המחויבות להנציח עלתה אצל כל ההורים השכולים והעצימה את תחושת המחויבות שלהם לתפקיד שנגזר עליהם:

אלדד, אביו של מיכאל: "... (להיות הורה שכול זה תפקיד שיש בו גם מחויבות להנציח)".

לילך, אמו של דקל: "כבר מעצם זה שהפכתי להיות אמא שכולה, הרגשתי איזה צורך לעסוק בהנצחה של דקל, כאילו שזה בא ביחד. לא חשבתי על זה לעומק אף פעם, אבל אני לא זוכרת שמישהו בא וביקש ממני או אמר לי תנציחי את דקל, זה כאילו בא באוטומט, אולי אמרו לי ואני לא זוכרת, הייתי במצב כל כך מעורפל, קשה לי לזכור, אבל אני כן זוכרת את זה שזה בער בי, אגב, עד היום זה בוער בי, בגלל זה אני ממשיכה".

כלנית, אמו של ליעד: "... (זה כמו להיות עצוב, זה כמו ללכת לבית העלמין ביום הזיכרון, כמו כל הסמלים האלה שיש לנו פתאום במציאות החיים החדשה הזאת שלנו, אז צריך גם להנציח, זה משהו שעושים אותו בצורה אוטומטית, כי אנחנו הורים שכולים, אין ברירה".

אמירות אלה מבטאות את תחושת המחויבות של ההורים השכולים להיענות לצו ההנצחה. הענות זו מלווה בתחושה שכל חריגה מציווי זה חושפת אותם למבט השיפוטי של הציבור ולתפיסה המובלעת שהקרבת הבן אינה מספיקה - יש ללוות אותה בהנצחה שתקשור גם את הציבור לסיפור שלו ולאתוס הלאומי. בבסיס מסר זה עומדת דרישה מצד הציבור לדעת את מי "גם אנחנו הקרבנו" - להכיר את הבן הזה שהפך להיות "של כולנו".

ניתן לומר כי זוהי דרישה המתקיימת מתחת לפני השטח, והיא מגיעה אליהם מתוך אותם מסרים ממסדיים וחברתיים, שחלקם גלויים וחלקם סמויים, ובדרכה היא גם מכפרת על תחושת רגשות האשמה דרך פתרון מתן חיי נצח בתודעת החברה (אלמוג, 1991: עוזריהו 2002), ונותנת להורים השכולים, דרך ההסכמה להנצחה, את הלגיטימיות לכאבם ולאובדנם, ובה בעת היא מעמידה אותם במצב שאולי לא היו בוחרים בו אלמלא הלחץ הסמוי והגלוי שמופעל עליהם.

כלנית, אמו של ליעד: "הפחד הזה שהוא יכחד מהזיכרון שלנו ושל אחרים הוא עצום, ולכן חשוב לנו כל הזמן להנציח (...)"

דבורה, אמו של רותם: "(...) העיסוק בהנצחה נותן לי משמעות בחיים... כשאני יודעת שעוד מישהו שמע על הבן שלי, שעוד מישהו זוכר אותו ואולי גם מושפע מהדרך שלו, זה באמת מרגיע אותי (...)"

גלית, אמו של יונתן: "(...) אני מרגישה שבאמצעות המפעל החשוב הזה שהקמנו לזכרו של יונתן, אנחנו גם מצליחים להנציח את השם שלו וגם עוזרים לאחרים. תראי, בזכות זה אלפי ילדים כל שנה והמשפחות שלהם מזכירים את יונתן, או לפחות לדקה אחת חושבים עליו, בשבילי זה גם משהו (...)"

מדברי ההורים ניתן ללמוד על המשמעות שמייצרות עבורם פעולות ההנצחה עצמן. ניתן לראות שאלמנט הזיכרון – האלמנט הדומיננטי בהנצחה, בא לידי ביטוי באופן מובהק כמה שמעניק משמעות לחייהם ונותן ערך מוסף להנצחה עצמה. ביטויים כמו: "יזכרו אותו", "ידברו עליו", "ישמעו עליו", מביאים לידי ביטוי את הכמיהה להטמיע את זכרו בקרב החברה ומעצימים את הפחד של ההורים, שמא הוא ישכח וייעלם הן מזיכרון ותודעת ההורים והמשפחה הקרובה והן מתודעת החברה באשר היא. כל זה מכתוב את הצורך בפעולות ההנצחה השונות, וזה ללא קשר לתוכן שלהן – צבאי או אזרחי.

אחד האלמנטים הנוספים שמקנים להנצחה את המשמעות עבור המנציחים הוא הפעולה האקטיבית, שנדרשת סביבה – דבר המעניק להורים משמעות קיומית כמעט (פרנקל, 1981).

אילנה, אמה של מיטל: "(...) יש בזה קושי ומאמץ נפשי גדול, לפעמים אפילו גדול מדי, זה יכול לרסק אותי בכל פעם מחדש, זה קשה מאוד. למה? כי זה להיכנס לזה בכל פעם מחדש, להרגיש את הכאב, את הגעגוע הגדול, לשים על זה פוקוס. תראי, בשבילנו זה התעסקות שנותנת הרבה כוח והרבה משמעות (...) זה עושה לנו טוב לדבר עליה, בסוף, אפילו שזה קשה, זה תמיד מעלה חיוך (...)"

הגר, אמה של עמית: "(...) ברור שזה מעייף וקשה, אבל לחיות עם המת הזה שלה זה לא קשה! אני חושבת שמעבר לסיפור עצמו של עמית, מה שמכניס אותי למצב של עשייה ואנדרליון זה התעסקות סביב זה. למשל, כשאני צריכה להכין את המלגות, אני מתעסקת בזה ימים רבים. בכל שנה, אחרי שהסרט על עמית מוקרן בטלוויזיה, אנשים מתקשרים אליי, אומרים לי דברים על הסרט ומדברים איתי על עמית, זה עושה לי טוב, זה עושה אותי מאושרת, כשזה נגמר מחפשים דברים אחרים שימלאו אותנו, אז חושבים על עוד הנצחות (...)"

ציטוטים אלה מעגנים את התפיסה לגבי המשמעות הנוספת שההנצחה מקנה להורים השכולים והיא ההתעסקות הפיזית סביבה. כלומר, עצם הפעולה עצמה של בניית ההנצחה תוך שימוש בזיכרון משמרת את הנופלים בתוך סדר היום של המנציחים, ובמקביל מעוררת אצלם מנעד רחב של רגשות, וביניהם גם רגשות חיוביים, כמו שמחה, או כל רגש אחר שצף בהליך העשייה עצמו. בהלימה לטענת סיון (1991), ביחס לעוצמה המתקבלת מההנצחה שנעשית באופן חשוף ומוחשי לציבור, מציינת אמה של עמית, עד כמה משמעות זו עוצמתית מעצם חשיפתה לציבור גם לאחר החשיפה, שכן תגובות סביב הקרנת הסרט מחיות אותה ומעצימות את המשמעות של העשייה ושל הטמעת זיכרון הבת בקרב הציבור.

לדברי הגר, אמה של עמית: "אחר כך כשזה נגמר ונהיה ריק מחפשים דברים אחרים בחיים שימלאו אותנו, אז חושבים על עוד הנצחות". זהו משפט מפתח להבנת המשמעות ששמירת החדר מקנה להורים השכולים, כי

למעשה, החדר והעיסוק בו לעולם לא נגמרים, ואולי בכך הוא שומר עליהם מפני תחושת הריקנות, שמופיעה אחרי שפעולת ההנצחה מסתיימת. אתייחס לכך באופן נרחב בפרק ניתוח החדר.

מתשובות ההורים יכולתי להסיק לגבי משמעות נוספת שמעניקה להם ההנצחה הפרטית והיא עיצוב זהותו של החלל כחייל. מן שלוי (2006), טוענת, שעם גיוס הילד לצבא מתעצבת מחדש הגדרת הזהות ההורית, שכן תפקיד ההורה, שמעצב גם הוא את זהותו, משתנה - מהורה פעיל ומעורב בחיי הילד, שחוה נגישות וזמינות לחייו, לפחות במידה מסוימת, הוא הפך, עם גיוס הבן לצבא, לצופה מן הצד החי בתחושה כי "השאיל" את בנו, מכוח החוק, למדינה. מכאן עולה, כי העיסוק בהנצחה מסייע להם, בין היתר, גם לגבש את זהותו הצבאית של הבן, שייתכן כי היא הייתה מוסתרת/רחוקה/ מנותקת מהם קודם לכן או שהייתה גלויה להם והם חיו איתה בסוג של קונפליקט.

לילך, אמו של דקל: "... בינינו, לא באמת ידעתי מה הוא עושה בשירות שלו, זה לא כמו בבית ספר שהמעורבות והנגישות שלי אליו הייתה גבוהה. הוא גם לא ממש סיפר, בטח הוא רצה להדאיג אותי (...). הרי מהרגע שהוא התגייס לצבא הוא הפך להיות הבן של צה"ל, כל הזמן אמרתי, שאני והצבא חולקים יחד ילד משותף, רק ההבדל הוא שאני ילדתי אותו והמדינה לא. בעיקר ברגע שהתחלתי להתעסק עם ההנצחות הבנתי מה הוא עשה בצבא. הבנתי למה זה היה לו כל כך חשוב, למה הוא אהב את השירות שלו, הוא היה מורעל".

איתן, אביה של מיטל: "... נחשפנו למה שמיטל עשתה בצבא רק דרך פעולות ההנצחה שעשינו או שעשו בשבילה. מיטל הייתה מחויבת לשמור על התפקיד שלה בסוד, היא לא אהבה לדבר על זה, גם כי היא הייתה ילדה צנועה וגם כי זה היה התפקיד וגם כי אני חושב שהיא לא רצתה להדאיג אותנו. כשהכול נחשף בפנינו זה מאוד קירב אותנו לתפקיד שלה, ובכלל לדמות שלה כחיילת, זה בהחלט הסב לנו גאווה גדולה".

שאלה: למה זה חשוב לדעת למה היא כל כך אהבה את הצבא?

איתן: "... באופן כללי אנחנו רוצים לדעת שהילדים שלנו מאושרים איפה שהם נמצאים. כשאני יודע שהיא אהבה את מה שעשתה, אני לפחות יודע שהיא נהרגה בשביל משהו שהיא אהבה, זה לא סתם מוות. אני לא רוצה לחשוב איך הייתי חי אם הייתי יודע, שהיא סבלה בשירות שלה וגם נהרגה במסגרת התפקיד, זה קשה".

גם מדבריה של לילך וגם מדבריו של איתן, ניתן לראות שהעיסוק בהנצחה פתח בפניהם דלת להבין ולהכיר לעומק את עולמם של ילדיהם, עולם שהיה רחוק או מוסתר מעיניהם בעת שירותם הצבאי, וכעת, דווקא לאחר מותם ועם העיסוק בהנצחות הוא נגלה לעיניהם ומצליח ליצור עבורם סוג של נחמה רק מעצם הידיעה, שהם נהרגו במסגרת ובתפקיד שאהבו לבצע. כל זה מתחרש לצד הבניית הזהות הצבאית-לאומית של הנופל כחייל, שלמעשה, משלימה חלק בזהות שלו.

דבורה, אמו של רותם: "... מאוד לא רציתי שהוא יתגייס לשירות קרבי. פחדתי שיקרה לו משהו, רציתי שהוא יעשה משהו אחר, שיהיה פחות מסוכן. אבל זה היה חזק ממני, ראיתי את זה בעיניים שלו שזה מה שהוא רוצה ולא יכולתי לעצור אותו. היום, אחרי כל מה ששמעתי אני יודעת שהוא נהרג במקום שהוא הכי אהב ובדרך שבה הוא האמין. זה עושה לי סוג של שקט, אני אפילו לא כועסת על עצמי שלא עצרתי אותו, כי אני יודעת שאם הייתי עוצרת אותו הוא לא היה סולח לי בחיים. אפילו את ההודעה האחרונה שהוא כתב לחברים שלו

הדפסנו ותלינו בחדר שלו, כשניכנס לשם את תראי את זה, והיא ממחישה את זה הכי טוב, את זה שהוא אהב את מה שעשה. זה מרגיע אותי".²¹

דבריה של דבורה ממחישים יותר מכל את סערת הקונפליקט הרגשי שאותו עוברים ההורים השכולים לפני גיוס הבן לשירות קרבי מסכן חיים ועד כמה ההיכרות עם הצד הזה של בנם, שמתרחשת ביתר שאת בזכות ההנצחות הפרטיות, מייצרת עבורם סוג של נחמה ושקט נפשי. בפרק ניתוח החדר אתייחס לחדרו של רותם בהרחבה בהקשר הזה, שכן בחדרו תלויה תמונה עם התכתבות הוואטסאפ האחרונה שלו עם חבריו, שבה הוא מביע את החשיבות של השירות והפעילות הצבאית שהוא עושה.

יחד עם זאת, במחקר זה השתתפו גם הורים, שילדיהם לא נהרגו במסגרת תפקידם הצבאי, וגם הם, כאמור, עוסקים בהנצחות פרטיות כאלה ואחרות. מניתוח רשימת ההנצחות הפרטיות כפי שהצגתי בפרק הצגת הממצאים, עולה כי העיסוק של הורים אלה בהנצחות פרטיות ציבוריות הינו מופחת ביחס להורים ששכלו את ילדיהם בנסיבות הרואיות. בהתייחס למשמעות שמעניקה ההנצחה הפרטית בעיצוב זהותו של הבן כחייל מצאתי, שאצלם האלמנט הזה אינו מהווה משמעות גדולה כמו שהוא מהווה אצל הורים לחיילים שמתו בעת מילוי תפקידם.

דרור, אביו של דן: "...לדן היה תפקיד מאוד ייחודי, מעניין וחשוב בצבא. ידענו על מה שהוא עושה מעט מאוד. הצבא היה משהו שפחות היינו מחוברים אליו וגם פחות השתתפנו בזה. הוא גם היה אומר, שבבית הוא לא רוצה לדבר על הצבא, היה לו טוב, היו לו חברים, העריכו אותו, אבל זה לא היה כל עולמו. וגם הוא לא מת בעת מילוי תפקידו, הוא היה אהוב ואהב את מה שעשה, אבל בסוף זה לא כזה משנה לי, כי הוא אוהב גם דברים אחרים. הוא מת בתאונת דרכים, ככה שהצבא או התפקיד שלו בקשר הזה, לא כזה משנה".

שאלה: לדעתך, יש לזה השלכה על פעולת ההנצחה שלכם?

דרור: "תראי הצורך שלנו בלהנציח אותו הוא לא כזה גדול, בטח לא כמו הורים שהבן שלהם מת בקרב. אולי זה אופי של המשפחה, אנחנו יותר סולידיים. חשוב לי שידעו מי היה דן, ברור שחשוב לי, אבל אני לא מרגיש שזה חזק ממני ככה שאני חייב להנציח אותו, אולי בהתחלה יותר, אני כבר באמת לא זוכר".

אלדד, אביו של מיכאל: "הצבא היה למיכאל חשוב, גם לנו, אני הייתי קצין, עשיתי דברים. הוא אהב את מה שעשה, הוא לא דיבר על זה יותר מדי, אבל הרגשנו את זה. כשהוא היה מגיע הביתה, הוא היה זורק את המדים לכביסה, מאחסן את הנשק במחבוא וחוזר להיות מיכאל, ישר מוזיקה, חברים וכאלה דברים. אם הוא היה מת בעת מילוי תפקידו המשמעות הייתה אחרת, אני מרגיש שהצבא בשבילנו, הוא רק המסגרת".

שאלה: ולדעתך, זה משנה את היחס שלכם להנצחות?

אלדד: "יכול להיות שאם הוא היה מת בקרב, אז היינו מרגישים צורך להנציח אותו יותר. אולי".

עדויות אלה, של האבות השכולים שילדיהם נהרגו במסגרת השירות אך לא בעת מילוי תפקידם, מציפות את הדיון בנוגע להיררכיית השכול/מדגימות את היררכיית השכול, ובתוך כך את פעולת ההנצחה עצמה כפרקטיקה

²¹ התייחסות להודעה הזו תופיע בניתוח בחדר.

המעצימה את אותה היררכיה, ובכך גם תומכת בהשערת כי השארת החדר כפי שהוא מאפשרת להם לטשטש את אותה היררכיה, שמקבלת משמעות מוגדלת כאשר ההנצחה הפרטית חשופה לציבור.

מדברי ההורים יכולתי ללמוד כי ההתעמקות במהות זהותו הצבאית של הבן יוצרת אצלם סוג של אי נוחות ומכאן נובע, בין היתר, גם מיעוט ההתעסקות שלהם בהנצחות פרטיות, ביחס להורים האחרים. אך יחד עם זאת, גם הם, כמו ההורים השכולים האחרים, מעידים כי זהותו של הבן כחייל, התעצבה בצורה שלמה ומלאה יותר לאחר מותו וזה קרה הן דרך סיפורי החברים והן דרך העיסוק בהנצחות השונות, גם אם הן מעטות ביחס להורים האחרים.

יוסי, אביו של תמיר: "... כל הנצחה שהיא סביב הפעילות הצבאית של הילד, בעיניי, מאדירה את הצבא ולא את הבן שלי. היחס שלי לצבא הוא כנראה שונה מכל הורה אחר, בכל זאת הבן שלנו התאבד כשהיה חייל, אבל זה לא סותר את זה, שדרך ההנצחות שאנחנו עושים לזכרו, גם אם זה רק לחלק מלגה בבית ספר, אנחנו לומדים מי הוא היה כחייל עוד לפני שנכנס למערבולת הרגשית שלו. כשכל זה קרה היינו עסוקים בלהבין מה עבר עליו ולמה זה קרה ופחות במי הוא היה, ככל שהתרחקנו מהאירוע, אז יכולנו לאפשר לעצמנו ללמוד עליו דרך ההנצחות גם דברים אחרים, בכלל להסכים לשמוע מבלי שזה ירסק אותנו".

מקרה זה הוא יוצא דופן ביחס למקרים האחרים שנדונים בעבודה בשל נסיבות המוות, ולמרות זאת גם הוא מביא לידי ביטוי את המשמעות של הזהות הצבאית, שההנצחות הפרטיות מביאות לידי ביטוי בקיומן: "מאדירה את הצבא ולא את תמיר", כלומר, את הזהות הלאומית ולא את הזהות האזרחית האינדיווידואלית של הבן. מאחר ומקרה זה חריג ורגיש בשל נסיבות המוות המורכבות, התאבדות הבן, אסתפק בהשערה זו ביחס אליהם בנושא הזה.

בחלק זה של העבודה ביקשתי ללמוד על המשמעויות השונות, שהנצחות פרטיות ציבוריות מקנות להורים אשר שכלו את ילדיהם במסגרת השירות הצבאי. הבנת משמעויות אלה, מאפשרת לי, כחוקרת, לבחון ולנתח את חדרי הנופלים כאקט של הנצחה תוך השוואה להנצחות אלו, ודרך זה לחדד את האלמנטים הדומים והשונים, ומהם להסיק מסקנות לגבי השאלה המרכזית שעומדת לבחינה בעבודה זו - מהי משמעותה של הנצחה זו.

בהלימה לספרות המחקרית המציגה את ההנצחה כפרקטיקה המייצרת משמעות עבור המנציחים, הן מתוך העשייה האקטיבית הנדרשת בייצורה והן מעצם היותה חשופה לציבור ובכך מטמיעה את זיכרון הנופל בקרב, ניתן לומר, כי אלמנטים אלה אכן מהווים כמקור מרכזי למשמעות הנוצרת להורים השכולים מעצם התעסקותם בהוצאה לפועל של ההנצחות השונות. עדותם של ההורים עיגנה את התפיסות שלפיהן ההתעסקות בייצור ההנצחה מקנה משמעות לחייהם, וכי חשיפת הציבור אליהן מייצרת עבורם משמעות נוספת וחשובה, והיא הטמעת החלל בזיכרון החברה והשארתו בסדר היום החברתי בחיי היום-יום.

יחד עם זאת, ניתן לראות כי מתוך עדויות ההורים עולה משמעות נוספת והיא גיבוש זהותו הצבאית של הבן. דרך ההנצחות מצליחים ההורים לגלות חלק בזהותו של הבן, החלק הצבאי/לאומי, שהיה נסתר מעיניהם, וכרגע הוא מקבל לא רק את הנוכחות שלו בחייהם, אלא שנוכחות זו יוצאת גם למרחב הציבורי. בהקשר הזה ניתן לומר, שאף על פי שההנצחה הפרטית מאפשרת חירות ביצירת התוכן ואינה מחייבת, בהכרח, את המנציחים לקבע דווקא את זהותם הצבאית של הנופלים, היא בכל זאת מקבלת בולטות על פני יתר הזהויות האזרחיות וזאת כי היא נוצרה בשל ההקשר הצבאי.

בעקבות ממצאים אלה – אבקש לבחון בניתוח החדר את השאלה, איזו זהות מביא החדר לידי ביטוי, באיזה אופן ומדוע?

בנוסף, מתוך הצגת הממצאים וניתוחם עלה הבדל בין כמות ההנצחות שההורים השכולים לבנים שמתו בנסיבות הרואיות עושים או שלהן הם שותפים, לעומת הורים שילדיהם מתו במסגרת הצבא בנסיבות אחרות. הבדלים אלה, הציפו את היררכיית השכול, שבאה לידי ביטוי גם בהנצחה והעמידו לבחינה את ההשערה, שנולדה במהלך המחקר עצמו, שבכוחו של החדר, בין היתר, ליצר טשטוש בהיררכיית השכול, ובכך להעניק לנופל נוכחות אינדיווידואלית ולגיטימית ללא קשר לנסיבות המוות.

עדות ההורים, הציפה בין היתר, גם את הקונפליקטים שיש להם אל מול ציפיות החברה מהם ביחס להנצחה, והעמידה את שאלת טיב ההורים השכולים שהם ביחס לשאלות האם ואיך הם מנציחים את הבן? מכאן נוצר הצורך שלי כחוקרת, לבחון בין היתר את החדר כמרחב להעצמה או לשוב הקונפליקט סביב ציפיות החברה מהם.

כתוצאה מניתוח הממצאים בחלק זה, צפו ועלו שאלות נוספות, שאותן אבקש לבחון בפרקים הבאים:

- א. איזו זהות מבקש החדר להביא לידי ביטוי, ולמה?
- ב. האם החדר, כפרקטיקת הנצחה, מטשטש את היררכיית השכול, שבאה לידי ביטוי בהנצחות פרטיות אחרות?
- ג. האם החדר, בדומה להנצחות פרטיות אחרות, באשר הן, הוא כורח המציאות, שמושפע מהלך תרבות השכול בחברה הישראלית, או שזו בחירה אישית שאינה קשורה או תלויה בדגם תרבותי?
- ד. האם עצם שמירת החדר דומה להנצחות פרטיות אחרות, שדרכן ביקשו ההורים לאמוד את טיבם כהורים שכולים: "טובים"/"ראויים"?

8.2 להיות משפחה שכולה

אחת השאלות המרכזיות, שצפה ועלתה בעקבות עדויות ההורים השכולים ביחס להנצחות הפרטיות/הציבוריות עסקה בקשר בין הנצחה לבין ביסוס הזהות החדשה שנכפתה עליהם – זהותם כהורים שכולים. בחלק הזה ביקשתי לבחון את זהותם חדשה והכפיה של ההורים השכולים, מתוך החוויה שלהם ודרך המענה לשאלות: כיצד הם מגדירים אותה? האם ואיך הם מקבלים/לא מקבלים אותה? ומהו מקומן של ההנצחות הפרטיות בביסוס זהות זו? מענה לשאלות אלה, עשוי לשפוך אור נוסף על משמעות השארת חדרי הנופלים על חפציהם.

בבואי לבחון את המשמעות הנגזרת מהזהות החדשה שנכפתה על ההורים השכולים יכולתי לראות, בצורה די ברורה, את המתח המתמיד המתקיים אצלם בין קבלת עובדת שיוכם לקבוצת ההורים השכולים, ומכאן לזהותם החדשה הלא רצויה, לבין הצורך שלהם לדחות שיוך זה ואת אותה זהות מעליהם (מן שלוי, 2016).

לילך, אמו של דקל: "... פעם, כשהלכתי לדקל, לבית העלמין פגשתי אישה אחת, אמא, שהבן שלה נפטר ממחלת הסרטן. היא שאלה אותי ממה הבן שלי נפטר? אמרתי לה שהוא נהרג בצבא והרגשתי לא נעים, היה לה מבט של 'אה... את אם שכולה'. זה כיווץ אותי. אני זוכרת שחשבתי לעצמי, למה היא אומרת לי את זה, שאני אם שכולה? מה, היא לא? לקח לי הרבה זמן להבין שיש כנראה הבדל בהרגשה. למשל, כששאלתי אותה איך היא מנציחה אותו היא אמרה לי, שהיא לא, שהיא מרגישה שאין לה לגיטימציה ומוטיבציה לעשות את

זה. מה זה מעניין לראות סרט על ילד שמת מסרטן? מי יממן לי בכלל הנצחה כזאת? ככה היא שאלה אותי, זה הכניס אותי לשוק. מצד אחד "ברכתי" על כך, שאם כבר מת לי הילד אז לפחות אני תחת הצבאי. איך אני אסביר לך, זה כאילו שהמעמד הזה נותן לי את הזכות להתאבל כמה שאני רוצה ולהנציח את דקל כמה שבא לי, וכל מה שאני אעשה בהקשר הזה יהיה מקובל, אבל מצד שני, הכאב שלה הוא פחות חזק משלי? ברור שלא, היא לא רוצה שיזכרו אותה? אולי טוב לה ממני בלי העול הזה של הצבא והמדינה על הכתפיים. היא יכולה להיות רק אמא של הילד המת שלה, שזוכרת אותו כמו שבא לה בלי כל הדבר הזה מסביב. לא יודעת מה יותר קל, אין קל".

דבריה של לילך, ממחישים יותר מכל דבר אחר את הקונפליקט המתקיים אצל ההורים השכולים מעצם שיוכם ל"משפחת השכול". מצד אחד היא מתארת את ה"בונוס" שיש לה כאם שכולה בהשוואה לאם האחרת: היא רשאית להנציח את הבן כמה ואיך שהיא רוצה, הליך שמתקבל מצד הממסד והחברה כחיבוק מקל ומרפא בתהליך השיקום של ההורים השכולים, ואילו מהצד השני, כפי שתיארו זאת דורון ולבל (2005), עומדת תחושת המחנק והמחויבות למדינה, שמאלצת אותה לנהוג בהתאם לחוקים ולכללים של התרבות הישראלית ביחס למשפחת השכול.

שאלה: מה זה אומר מבחינתך להיות משפחה שכולה?

דרור, אביו של דן: "... זהו, נגמרה לך הפרטיות, אתה עכשיו אבא שכול. לא אבא של דן, אבא שכול, אבא של מישהו, שפעם היה הילד שלך ועכשיו הוא הילד של המדינה, של כולם, וזה מחייב אותי להתנהג בהתאם".

שאלה: כלומר?

דרור: "כלומר להתנהג בדרך מסוימת. זה להגיב כמו שכולם מצפים שנגיב, לא לחייך איפה שלא צריך, לא להמשיך לחיות, אולי גם לבכות באיזה טיימינג מדויק גם אם אנחנו לא מרגישים עכשיו צורך או רצון, זה כל הזמן להתמודד עם המבטים המרחמים של האנשים, בקיצור, זה כל הזמן לחיות במלחמה עם עצמך סביב השכול כשהשכול הזה קיים בין אם אתה שייך לצבא או לא".

יוסי, אביו של תמיר: "משפחת השכול הישראלית היא משפחה עם כללים מאוד נוקשים וברורים, שבתוכה יש היררכיה מעמדית בלתי ניתנת לערעור. הורה שכול זה מעמד בעייתי מאוד בעיקר אם אתה מגיע למשפחה הזאת ממוציצה לא של גבורה. וכל הזמן יש מאבק, כי מצד אחד אתה מבין, שאם כבר נאלצת לאבד בן אז עדיף במסגרת של הצבא, בקטע הצבאי יש חיבוק מאוד גדול ועוטף, גם אם הבן שלך התאבד. אבל מצד שני אני עד היום, רוצה לבעוט את המשפחת שכול הזאת ממני, בטח במקרה שלי, שהוא לא מת באיזה קרב. איך אני יכול לעמוד באותה שורה עם אבא שכול, שהבן שלו נהרג בקרב על הגנת המולדת? זה מוסרית לא עובד לי בטוב. בסוף שנינו איבדנו בנים בצבא ואנחנו הורים שכולים של משרד הביטחון, שהם האבא והאמא החדשים שלנו, ואיתם צריך ללמוד לחיות".

משתי עדויות אלה ניתן לראות, שהמילים שחזרו על עצמן בהקשר של "משפחת השכול", היו: "מעטפת חונקת", "ציפיות החברה להתנהגות מסוימת", "כללים נוקשים בתוך המשפחה", "היררכיה", "תפקיד/זהות שנכפתה עלינו", "מחויבות כלפי הצבא והמדינה" ... מילים המביאות לידי ביטוי את זהותה של קבוצת הפנים דרך הסמלים שיש בה, סמלים שמזהים את אלה השייכים לה, ביחס לקבוצת החוץ – אלה שאינם שייכים לה (Roccas & Brewer, 2002).

ביטויים אלה, שבאים מתוך חוויית עולמם של ההורים השכולים, מעצימים את היררכיית השכול בחברה הישראלית, ושמים את השכול ההורי המתקיים במסגרת הצבאית בדרגה גבוהה יותר מאובדנים אחרים. בנוסף, מדבריו של יוסי עולה באופן מובהק, ההיררכיה הנוספת, שאותה הם חווים והיא זו המתקיימת בתוך משפחת השכול עצמה. הבחנה זו חשובה, לניתוח החדר מאחר והחדר הוא מבוצר מעיני הציבור בתוך בית ההורים ונדמה כי הוא מקנה להם סוג של חירות רגשית, התנהגותית ומחשבתית.

במשפט: "... אנחנו הורים שכולים של משרד הביטחון. זה האבא והאמא החדשים שלנו ואיתם אני צריך ללמוד לחיות", מציג יוסי את זהותו החדשה כאב שכול בממד נוסף, ממד שבו, להורה עצמו יש לפתע הורים חדשים נוספים בדמות משרד הביטחון, שלחוקים ולמסגרת שהם מכתיבים לו, הוא, כאדם בוגר, צריך ללמוד להסתגל. כלומר, הזהות ההורית החדשה מורכבת לא רק מאובדן הבן, אלא גם מהציוות למשפחת השכול, שלה יש "הורים" המציבים להם, בדרכם העוטפת, את החוקים והכללים של המשויכים למשפחה הזאת. מכאן, שתחושת השחרור מ"ההורים", כלומר, מהצבא, שאותה חשים מרבית ההורים בחברה הישראלית, שילדיהם סיימו את שירות החובה, נגזלת מהם עם מותם של הבנים והיא מועצמת בגלל ציוותם למשפחת השכול.

בעקבות תובנה זו אבחן בהמשך האם שמירתו של החדר באה, בין היתר גם כאקט של התרסה אל מול אותם "הורים" – משרד הביטחון, חוקים ומסגרת, ואם כן, כיצד? מענה לסוגיה זו יתקבל הן מתוך התצפית המעורבת והן מתוך הראיונות שהתקיימו בחדרים.

אלדד, אביו של מיכאל ז"ל: "אף אחד לא בוחר להיות הורה שכול, פתאום יום אחד זה קורה לך ועכשיו אתה צריך להבין איך הולכים בתוך החיים האלה עם הסטטוס החדש והנוראי הזה. עכשיו, בגלל שאתה לא רוצה אותו, אתה מתנגד אליו, וככה אתה חי כל הזמן, במאבק הזה בין להיות או לא להיות שייך לזה. אני חושב שזה ככה אצל כל ההורים שאיבדו ילד, רק שההבדל בין הורה שהילד שלו מת בצבא לבין הורה אחר שאיבד ילד, זה שהתהליך שאנחנו עוברים להפנים את העובדה שאנחנו שכולים הוא יותר קצר מהם כי לנו יש כל הזמן מי שיזכיר לנו, שלפני הכול אנחנו הורים שכולים".

שאלה: למה אתה מתכוון כשאתה אומר, לפני הכול?

אלדד: "אני שואל אותך, זה לפני הכול? אני לפני הכול אבא שכול? ברור שלא, כי לפני שמיכאל מת הייתי אבא של מיכאל, ואחר כך של אחותו ועוד מלא דברים, אבל מי זוכר לי את זה? אני יש לי תפקיד חדש בחיים האלה וזה להיות הורה שכול וזהו. כל מה שהיית קודם לא נחשב, מת, נמחק. בוס, בבת אחת הכול נמחק כאילו שום דבר אחר כבר לא קיים או לא התקיים קודם ולא חשוב, ככה זה".

על פי מן שלוי (2016), בשלב "שיגור" הבן לצבא לזהות האינדיווידואלית של המשפחה נוספת זהות קולקטיבית חדשה: "הורים לחיילים". זהות קבוצת השיוך הזו גורמת להורים לאמץ התנהגויות זהות המאפיינות הורים לחיילים. לדבריה, עם שחרור הבן מהצבא עוברים ההורים, באופן טבעי, לשלב אחר בחייו של הילד, שלב שאותו הם צריכים לסגל לעצמם כזהות נוספת וחדשה. בסיטואציה שבה הבן נהרג, הרצף הטבעי הזה נקטע, וזהות ההורים מתקבעת כזהות "לאומית", כך שמהורים לחייל הם הופכים ל"הורים שכולים", וכך הם נשארים ביחס לילד הספציפי הזה, שאותו הם שכלו. מדבריו של אלדד ניתן להבין כי ביחס להגדרות זהות אחרות, ההגדרה: "הורה שכול" לעולם לא תחלוף, ויתרה מזאת, בגלל הקשרה, יש בכוחה להזיז הצידה את כל ההגדרות האחרות, שנמצאות תחת הכותרת "זהות הורית" ביחס לבן שנהרג, ביחס לעצמי העצמאי שלהם כבני אדם וביחס לבני המשפחה הנוספים, הן בתוך הבית והן מחוצה לו.

הגר, אמה של עמית: "(...) בדרך כלל אני לא אומרת לאנשים שאני אם שכולה. זה מכניס אנשים ללחץ ומיד נהיה להם פרצוף מרחם כזה. הם מצפים שאני אהיה כל הזמן עצובה ומוזנחת, שכל היום אני אבכה. אני זוכרת שחזרתי לריקוד ריקודי עם, אנשים התלחשו מאחורי הגב שלי, היו גם כאלה שבאו ואמרו לי בפנים: 'איך את יכולה לרקוד כשהבת שלך מתה?' זה גרם לי להרגיש שאני לא אמא טובה, הבת שלי מתה ואני רוקדת? חשבתי שזה שאני רוצה להמשיך לרקוד כמו שרקדתי כל החיים, זה עכשיו לא בסדר, אפילו חייבת להפסיק עם זה כי עכשיו אני אמא שכולה. אבל לא הפסקתי, לקחתי הפסקה והבנתי שלא משנה מה אני אעשה או אגיד יש אנשים שתמיד ידברו, ככה זה אנשים, לכל אחד יש מה להגיד וזה הדיבור שלהם וזה לא מה שיהפוך אותי להיות אמא שכולה טובה יותר או פחות טובה מהורים אחרים".

מעדויות ההורים ניתן ללמוד כי צמד המילים "הורים שכולים" הן כמעין קוד חברתי, הצופן בתוכו התנהגות מצופה עם חוקים וכללים ברורים, וכמו כל זהות קבוצתית אחרת, גם היא בנויה על קודי התנהגות המבדילים אותם מקבוצות אחרות (Giddens, 1991). יחד עם זאת, בניגוד, לקבוצות שאליהן האדם בוחר להשתייך ומקבל על עצמו את חוקיהן, לקבוצת ההורים השכולים איש לא בוחר להשתייך, אך משעה שמשתייכים אליה – מחויבים לחוקיה.

בהקשר הזה, קבוצת הפנים – ההורים השכולים במסגרת צבאית – מובחנת ומובדלת מכל קבוצת הורים אחרת בכלל, ומקבוצת ההורים השכולים מסיבות שאינן צבאיות, בפרט. הבדלה זו מחזקת ומטמיעה בתוכם את הזהות הנכפית הזו עד כדי "מחנק", כך שגם אם הם היו רוצים לברוח או להתנער ממנה, היא נוכחת להם מול העיניים כל העת בכל מיני דרכים וצורות. כל אלה מקבעים ומטמיעים את הזהות ההורית השכולה כשומרי סף כמעט, המבקשים להכניע את המאבק הבלתי פוסק של ההורים הללו אל מול קבלת חוקי זהות נכפית זו.

מאבק בתחושת הזרות, שנכפתה על ההורים השכולים בקבלתם את זהותם החדשה, הוא על פי קריסטבה (1988), חלק בלתי נפרד ואף הכרחי בתהליך הבניית הזהות האישית החדשה, שעליהם לעצב במציאות חייהם. לדבריה, במקביל הם יקיימו תמיד מאבק לשמירה על זהותם המקורית ו/או הזהויות האחרות שלהם, כפי שניתן לראות למשל בדבריהם של הגר ושל אלדד.

במצב הזה נוצרת זהות לא קוהרנטית, שמנסה להתיישב על פי קדרון ונכטיגל (Nachtigal & Kidron, 2015), במרחב אחר, מרחב שאותו הן מכנות "המרחב ההיברידי". מרחב זה מהווה מרחב למשא ומתן של העצמי העצמאי, שאינו מוכן לשאת יותר או רק קוהרנטיות. ובהקשרם של ההורים השכולים ניתן לומר, שאם עד היום הם חיו בסוג של קוהרנטיות לגבי הזהות ההורית שלהם, המציאות החדשה, שנכפתה עליהם כהורים שכולים, מפרה קוהרנטיות זו ומובילה אותם לחיפוש אחר פתרון חדש ליישוב חוסר האיזון.

ההנצחה הפרטית הציבורית מקבעת ומעגנת את זהותם ההורית לקטגוריית ההורים השכולים, ובכך היא הודפת את הזהויות האחרות, ובין היתר גם את זהותם כהורים לבן הפרטי שלהם כאזרח ולא רק כחייל או חלל. בהקשר הזה, בניתוח החדר והבית אבקש לבדוק, האם המרחבים הפרטיים מצליחים לשמר ואולי אף לעצב את הזהויות השונות של ההורים, שבהן החזיקו טרם האובדן ואלו שנוצרו לאחריו, ובכך אולי הם אלה שהופכים להיות מרחבים היברידיים?

מניתוח תפיסתם של ההורים השכולים את המושג "הורים שכולים" ב"משפחת השכול" הישראלית, עולות שתי שאלות מרכזיות, שאותן אבקש לבחון בניתוח החדר והבית:

- האם קיומו של החדר בא כהתרסה מול מסגרת משפחת השכול וחוקיה הברורים?

- האם החדר משמש כמרחב היברידי, שבו ניתן ליישב את חוסר הקוהרנטיות בזהותם של ההורים השכולים?

8.3 זהות אינדיווידואלית – הבית

על דלת בית משפחתו של תמיר ז"ל מתנוסס שלט כחול גדול, ועליו כתוב בכתב יד עגול: "כאן גרים בשלווה ובנחת משפחת...". משפט שעל פניו נקרא כקלישאה "דביקה" הבאה לייצג את משאלת הלב הכמוסה של כל משפחה באשר היא – לחיים משפחתיים שלווים ומאושרים. למעשה, השלט הזה מפריד בין החוץ לפני, ובדרכו הציורית משהו הוא כאילו מבשר, שמרגע שהדלת הזאת תפתח, כל הבאים בשעריה נכנסים למרחב פרטי, שהוא ביתו ומבצרו של האדם.

בחיוך גדול מזמינה אותי מיכל, אמו של תמיר, להיכנס פנימה אל תוך דירת הפנטהאוז רחבת הידיים שלהם המשקיפה על כל גותיה של העיר. המרפסת מלאה בצמחיה ירוקה ועשירה וקולות פכפוכי המים היורדים מהמפל המלאכותי בלב המרפסת, משווים לרגע אווירה של ספא יוקרתי. בלב הסלון רובצת לה על השטיח, בשלווה ובנחת, כלבת המשפחה הגדולה ומעצימה גם היא את תחושת המשפחה ה"רגילה", שהם מבקשים להיות.

ובתוך כל זה אני מרגישה איך העיניים שלי לא נחות לרגע, הן תרות כל העת אחר "הוכחה" לכך, שכאן גרה משפחה שכולה. ביני לביני אני מלקה את עצמי על כך, ואחר כך מנסה ליישב את אי הנעימות הפנימית שאני חשה באמצעות רציונליזציה "מנחמת", שזה טבעי לחפש את סימני הטרגדיה שעברה המשפחה בכל דבר ועניין הקשור בה.

כבר בפתח דלתה של המשפחה הראשונה אני מבינה שהידע המוקדם שלי לגביהם הוא לא הידע שבו מצוידים, בהכרח, כל הבאים בשערו של הבית הזה והבתים האחרים, ועם הקול הזה אני מנסה לנטרל את השפעת הידע המוקדם שלי, ולהתבונן במרחב הביתי שלהם בעיניים של מי שמבקר בו מבלי שהוא מצויד בידע מקדים אודותיהם.

בכל ביקור מחדש אני חשה בדקות הראשונות כזרה הפולשת למרחב פרטי, שאינו לה, ובניגוד לאורחת לרגע שרואה כל פגע, אני מבקשת לראות אותם - את ההורים של... את המשפחה של... את האנשים החיים, את חיי היום-יום שלהם מאחורי דלת ביתם הסגורה, בלי שהם מחויבים לנהוג לפי כללי הזהות הכפויה עליהם כהורים שכולים. השאלה, האם זה אפשרי? מהדהדת בתוכי. הנה אני, כמייצגת החברה שעליה בדיוק ההורים מדברים, מצפה מהם, כבר בכניסה למרחב הפרטי שלהם, למצוא עדות אחת לפחות שתנכיח את עצם היותם הורים שכולים.

העיניים שלי תרות אחרי מאפייני הבית, דוחקות הצידה את כל המחשבות על שכול הורי ולאט לאט מצליחות ללקט את זהותם של הגרים בו דרך שלל הייצוגים הוויזואליים הנמצאים בו. דרך הצבעים על הקירות, הרהיטים, התמונות ויתר החפצים במרחב הביתי שלהם אני בונה בראשי את סיפורה של המשפחה. זהו סיפור המתקשר לתרבות ממנה אני והם מגיעים שבה הם ואני חיים. הסיפור הזה הוא שלהם והוא מורכב מייצוגים ויזואליים, הן מההווה והן מהעבר. ייצוגים אלה מצביעים גם על נתונים כמו גילי ההורים (פחות או יותר), מצבם הכלכלי, מי מתגורר בבית, עיסוקיהם, תחביביהם וכל זה לצד חוויות שהם רכשו עם השנים ואותן בחרו להנכיח במרחב הפרטי שלהם, הבית.

בהתייחס לתפיסה לפיה הבית הוא המקום שבו היחיד יכול לעצב את זהותו כרצונו דרך חפצים (Coolen & Hoekstra, 2001; ליבנה ואלמוג, 2008; Hockey & Chapman, 1999), ניתן לראות כי כל בתי ההורים השכולים במחקר זה מביאים לידי ביטוי את אופייה הייחודי של כל משפחה, וכי עצם היותה של המשפחה "משפחה שכולה", כמעט ואינו נוכח בצורה בולטת ו/או דומיננטית בחללי הבית השונים הגלויים לכול, ולעתים אף נעלם מהם לגמרי.

מראה זה של בתים "רגילים", ללא אזכור בולט לעין של המת, החזיר אותי אחורה בזמן לתחילת שנות השמונים, להיותי בת עשר. אני זוכרת את הפעם הראשונה שהגעתי לשחק בביתה של חברתי לספסל הלימודים ונדהמתי לראות שכל קירות הבית "מקושטים" בתמונות של אחיה, שנהרג במלחמת יום הכיפורים. אני זוכרת את תחושת המחנק שלפניה את גרוני, כשעיני של החייל המת הביטו בי מכל פינה בבית, ובעיקר את תחושת אי הנוחות שזה יצר אצלי כילדה. אני וחברתי דיברנו בינינו בשקט, כמו שמדברים במוזיאון, והדבר שהכי הפחיד אותי לאורך כל אותו ביקור, שהיה גם האחרון, היה להיזהר לא להיתקל באם השכולה. למרות שהכרתי אותה מהמרחב הציבורי, המראה של האם השכולה בביתה הפרטי, במקום שבו היא "האמא של החלל", עורר בי לחץ עד אימה.

בניגוד לחוויה הזו, הבתים שאליהם נחשפתי במחקר היו בתים ככל הבתים, ואלמלא ידעתי מראש כי מדובר במשפחה שכולה, ספק אם הייתי מבחינה בנר הנשמה הדולק בפינת הסלון, או נותנת תשומת לב מיוחדת לתמונה כזו או אחרת. כבר בשלב הזה תהיתי, האם שמירת החדר החליפה את הפיכת המרחב הביתי כולו למעין "מוזיאון" לזכר המת?

יוסי, אביו של תמיר: "...לא רצינו להפוך את הבית למוזיאון של הנצחה לזכרו של תמיר. זה מספיק קשה וכואב גם בלי לראות את זה? מכל פינה. הפכנו להורים שכולים בעל כורחנו, זה תפקיד מחייב, לפחות כלפי חוץ. כאן, בבית שהוא שלנו, אנחנו לא מחויבים לשום תפקיד, וזה אומר, שאנחנו יכולים להתנהג בו כמו שבא לנו באותו הרגע, אני יודע, אם בא לי לצחוק אז אני אצחק מבלי לחשוב אם זה יפה או לא יפה לצחוק כשהבן שלך מת. אני יכול לסגור את הדלת ולהמשיך בחיים שלנו כמו שמתאים לנו וכמו שאנחנו רוצים או כמו שהיינו רגילים לחיות גם קודם למקרה (...).".

אמירתו של יוסי, כמו גם של ההורים האחרים, הולמת את הטענה של מאלט (Mallet, 2004), לפיה הבית, בניגוד למרחב הציבורי החיצוני, נתפס כמרחב אותנטי, שבו לכאורה, מתקיימת הפרדה מוחלטת בין הפנים לחוץ. הבית, לתפיסתם, מהווה סוג של "מבצר" שמגן עליהם מפני עין הכלל, המצפים מהם לנהוג במרחב הציבורי כהורים שכולים על כל המשתמע מכך. בהקשר זה הבית מביא לידי ביטוי, באופן חזק ומובהק, את דבריו של המשפטן האנגלי אדוארד קוק: "ביתו הוא מבצרי".

בהתייחס להגדרות הרואות בבית את המקום בו מתאפשר ליחיד לעצב את זהותו כרצונו דרך מרכיבים קבועים וחצי קבועים, כגון חפצים, רהיטים, תאורה, ווילונות. מהתצפית המעורבת על הבתים יכולתי לראות כי בתי ההורים השכולים במחקר זה מביאים לידי ביטוי, כל אחד בדרכו, את זהותם האינדיבידואלית כמשפחה, וכי עצם היותם שייכים גם ל"משפחת השכול" כמעט ואינו נוכח במרחב הביתי המשותף: סלון, מטבח, פינת אוכל ומסדרונות, אלא באזכור סמלי כזה או אחר בלבד, כך שאורח שמגיע לבית בלי לדעת דבר על המשפחה, אינו יכול לדעת שזוהי משפחה ששכלה את בנה או בתה במסגרת השירות הצבאי.

הוריה של מיטל ערכו לי בשמחה רבה סיבוב בחלל הבית, שמלא כולו בצמחיה ענפה, תמונות משפחתיות מטוילים שונים ברחבי הארץ ומחוצה לה ובאוסף מרשים של מצלמות ישנות מתקופת שונות, כתחביבו של איתן, אבי המשפחה. מהר מאוד אנחנו נסחפים לתוך שיחה על המצלמות ולרגע שוכחים את סיבת ביקורי. רק בפינה קטנה בסלון מונח דגם של מסוק הזהה למסוק שבו מיטל הייתה בזמן האירוע, שממנו לא חזרה. ממרחק קשה היה לי לאמוד את שייכותו של מסוק זה והוא נראה לי כעוד חפץ המקשט את הבית. רק כשהתקרבותי אליו יכולתי לראות שהוא הוענק למשפחה כמזכרת מהיחידה בה היא שירתה ושיש בו הקדשה אישית עם שמה של מיטל והאותיות ז"ל לצדה.

כך גם בבתים האחרים: בכל אחד מהם פגשתי בחפץ, אחד בדרך כלל, ששייך לנופל עצמו או מאזכר אותו. לרוב החפצים הללו נטמעים עם יתר חפצי הבית באיזה קוהרנטיות שלמה, כך שרק כשמתקרבים או כששואלים את ההורים על מהותו ומשמעותו של החפץ הזה, ניתן להבין שמדובר בחפץ לזכר הנופל או שקשור אליו. למשל, נר נשמה שדולק 24 שעות בסלון ביתם של ההורים של רותם, תמונה מוגדלת של ליעד בפינת האוכל של המשפחה, מגן הוקרה מטעם היחידה על המזנון בבית משפחתו של מיכאל, תמונה של עמית מאחד מפסטיבלי הריקוד בהם השתתפה וכיוצא באלה. מדובר בפרטים בודדים, שנמצאים בסוג של "נוכחות נפקדת", אולי כמו הנופלים עצמם, כאילו מבקשים הם להיטמע בתוך המציאות, כחלק מהסיפור הזהותי השלם של המשפחה, ולא להפוך להיות מרכזו כבעבר.

בסקירת הספרות דובר על כך שבמהלך השנים יצר המוות הצבאי בישראל קונפליקט חריף בין האמונה הציונית בדבר בניין הארץ, לבין ההקרבה הנדרשת בתהליך זה (רוזנטל, 2001). בין המדינה לאזרחים נוצר מעין חוזה לא כתוב לפיו האזרחים מוכנים למות למען הגנה על המולדת, כשבתמורה לכך מתחייבת המדינה להנציח את מעשה הקרבתם (זרובבל, 2004). מצב זה העמיד את המשפחות השכולות בסיטואציה, שבה מצד אחד, השיח הרפובליקני הממלכתי שבו נקטה המדינה כלפי אזרחיה היהודים, לפיו מידת האזרחות הטובה נבחנת על פי התרומה של היחיד לכלל (פלד, 1993), הציב את ההורים השכולים בעמדה של מי שמילאו את חובתם האולטימטיבית כלפי המדינה (לרון, 2002), אך מנגד עמד המחיר האישי אותו הם שילמו - מוות הבן והפקעת זכרו הפרטי מרשותם, תוך תהליך של הלאמת הנופל ובני המשפחה.

בתמורה ל"גמול" אותו העניקו הממסד והחברה למשפחות השכולות, היו הן מחויבות לאתוס ההקרבה ולצורות ההנצחה, שהיו מקובלות בתרבות ההנצחה הישראלית והתאפיינו בדה פרסונליזציה וסטנדרטיזציה של אבלן (פייגה, 2010). האחדה זו טשטשה את הגבולות בין האבל הפרטי לקולקטיבי גם בתחום הרגשות האישיים. האבל הפרטי היה פתוח לעיצוב מאסיבי בידי כוחות חברתיים וערכים תרבותיים, אליהם היו מחויבות המשפחות השכולות בחוזה מצפוני עם החברה כולה (בילו וויצטום, 1999).

התפיסות המקדשות הרואיות, גבורה והקרבה קיבלו מפנה בסוף שנות השישים, במלחמת ההתשה, ולאחר מכן בעקבות מלחמת לבנון הראשונה, שהעלתה מחלוקות ציבוריות בנוגע למטרותיה. מיתוסים על גבורה לאומית וערכי ההקרבה, שעד אז נתפסו כקונצנזוס מקודש, עמדו עתה אל מול עמדות ביקורתיות וספקניות יותר מאשר בעבר (מלקינסון, רובין וויצטום, 1993: זרובבל, 2004). כאן, למעשה, החל להיווצר הקרע בין השכול הלאומי ולשכול הפרטי, שבא לידי ביטוי בתביעת ההורים השכולים להפרטה של זיכרון הנופלים (לרון, 2002).

במחקר מקדים, שאותו ערכתי בטרם יצאתי למחקר זה, ובו ביקשתי לנסות לאתר את נקודת ההתחלה של תופעת שמירת חדרי הבנים, ראיינתי מספר משפחות אשר שכלו את בניהם במהלך שירותם הסדיר, משנות

התשעים וקודם לכן. במסגרת הזו ביקשתי להבין האם גם בתקופות מוקדמות יותר נהוג היה לשמר את חדרי הבנים, או שתופעה זו החלה, כפי ששיערתי, למן שנות התשעים ואילך.

התשובות שקיבלתי מכולם היו זהות: מקום המדינה ועד תחילת שנות התשעים, חדרי הנופלים פורקו כליל לאחר מותם, ואת חפציהם פיזרו ההורים ברחבי הבית, או שדאגו למסור או לזרוק אותם. הסיבות לכך היו מגוונות, ורובן, כך עולה מתשובות הנשאלים, היו נעוצות בעובדה, שהבתים לא היו מספיק גדולים כדי להכיל ולשמר מרחב אחד כ"מוזיאון" ללא שימוש, או שרוב החיילים גרו בחדר שהיה משותף להם ולאחים הנוספים בבית. בנוסף, כולם העידו על כך, שהמרחב הביתי באותם השנים הפך לסוג של "מוזיאון" המקדש את המת.

אורית, אחות של גדי, שנהרג במלחמת יום כיפורים: *"גדי ואני ישנו באותו החדר, שבוע אחרי השבעה עליו כבר הוציאו את כל הדברים שלו מהחדר ומסרו אותם. את מה שהיה אפשר לשמור, בעיקר את התמונות שלו, ההורים שלי תלו בסלון. וככה הבית שלנו הפך להיות מוזיאון אחד גדול לזיכרון של גדי. בשבילי, כאחותו וכילדה זה היה סיוט. זה נשאר ככה עד שהם נפטרו לפני כמה שנים. הם חיו כל החיים בתוך המוזיאון הזה והבית כולו הפך לעצוב בגלל זה. אי אפשר היה לשהות בו בלי להרגיש את העצב חונק בגרון, לי זה תמיד הרגיש כאילו, שהקירות סוגרים עליי ועל כל מי שבא אלינו".*

עדותה של אורית, בדומה לעדויות האחרות שאספתי במחקר המקדים למחקר זה, ממחישות את העובדה כי בשנים עברו, ביתם הפרטי של ההורים השכולים שיקף במידה כזו או אחרת גם את הסכמתם לקבל על עצמם את זהותם כהורים שכולים, ויתרה מזאת, אף להפוך אותה לדומיננטית ביותר בחייהם. הם עשו זאת דרך הייצוגים הוויזואליים שמילאו את הבית, שרובם קשורים בבן המת. זהותם כהורים שכולים השתקפה גם בתוך המבצר הפרטי שלהם והיא באה כהמשכו של הפאתוס הלאומי בבית הלאומי. באדמת הבית הלאומי נקבע ביתו או חדרו החדש של החלל, בדמות קבר ומצבה. החלל, שהפך להיות "הבן של כולם", נטמן באדמת המולדת, וכך "חדרו" החדש הפך לגלוי ולחשוף לכולם, ואילו בבית הפרטי המשיכו ההורים למלא את תפקידם וחובתם הציבורית כהורים שכולים, מתוך תפיסות המקדשות הרואיות והקרבה לאומית.

מבחינת אופי הבתים של ההורים השכולים במחקר זה, ניתן בהחלט לראות את השינויים שעברה החברה ביחס להפרטת השכול. המרחב הפרטי כבר אינו נענה לתכתיבי התרבות המקדשת הקרבה הרואית דרך ייצוגים ויזואליים של המת בחלל הבית המשותף, אלא הוא מתאים עצמו לרוח התקופה הנוכחית, המקנה קדימות לאינדיבידואל על פני האתוס הקולקטיבי-לאומי. הבית, בהקשר הזה, כבר אינו חד ממדי ומדבר כולו בשפת השכול/ומשקף בעיקר את זהות "המשפחה השכולה", אלא נוכחת בו רב הממדיות של זהות הגרים בו, המשתקפת בחפצים הקיימים בו.

החפצים הדומיננטיים בבתים ביקשו לספר את סיפור זהותה של המשפחה כפי שהיא היום ובהתייחס לסטטוס שבו היא נמצאת. אם זה הלול של הנכדה הטרייה, שנמצא בסלון ביתם של הוריו של מיכאל, המעיד על כך שהם סבים לנכדה צעירה בשנים, או הציורים המקשטים את קירות בית משפחתו של ליעד, פרי מכחולה של האם והם מלמדים על עיסוקה או תחביבה, כמו גם הקירות הצבעוניים שבביתה של לילך, אמו של דקל, ובדי הפשתן התלויים בו המשרים אווירה של ספא במזרח הרחוק, והם עשויים ללמד בין היתר גם על עיסוקה כמרפאה הוליסטית. כל בית סיפר את הסיפור שלו דרך הצבעים, החפצים והתמונות שבו, כשהחפץ הבודד או החפצים הבודדים הקשורים בנופלים משולבים בו, לרוב בין שלל הזהויות, והם כמעין תזכורת לסיפור המשפחתי הזה, אבל לא לב העניין.

ניתן לראות כי תהליך האינדיווידואציה, שעליו מדברת ספרות המחקר (Vinitzky – Seroussi & Ben – Ari, 2000), שמערערת את הקבלה הבלתי מעורערת של אתוס השכול וההקרבה שהיו מקובלים בעבר (בילו וויצטוס, 1999: לרון, 2000), באה לידי ביטוי גם בכך שכל הבתים משדרים זהויות אינדיווידואליות ולא שמים את השכול במרכז.

אלדד, אביו של מיכאל: "אנחנו עוד דברים חוץ ממשפחה שכולה".

מיכל, אמו של תמיר: "בבית אנחנו בוחרים איך ומה להיות".

משפטים אלה מדגישים את הצורך להביא לידי ביטוי את האני העצמי כמשפחה אינדיווידואלית ואת תחושת השחרור מציפיות החברה כמו גם את השייכות למקום הזה - הבית, שזהותו תואמת את זהות הדיירים בו - זהות נבחרת ולא נכפית, לצד חידוד המשמעות בין קבוצת הפנים לקבוצת החוץ, או לבין מה ששייך לי לבין מה שלא.

דבורה, אמו של רותם ז"ל: "... זו הייתה לגמרי הבחירה שלנו לא למלא את הבית בחפצים שקשורים לרותם או בכלל לשכול שלנו. אחד הדברים שהיה לנו חשוב זה לתת לכל מי שנכנס לכאן להרגיש בנוח, פחדתי מאוד שהבית יהפוך למקדש לזכרו של רותם".

שאלה: למה זה כל כך הפחיד אותך?

דבורה: "כי לא רציתי שאנשים ירגישו כאן לא בנוח. לא רציתי שהם ירגישו שמה שהם חייבים לעשות כשהם נכנסים אלינו הביתה, זה להתייחס לזה שאנחנו הורים שכולים. קשה לי עם הפרצוף עצוב ושכל מה שיעסיק להם את הראש זה המוות של רותם. מי שמכיר אותנו יודע שאנחנו הורים שכולים, זה גם ככה מספיק כבד, ומי שלא אז לא, וזה בסדר. ואם יוצא מספרים ואם לא אז לא, אם בהתחלה היה צורך כל הזמן לדבר עליו ולספר עליו, עם הזמן הבנתי שזה סוגר עליי, שיש לי עוד עיסוקים ודברים שבהם אני יכולה להתגאות ודרכם לחיות".

כלנית, אמו של ליעד: "... אני זוכרת איך אנשים היו נכנסים אלינו בהתחלה, בשנים הראשונות, בחרדת קודש, כאילו שהם נמצאים בטקס הלוויה, ככה זה הרגיש לי, עכשיו, תתארי לך שבנוסף לכל זה, גם כל הבית היה מלא בליעד, איזה הרגשה היינו נותנים להם? כולם היו בורחים מאתנו ואנחנו היינו נשארים לבד".

שאלה: אז זה הפחד מהבדידות?

שלום, אביו של ליעד: "בעיניי, זה יותר הפחד מזה שנהיה רק הורים שכולים. זה לוקח זמן, אבל מגיע הרגע שבו אתה מבין, שזה לא נכון וזה בלתי אפשרי להמשיך את החיים רק דרך הפריזמה הזאת. זה לוקח זמן. לנו זה לקח שנים להבין, להסכים להבין, שאם אתה חי, אז אתה חי, והעצב והכאב לא ייעלמו אם תהיה תמונה אחת יותר או פחות על הקיר, זה לא משקף שום דבר ממה שקורה בלב".

דברים אלה ממחישים את הצורך של ההורים להפריד בין הפרטי לציבורי ומעצימים את התפיסה כי הבית הוא סוג של מבצר בו הם יכולים לקיים את הזהויות שלהם כפי שהם בוחרים ורוצים ולא על פי תכתיבי החברה. השארת הבית, בהקשר הזה, כמרחב ביתי משותף המשקף את זהותם של הגרים בו על גווניה ורבידה השונים הוא, לתפיסתי, כמעין התרסה כנגד תרבות השכול הישראלית, המבקשת מהם להיענות לצווי הזהות הלאומית בכל רבדיה, כולל במרחב הפרטי – בבית.

דברי ההורים משקפים גם את התהליך, שאותו הם עברו ועדיין הם עוברים בתוך האבל עצמו, ובתוכו גם את ההסכמה לקבל את העובדה, שהם לא רק הורים שכולים אלא עוד דברים, שבאים לידי ביטוי בהנחת הזהויות השונות שלהם גם דרך החפצים בבית. מדבריו של שלום עולה באופן מובהק, שהיעדר חפצים של החלל במרחב הביתי הפרטי מקנה להם את החופש להתנייד בו מבלי לקבל תזכורת על האובדן בנוכחותו המלאה בבית עצמו, ומנגד, גם מבלי למחוק אותו.

יותר מכל דבר אחר, הבית כמבטא זהות מספר להם לא רק את הלך הרוח והסטטוס הנוכחי שבו הם נמצאים עכשיו, אלא גם את מי הם היו פעם. נוכחותם של חפצים המאזכרים את הבן או הבת שנפלו באים כחלק קוהרנטי מהבית כולו, המספר סיפור של זהות שלמה. כלומר, החפץ בא לומר, שמלבד היותם סבים, הורים, חברים בקבוצת הטיולים הזאת או האחרת ועוד, הם גם הורים שכולים, וזה לא כי הם, חלילה, פוחדים לשכוח את העובדה הזאת, אלא כדי להנכיח את מכלול הזהויות, שיכולות להתקיים בד בבד ובכפיפה אחת, ולהקנות משמעות וערך לחייהם של הנוותרים.

ההורים דיברו גם על כך, שהם אינם רוצים לתת לאורחים שבאים לבקרם להרגיש שלא בנוח בביתם. נשאלת השאלה, האם זה רק מתוך התחשבות ברגשות הזולת או שמא הם מבקשים לעצמם חירות זהותית מול הזולת הבא לביתם? מדבריה של דבורה ניתן ללמוד כי הצורך שלה לחבוש כובעים זהותיים נוספים במרחב הביתי שלה, הוא גדול. בהלימה לשינויים שהחברה הישראלית עברה בנושא השכול וההנצחה בעשורים האחרונים, לתפיסתי, למרות ההפרדה בין המרחב הציבורי למרחב הפרטי, השינוי שההורים השכולים מבקשים לעשות במרחב הביתי הוא לא רק כדי לגרום לאחרים להרגיש בנוח בביתם, אלא הוא מופיע גם כאמירה חברתית עם מסר ברור, שאולי בחובו גם טומנת התקווה, שמסר זה גם יעבור הלאה, ולמעשה, כאן הם משתמשים בפנים כמסר אל החוץ ומסירים את החוצץ בין המרחבים.

המסר הוא, שהם לא רק הורים שכולים. נדמה שהם מבקשים, שבתוך כל השכול והאבל החברה תאפשר להם להיות גם הדברים האחרים שהם, בלי לשפוט אותם במושגים של הורה טוב או רע. הם לא רוצים שהבית יעיד רק על הכאב הגדול, אלא על כך שהחיים לא נעצרו ולא נפסקו. הבית כפי שהוא "מבקש" מהמבקרים בו להתייחס אל המשפחה כאל משפחה מובחנת עם זהות אינדיווידואלית, שבה השכול הוא רק חלק מהחיים ולא החיים בכללותם. בכך, לתפיסתי, הבית מבקש ליישב את הסתירה והמתח המתמיד שבו שרויים בני המשפחה, בין הזהות החדשה שנכפתה עליהם על כל מה שכרוך בה, לבין הצורך לשמור על הזהויות האחרות, שהיו להם טרום האסון ואלה שבאו אחר כך, והם מוכנים לקבל ולתת להן ביטוי במרחב הפרטי.

לדברי אלדד, אביו של מיכאל ז"ל, משרד הביטחון הפך להיות ההורים שלהם. אם נקביל את משרד הביטחון להורים, ואת ההורים השכולים לילדים, אזי שבהקבלה זו, תסמל דירת ההורים השכולים את חדר הילדים/נעורים הראשון שילד מקבל, שהוא חלק מהמרחב הביתי המשותף ומחוצה לו בעת ובעונה אחת. בדיוק כמו הבית הפרטי של האדם, שמופרד ומבוצר מהמרחב הציבורי הלאומי, כך גם כאן. כשילד מעצב את זהותו, בעיקר בגיל ההתבגרות, הוא עושה זאת בין היתר דרך החפצים בחדרו, שמעידים על זהותו הנפרדת והמתגבשת.

המרחב הזה, חדרו של הילד, לרוב סגור ומבקש להיות שונה ומופרד מהמרחב הביתי. לתפיסתי, כך גם הבית: הדלת שנסגרת אחרי שנכנסים אליו מכנסת אותו למצב של מבצר מגן, שבו ניתן להיות כפי שרוצים ולא כפי שהמרחב הציבורי מחליט. כמובן שגם זה לא נעשה בחירות מוחלטת כי כולנו מושפעים מהתרבות בה אנו חיים, אך בחברה המודרנית השמה את היחיד במרכז, העיצוב האינדיווידואלי המשקף את הזהויות השונות של הגרים בו, מקבל חשיבות יתרה במצב של שכול ואובדן, וזאת מאחר והוא מבקש להנכיח את התפיסה המבקשת

לא להחזירם לזהות קולקטיביות אחידה שאותה הם כבר לא מוכנים לקבל ועל פי חוקיה אינם מוכנים לנהוג.

יותר מכל ממחישים זאת דבריה של דנה, אמו של מיכאל: "...כשאנחנו הולכים לבית העלמין אנחנו פוגשים הורים שכולים, בכל שעה שתגיעי לשם תראי הורה שכול. גם בקבוצת התמיכה שלנו, ההורים הם שכולים, בטקסים של יום הזיכרון כל ההורים שכולים, בעבודה יודעים שאני אם שכולה, החברים יודעים ששכלנו בן, השכנים גם וככה בכל מקום, אני אמא שכולה, זהו, קודם כל זה. בסדר, אני לא מאשימה אף אחד, זה משהו כבד וגדול, אבל בבית אני - אני. דנה, אמא של ליאת ומיכאל, אני בת, אני חברה, אני אחות, אני אמא, אני סבתא, אני יכולה לראות טלוויזיה ולהתגלגל מצחוק, גם כששכלתי בן. לקח לי זמן להבין את זה, שאפשר לצחוק וזה לא מבטל את הכאב, אבל החברה עוד לא מבינה את זה ורואה בזה משהו לא טוב, כאילו שאם אני צוחקת אז אני שוכחת את הבן שלי. בגלל זה טוב לי בבית, כשהדלת נסגרת אף אחד לא שומע אותי, לא רואה ואני לא מרגישה אשמה בכך שהחיים שלי ממשיכים".

המונח אשמה, כמונח "טהור" נאמר יחסית מעט, אבל נוכח בהווייתו במונחים אחרים כמו: "אני לא צריך לתת דין וחשבון איך בא לי להתנהג או להרגיש מאחורי הדלת..." (שלום, אביו של ליעד).

"(...) בבית שלי אני יכול לא להיות עצוב ולהרגיש עם זה בסדר, מותר לי להמשיך לטפח את העציצים במרפסת או את אוסף המצלמות שלי". (איתן, אביה של מיטל).

כלומר, הבית מאפשר להורים סוג של המשך החיים בלי להרגיש אשמים ובלי להרגיש שהם צריכים לתת דין וחשבון לאחרים על מעשיהם. הבית מאפשר להם להחזיר לעצמם חלקים מהזהות הקודמת שלהם, זהות שאליה הם מתגעגעים ושאותה הם מבקשים להנכיח ולקיים במקביל לזהות "בני משפחת השכול". בבית הם מבקשים להמשיך את נרטיב החיים שנקטע באחת.

מאחר וההורים שהשתתפו במחקר הם הורים לילדים בוגרים, שרובם כבר עזבו את הבית, אופי הבתים תואם את נקודת הזמן שבה הם נמצאים: אם זה צעצועים לנכדים שנמצאים בסלון, או ריהוט בסגנון קצת יותר מבוגר, כמו גם חדרי הבית השונים, שהיו פעם החדרים של הילדים האחרים, והפכו ברובם לחדרי עבודה, חדרי ארונות או חדרים לנכדים.

ראוי לציין, שאף חדר מחדרי הילדים החיים, שעזבו את הבתים, לא נשמר כפי שהיה בצורתו הקודמת, טרם עזב אותו הבן או הבת החיים. ועדיין, כשהם עורכים לי "סיור מודרך" בביתם, הם מקפידים לציין את שייכות החדרים לבעליהם: "זה החדר של..." וזאת למרות שאלה כבר מזמן לא גרים שם. דבר זה הוביל אותי למחשבה, שהאדם עוזב את החדר שבו הוא גר בבית הוריו, אך החדר, ככל הנראה, לעולם לא עוזב אותו. גם הוריי נוהגים לומר עד היום: "זה החדר של לימור", כשהם רוצים לציין את הימצאותו של פריט מסוים שנמצא במה שהיה פעם חדר נעוריי.

כשביקשתי להבין מדוע הם מכנים את החדר בשמו של הילד שכבר לא גר בו, התשובות היו זהות ודומות לתשובתה של אילנה, אמה של מיטל, בהתייחס לחדר של בנה החי: "זה תמיד יהיה החדר שלו, בכל זמן שהוא ירצה לבוא הביתה, אבל הוא כבר עזב את הבית ובשבילי, כשאני אומרת, זה נמצא בחדר של נדב, זה קוד זיהוי למקום שבו הדבר נמצא, אפילו שזה כבר חדר עבודה ואין בו שום דבר ששייך לו".

החדר שלי, בדיוק כמו חדרי האחים שבבתיים של ההורים, אינו נשמר כמקדש על צורתו המקורית ולא רק כי החפצים שהיו בו נלקחו עם הדיירים למקום מגוריהם החדש, אלא כי הוא מסמל את המעבר לשלב הבא, שלב החיים העצמאיים שאותו עובר הילד וההורה במקביל ושמו נשאר "החדר של..." כקוד זיהוי, כמו שם של רחוב, וכתזכורת עצמית של ההורים, לשייכות. כלומר, זה שהילדים עזבו את הבית לא אומר שהבית עזב אותם, יש להם כאן עדיין מקום והוא תמיד יהיה שלהם.

דבר זה מוביל אותי לבחון את היחס הזה לגבי חדרי הנופלים ובניתוח החדר לבחון האם שמירת החדרים נעשית, בין היתר, כצורך לשמירה על שייכות הנופל, כפי שהיא מתבצעת עם החדרים של הילדים, שנותרו בחיים? ואם כן, מדוע יש צורך לשמר אותנו על חפציו ולא רק את החלל עצמו כיתר החללים של האחים החיים, שעזבו את הבית, ורק לכנותו בשם: "החדר של...?"

ניתן לומר כי מממצאי התצפית המעורבת על הבתים, בשילוב ניתוח תשובות ההורים, עולה כי הבתים אינם מבקשים לספר את סיפור השכול והאבל הלאומי, אלא להיפך. הבית מהווה כמעין מבצר המגן עליהם מעיני ציפיות הציבור, השבוי עדיין, לתפיסתם, בקונספט ה"הורה השכול" כמהות אחת ויחידה, והוא מאפשר להם להתקיים בו כרצונם תוך העצמת והנחת קיומן של זהויות אחרות במרחב הזה, הן כתזכורת עצמית והן כתזכורת ומסר לחברה, הבאה בשעריהם, שהם יותר מרק הורים שכולים. במרחב הביתי השכול נוכח באמצעות חפצים סמליים, שאינם תמיד נראים לעין, והוא הופך להיות חלק אינטגרלי מהבית, אך לא העיקר שבו, ובכך למעשה, מצליחים ההורים השכולים, לייצר לעצמם זהות שלמה המורכבת מזהויות מרובות, וביניהן גם זהותם כהורים שכולים.

9 חדר משלו/ה

"אז נלך לחדר של רותם?" ספק שואלת ספק מודיעה לי דבורה, אמו. באחת היא מתרוממת ממקום מושבה – כיסא פינת האוכל, המקום בו ניהלנו את השיחה, וממתינה שגם אני אעשה זאת. משהו בנימת קולה ובשפת גופה מתמלא במרץ והתרגשות, ונדמה שהיא כאילו התעוררה לחיים. אני צועדת אחריה לכיוון שאליו היא מורה לי ללכת. מרחק קצר יש לנו לפסוע בין פינת האוכל למסדרון הבית, המקום שבו ממוקמים חדרי השינה של דיירי הבית.

כל חדר זוכה לאזכור הילד שאליו הוא שייך, עם הסבר קצר שכולל את הסטטוס שלו היום ומתי עזב את בית ההורים: "זה החדר של רוני, הוא עזב את הבית לפני כשנתיים, התחתן, נשארה כאן המיטה שלו והארון, אבל בעיקרון זה הפך לחדר מחסן כזה", היא אומרת ועוברת לחדר הבא. הצורך שלה להכיר לי את המשפחה השלמה שלהם בא לידי ביטוי בהיכרות שהיא עושה לי עם שאר חלקי המשפחה, שייצוגם נוכח בחדרי הבית השונים, וכמו דבורה, כך גם ההורים האחרים. חדר, חדר וכל חדר עם סיפור הדייר שגר בו.

בתום השיחה בסלון הבית, שיחה שבה סיפרו לי ההורים על הבן/בת, על החיים שלפני האסון ואחריו ועל המוות עצמו והתמודדות עם השכול, פנינו לחדר הבן/בת. הרגע הזה הגיע מהם. במהלך כל הריאיון היה לי חשוב להוביל אותם לרגע הזה, הרגע שבו הם ירגישו מוכנים להציג בפני את החדר של בנם. לתפסתי, כשהדבר בא מהמרואיין עצמו, הוא מגיע ממקום של רצון לשתף ולחלוק בחוויה האישית, ולא מתוך תחושה של כפייה או אי נוחות מולי כחוקרת, בטח בסיטואציה רגישה מעין זו.

חדר בתוך בית הוא עולם ומלואו. עולם שבו מתקיימים החיים האישיים, ולעתים אף הכמוסים של הגרים בו. החדר כחדר, הוא הרבה מעבר ל"הצגה" החיצונית אותה מבקשים הגרים בו או השייכים לו להציג בפני האורחים. "ההצגה" הזאת שייכת למבואת הבית: הסלון, המטבח ויתר המרחבים הגלויים והמשותפים לדיירים. החדר משול למגירה סודית, ויש בו את החירות האישית להביע את אני העצמי בדרך שהיא ייחודית לגר בה, חירות המתקיימת בלי קשר, כביכול, לדיירי הבית והחפצים בו (Lawton, 1989).

לרוב, הפנייה לעבר החדר נעשתה בנקודה בה הרגישו ההורים "מיצוי" בנרטיב סיפור השכול. במהלך השיחה, שהתקיימה במרחב המשותף של הבית – הסלון או פינת האוכל – נאמרו לי משפטים כמו: "כשניכנס לחדר של... תוכלי לראות את זה?", או "כפי שתראי בחדר של...", "אני אראה לך את זה כשניכנס לחדר...". משפטים אלה נאמרו לרוב במין להט, כאילו הם מבקשים להציג לי את ההוכחה המוחשית לזיכרון או לעובדות המסופרות (בארט, 2006). החדר, בהקשר הזה, הוא העדות החיה לכל מה שסופר כאשר הסיפורים עצמם מייצרים ציפייה מוגברת לפגוש בו.

אני מודה, כי הרגע הזה שבו אני מוזמנת לפגוש את חדרי הבנים/בנות מעורר בי התרגשות גדולה. אולי זה נובע מתחושת האמון, שאותה אני מרגישה שההורים רוחשים לי, ואולי כי לפגוש את אותם ילדים, שעליהם קראתי ושמעתי כל כך הרבה, במרחב הפרטי שלהם, בחדרם, יש בו תמהיל של רגשות הכולל בתוכו ציפייה וסקרנות לצד חשש ותחושה של פלישה למרחב אינטימי, שאינו לי או שלי. האם זה מה שמרגיש כל מי שעומד לפני אותה דלת?

את ניתוח החדרים אחלק למספר קטגוריות שחלקן, כאמור, נבנו מראש וחלקן נוצרו תוך כדי ניתוח הממצאים כתוצאה מהתמות והסוגיות השונות, שחזרו על עצמן בשיחות. חלוקה זו מאפשרת לי, כחוקרת, לבדוד את

הנושאים השונים שצפו ועלו במהלך המחקר וליצור ניתוח רחב, עמוק וממוקד יותר הצולל לעומק משמעות החדר מכמה פריזמות.

הקטגוריות הן: מקומו של החדר בבית, החפצים הדומיננטיים בו, מיקומם של החפצים האזרחיים והמשמעות שלהם עבור ההורים השכולים, מיקומם של החפצים הצבאיים ומשמעותם עבור ההורים השכולים, נאמנות לעיצוב המקורי של החדר והכנסת אלמנטים חדשים, התנהלות ההורים בחדר בזמן שהותי שם, התנהלות ההורים בחדר בחיי היום-יום (על פי עדותם), החלטת ההורים לשמר את החדר ויחס ההורים לחדר – החדר כהנצחה.

9.1 מיקומו של החדר בבית ההורים

למעט דגם החדר שיצרה אמו של דקל ז"ל והוא עומד בכניסה לדירתה, כל החדרים בבתי ההורים השכולים, כולל אלה שהועתקו לאחר מעבר הדירה, הינם חדרים פרטיים של הבנים או הבנות. אלה חדרים אשר שימשו אותם כמרחב פרטי, לרוב מגיל הילדות או הנעורים ועד ליום שבו הם יצאו מפתח החדר והבית ולא שבו עוד. כל החדרים במחקר זה ממוקמים בתוך חלל הבית המשותף והם מהווים חלק מתוך היחידה האינדיווידואלית השלמה של כל משפחה.

כאמור, במחקר גישוש שערכתי טרום מחקר זה, ובו ביקשתי לדייק, עד כמה שניתן, את נקודת ההתחלה של תופעה זו, מצאתי כי שמירת החדרים כפי שהם מתחילה כתופעה מתחילת שנות התשעים של המאה הקודמת. בבואי לבחון את הסיבות לכך, עולה כי בנוסף לשינויים החברתיים שחלו בתקופה זו סביב יחס החברה לתפקודו של צה"ל בכלל ושל ההורים השכולים בפרט, ניתן לומר כי המציאות הכלכלית המשתנה, משנות התשעים ואילך, יצרה מספר גדול יותר של משפחות שיכולות להרשות לעצמן להקצות חדר לכל ילד במשפחה, ומכאן גם לשמור את חדר כזה במצב של אובדן.

משפחות ששכלו ילדים בתקופות מוקדמות משנות התשעים, שאיתן דיברתי במחקר המקדים ומהן ניסיתי להבין מה נעשה עם חדרו של הנופל, העידו כי חדר הנופל היה לרוב חדר משותף לו ולאחיו/אחותיו, וכך, לאחר מותו, חפציו נאספו והוצאו משם. רוב החפצים נמסרו ומעט מהם, שנותרו, פוזרו בבית. הוצאת החפצים מהחדר הייתה כדי לאפשר לדיירי החדר שנותרו בחיים חזרה לחיים תקינים, עד כמה שניתן, או לאפשר למישהו אחר מדיירי הבית להתגורר בחלל שנותר ריק.

מכאן שבמחקר זה, לכל הנופלים היה חדר אישי ונפרד מהחדרים של אחיהם, וכמו בחייהם, כך גם במותם, חדרים אלה נשארו כשהיו ולא רק בתוכן שלהם, אלא גם במיקום המקורי שלהם. אחד המשפטים הראשונים שכל ההורים אמרו לי בתשובה לשאלה: למה השארתם את החדר? הייתה: "לא היה לנו בו צורך למישהו או משהו אחר" (שלום, אביו של ליעד). תשובה זו אין בה בכדי להעיד, בהכרח, על מצבם הכלכלי של המשפחות שהשתתפו במחקר זה, אלא בעיקר הן מצביעות על העובדה שבמרחב הביתי בעידן הנוכחי יש פינה אישית לכל דייר בבית, שבה הוא יכול להביא לידי ביטוי את האני האינדיווידואלי, שלא בהכרח תואמת את העיצוב הקולקטיבי של הבית ושל דייריו בחדרים האחרים, והיא משולבת במעטפת הבית, שהופך לכלי המכיל אותה (נזרי, 2015).

חדרו של ליעד נמצא בעליית הגג של הבית, חדרו של דקל היה ממוקם בקומת המרתף, לעמית, שהייתה הבת הצעירה במשפחה, היו שני חדרים: חדר עבודה וחדר, שאותו מגדירה הגר, אמה, ל"כיף". גם החדרים של

מיכאל ושל מיטל, שהועתקו לדירות החדשות הועתקו לא רק בתוכן העיצובי שלהם, אלא גם ברמת הגודל, כיווני אוויר ומיקומם בבית החדש, שתואם את מיקומו של החדר בבית הקודם, ביחס לחדרים האחרים.

אלדד, אביו של מיכאל מספר על מעבר הדירה והעתקת החדר: "... כי ככה זה היה שם. בבית הקודם שלנו. בדיוק ככה. זה היה התנאי שלי לעבור דירה, למצוא דירה, שהחדר של מיכאל יהיה בדיוק כמו החדר בדירה הישנה, לא רק בגודל ובצורה, גם במיקום שלו ובכיווני האוויר. חצי שנה לקח למתווכים למצוא לנו בית כזה. לא עניין אותי כלום בדירה החדשה, רק החדר של מיכאל. ורק כשמצאתי כזה הסכמתי לעבור (...).".

אילנה, אמה של מיטל: "... זה ישמע אולי כאילו שלא השלמנו עם המוות של מיטל ואנחנו מצפים שאם היא תחזור מהמתים היא תדע בדיוק לאיזה חדר ללכת בבית, אבל זה לא ככה. מיטל מתה. אין כאן שאלה, בחירת מיקום החדר שלה בבית החדש, נעשתה מתוך תכנון ומחשבה מוקדמת, שהמיקום יהיה זהה למיקום של החדר בבית הקודם, זה היה לנו חשוב, שככה זה יהיה".

כשניסיתי להבין מדוע זה היה כל כך חשוב להם, הם ציינו, שהם לא יודעים לענות על זה, כי מעולם לא חשבו על זה, אך העלו השערות. כך, למשל, אלדד, אביו של מיכאל: "אני אדם אנליטי, שאוהב דברים מסודרים במקום שלהם, אני חושב, שזה שהחדר של מיכאל נמצא באותו המקום שהוא היה בבית הקודם, עושה לי סדר ושקט".

אילנה, אמה של מיטל: "... הכול השתבש לנו בחיים, מיטל נעלמה לנו מהחיים בבת אחת, הדבר היחיד שנשאר לנו קבוע זה החדר שלה, אולי הפחד מלשנות לו את המיקום נבע מהפחד שלנו, שאם נחליף לו מקום הוא ייעלם. הרבה שנים הייתי מורה, כשהייתי מחליפה מקומות לילדים, היו כאלה ששמחים והיו כאלה שזה היה ממש טרגדיה בשבילם, הם היו מגיבים לשינוי מקום כאילו העולם נחרב עליהם, אולי זה דומה".

דברי ההורים מחזקים את טענתו של טמיר (1993), בדבר שיבוש הסדר הכרונולוגי הטבעי, שנוצר בעקבות מות הבן/הבת ושהוביל להפרת האיזון בחייהם. מכאן, שכחלק מהצורך להשיב את האיזון על כנו, ההתעקשות שלהם על מיקום החדר, גם במשכנו החדש, היא קריטית עבורם, וזאת כי החדר, במקומו הקבוע, משמר איזושהו סדר באיזון שהופר. דווקא שתי דוגמאות אלה של מעבר דירה, שעל פניו יכול היה להקנות להורים את החירות למקם את חדרי הנופלים היכן שהם רוצים, מעידות על כך שהצורך לשמור על הסדר הקיים התעצם.

כשאילנה מדמה את שינוי מיקום החדר לשינוי מקום בכיתה היא מציינת שעבור תלמידים מסוימים זה נחוה כטרגדיה של ממש. במילים אלה היא, למעשה, מתארת את החוויה העוצמתית, שעליה מדבר אונור (Unruh, 1983), כשהוא מתאר את חוויית אובדן החפץ של אדם יקר עבור זה שביקש לשמור עליו. לטענתו, אובדן זה נחוה לעתים בעוצמה גדולה יותר מאובדן האדם עצמו, שכן זהו הדבר היחיד שנותר ממנו ובו הם נתלו לאחר מותו כמייצג את זכרו של המת.

אילנה מתארת את החוויה הפנימית שלה בשינוי מיקום החדר, כחוויה שנחוית כאובדן נוסף, אובדן שאותו הם לא יכולים לשאת, ולכן הם, כמו הוריו של מיכאל, ובעיקר אביו, העדיפו למקם את החדר במיקום הזהה למיקומו הקודם, ובכך לחוש סוג של שליטה, שהם לא איבדו אותו. אותו = החדר ככלי קיבול של הזיכרונות, שקיומן, כביכול, תלוי בצורתו הקבועה ובמיקומו הזהה.

ניתן לומר, שהמיקום הזהה למיקום הקודם, פתר להם גם את השאלה, היכן למקם את החדר. בשל היעדרו של הבן/הבת, הבחירה היכן למקם את חדרם נותרה בידי ההורים, ומכאן, שהשארית החדר במיקום הקודם

שלו בבית החדש חוסכת את הקונפליקט סביב שאלת המיקום ובמידת מה/ובמובן מסוים גם מחפה על רגשות האשם הנלווים לאקט מעבר הדירה, כפי שנראה בהמשך הניתוח. בחלק הזה, ניתן לייחס את דבריו של אלדד, אביו של מיכאל, שציין ש"לא עניין אותי כלום בדירה החדשה, רק החדר של מיכאל. ורק כשמצאתי כזה הסכמתי לעבור (...)", להתעסקות בחדר ובכלל זה במיקומו בחלל הבית, שהפכו לדבר הכי חשוב מכל הדברים האחרים הקשורים במעבר לדירה החדשה, ובכך הוא מעצים את היחס לחדר עצמו כאל חפץ נפרד שניתן לנייד אותו בצורתו המלאה למקום מכיל – הבית החדש. החדר אינו חלל, אלא יחידה אחידה שמועתקת ממקום אחד למשנהו בשלמותה.

למעט חדריה של עמית, כל דלתות חדרי הילדים היו סגורות. כששאלתי האם הדלת סגורה תמיד? ההורים עצרו לרגע והודו, שלא שמו לכך לב, "אבל כן". כששאלתי מדוע לדעתם הדלת סגורה, מתשובותיהם עלו שתי תמות הקשורות זו בזו: הצורך לשמור על פרטיותו של החלל וצורך ליצור הפרדה בין החיים המתקיימים בבית לחיים שנעצרו או אלו המתקיימים בחדר – הפרדה בין המרחבים השונים בתוך הבית.

יוסי, אביו של תמיר: "זה החדר של תמיר, וכמו שהוא דאג להקפיד לסגור את הדלת כשהיה בו בחיי היום שלו, כך אנחנו מקפידים לסגור אותה גם היום, זה כמו לשמור על הפרטיות שלו, לכבד את זה (...)"

שלום, אביו של ליעד: "זה לא חדר שהייתי רוצה שכל מי שרוצה יסתובב בו, כשהדלת סגורה זה אומר שצריך לבקש רשות להיכנס. גם כשהוא היה בחיים, כשרצינו להיכנס דפקנו בדלת. אז עכשיו אין כבר צורך לדפוק בדלת, אבל יש צורך לבקש רשות מאתנו להיכנס לחדר".

דברי ההורים ממחישים כי הצורך שלהם בשמירה על פרטיות הבן בא לידי ביטוי בהקפדה על דלת סגורה בחדר ובמידה ומישהו רוצה להיכנס אליו – עליו לבקש מהם רשות. בקשת הרשות מחדדת את הצורך בשמירה על פרטיות הבן – ההורים הם כמעין שומרי הסף שלו ושל עזבונו והדלת הסגורה משמרת את החדר והחפצים בו כמשהו פרטי ואישי ולא כמשהו ששייך לציבור, או כמו ששלום ציין, יש לבקש רשות לחדור אליו.

שיוך החדר לבן המת מייצר משמעות של הפרדה בין מה ששייך לו לבין מה ששייך ליתר בני הבית. כלומר, באומרם, "זה החדר שלי..." הם, למעשה, אומרים שכל מה שישנו בחדר שייך לו וכך גם האינטראקציה בתוך החדר עם החפצים הקיימים בו, שהייתה רק שלו. מכאן עולה זכות הקניין שיש לבן המת על החדר ותכולתו, אלא שבשל הנסיבות הוריו הופכים להיות האפוטרופוסים לקניין זה, ומכאן שהם ממשיכים לממש את הבלעדיות על הקניין הזה, כשומרי סף.

נקודה מעניינת עלתה מדבריה של אילנה, אמה של מיטל: "אני סוגרת את הדלת כדי לא להתפתות ולהיכנס בכל פעם פנימה. זה שומר עליי מפני ההיסחפות לתוך זה. אני חושבת שזה שאני פותחת את הדלת, אני בעצם מכניסה את עצמי לעולם שלי עם מיטל, זה מופרד מהעולמות האחרים שלי".

אמירה זו טומנת בתוכה את התהליך, שהאם השכולה עברה ועוברת בתוך האבל עצמו, תהליך שבו היא מבקשת להפריד לעצמה את השכול מחיי היום־יום ולא לתת לו לסחוף אותה לתוכו, ובכך עצם הדלת הסגורה בחדרה של הבת, שומרת עליה וממסגרת את התייחדות הזיכרון לזמן ומרחב מוגדר המאפשר לה להמשיך בחייה היום־יומיים במרחבים האחרים. הדלת הסגורה היא כמעין שומר סף השומר עליה ויוצר הפרדה ברורה בין הפנים – החדר, לבין החוץ: הבית והמרחב הציבורי, או כפי שטען לאו (Low, 2002), על ידי בידוד החפצים נוצרת ההפרדה בין חיי העבר לחיי הווה.

אם בסקירת הספרות ובניתוח הבית עד כה התייחסתי אל הבית כאל מבצר המגן מפני החוץ ומפריד את הדיירים בתוכו ממנו, בתוך הבית עצמו, כל חדר מאפשר קיום פונקציונאלי אחר, שאמנם קיים באותו מרחב, אך לא מבקש להתמזג בו בצורה מוחלטת. ניתן לומר שההפרדה הזו היא מעין בקשה להפריד בין "קודש לחול", ופתיחת דלת החדר, כפי שציננה אילנה, היא כמעין טקס מעבר בין העולם הזה – מציאות החיים בהווה, לעולם האחר, עולם שנעצר בנקודת זמן מסוימת ומופרד בין חיי העבר לחיי ההווה, כפי שטען לאו (Low, 2002).

ניתן לומר, ובהלימה לטענתה של נזרי (2015), שהחדר בהקשר הזה מהווה כלי קיבול של אותם חפצים המהווים את המוקד המרכזי במעבר בין עולם החיים לעולם המתים ומאפשרים לשמר את הזיכרון החי של העבר בקיום היום יומי של ההורים (Kidron, 2012).

בניגוד לדלת חדר סגורה השייכת לאדם חי ושעליה אנו נוהגים לדפוק כמבקשי רשות כניסה, על דלתות החדרים האלה אף אחד לא דופק. הן נפתחות באחת, על ידי ההורים. וכשהדלת נפתחת, הם מגיבים מבט סורק לתוך החדר. מבט מהיר על פנימיותו הגורם לי להרגיש, כאילו הם מבקשים לוודא שהכול עומד במקום, שהזמן אכן עמד מלכת. בבואי לנתח פעולה זו, אני משערת שזוהי פעולה אוטומטית שאנחנו עושים כאשר אנחנו נכנסים למרחב כלשהו, ובהקשר של החדרים, שהורים עושים בפתחו של חדר ילדיהם. מעין סקירה מהירה ומוקדמת המשמשת כאישור כניסה ובדיקת נוכחותם של הגרים בו, ובכך למעשה, הם משמרים את סדר הפעולות המוכר והשגרתי שלהם, גם כשבעל החדר נעדר. רק לאחר הסקירה המהירה, הם מסמנים לי להיכנס לחדר של הבנים/בנות, לפנייהם.

הזמנתי להיכנס לחדר ראשונה היא עבורי רגע שיש בו מצד אחד תחושה שנותנים בי אמון ומפנים לי את הדרך פנימה, ומצד שני יש בו חיזוק וחיידוד של היותי אורחת בחדר בלבד. ואני אכן אורחת בחדרים זרים, שהופכים מרגע שדלתם נפתחת, למוכרים. כל כך מוכרים עד כי אני יכולה לחוש דרכם, ובלי הרבה מילים, את החיים וההיעדר בתוכם במלוא עוצמתם, כאילו אומרים הם... "הנני!" ו"אין אני!" באותה נשימה.

במאמרה מתארת קדרון (2009), מגירה אישית, אשר שימשה את אביה של אחת המרואיינות במחקרה, לשימור חפצים מתקופת העבר שלו, לפני השואה. פתיחת המגירה, על פי קדרון, מהווה את קו התפר הדק במעבר החד והאין סופי, בין הנוכח לנעדר. קדרון מתארת את רגע פתיחת המגירה וההסתכלות על שלל החפצים בתוכה – חפצים שבהם מוכל זיכרון העבר – כמציפה באותה נשימה את הנוכחות הדומיננטית של זיכרון העבר ואת היעדרם של אותם אירועים או אנשים בהווה.

בדומה לכך, ניתן לומר שפתיחת דלת חדרי הבנים, כאקט, מסמלת את המעבר בין העולמות – העבר וההווה, וברגע אחד היא מציפה את הנוכח והנעדר בעוצמה חזקה, כך שכל התמונות, הספרים, הבגדים, הפוסטרים ושאר החפצים הנוכחים בחדרים השונים, באים ומתקבצים לכדי דמות אחת, דמותו של הנופל, שהופכת, אט אט ל"הולוגרמה" מוחפצת וגורמת לי להרגיש כמי שמתבוננת בצילום רנטגן המשקף את מהותו של המת, שזהו חדרו.

9.2 החפצים הדומיננטיים בחדרים - בין אזרחי לצבאי-לאומי

כשדלת חדרו של ליעד נפתחת, מערכת התופים הגדולה בחדרו מקבלת את פניי ומיד מעלה בי חיוך. בקלות רבה אני מצליחה לדמיין אותו יושב על הכיסא העגול הקטן ומתופף בקצב מהיר וקולני על המערכת האדומה. אפילו את קולה של אמו, כלנית, המבקשת "קצת שקט" אני יכולה לשמוע מתוך הדממה. בחדר של דן מקבלים

את פניי הצבעים צהוב וכחול בנוכחות מוגברת על המצעים והקירות – צבעי קבוצת הכדורסל "מכבי תל אביב", שאותה הוא אהד.

את קיר החדר של מיכאל מקשט פוסטר ענק של נגן רוק מוכר, לצד גיטרה חשמלית ודיסקים רבים של מוזיקת רוק. למרות שהכול סביבי דומם, קולות מוזיקת הרוק בוקעים מתוך הקירות ומכניסים את החדר לקצב נעורים בפסטיבל רוק חי וקיים. בחדר של תמיר פוגשות עיני בגביעים ובמדליות המעידים על הישגיו המרשימים כשחקן כדורסל. לצידם מונח כדורסל מלא בחתימות ומדי הקבוצה שבה שיחק. די בקלות ניתן לדמיין אותו תולה את המדליות על הקולבים בחדר.

לעמית יש שני חדרים. באחד, שהיה חדר העבודה שלה, מונחים על המדף שלל מדליות מתחרויות ריקוד, לצד שולחן עבודה ומסך של מחשב, שכבר לא מייצרים היום. חדר ה"כף" שלה, מלא בתמונות שלה רוקדת בפסטיבלים שונים של ריקודי עם בארץ ובעולם ובעוד פרטים צבעוניים המעידים על החיים התוססים שהיא ניהלה. בכל החדרים, למעט חדרו של רותם, ששם כבר בכניסה מקבלים את פני הבאים מדי א' מגוהצים על קולב, ישנה בולטות מיידית ומוגברת של נוכחות דומיננטית של החפצים האזרחיים על פני החפצים הצבאיים.

אופיו האיכותני של המחקר כמו גם התנאים הפיזיים שלו, לא אפשרו לי לערוך השוואה כמותית של היחס בין החפצים האזרחיים לחפצים הצבאיים בחדר. ההבחנה הכמותית בין החפצים האזרחיים לצבאיים נעשתה על פי טביעת העין שלי בלבד בתצפית המעורבת שביצעתי. מהתצפית עלה, שנוכחותם של החפצים האזרחיים בולטת בחדרים באופן מובהק לעומת הצבאיים. בהמשך אתייחס לכל אחד מהסוגים בתת פרק נפרד.

בניגוד לחלל נטוש, שחוות הביקור בו היא לעתים קרה ומעבירה את תחושת הבהילות שחוו אלה שנטשו אותו, חללי החדרים הללו משרים אווירה חמה ונעימה, כך שתחושת החיות בהם כל כך נוכחת עד שלרגע נשכחת מליבי ומראשי העובדה, שהדיירים בהם כבר לא בין החיים. בניגוד למה שניתן אולי לחשוב, החדרים אינם שמורים כ"מוזיאון", או כפי שאנחנו תופסים מוזיאון – כמרחב סטרילי ומסודר. בחדרים יש אבק על המדפים ואי סדר במגירות ובארונות הבגדים, ניירת על השולחן, מיטה עם מצעים מקומטים, ספרים פזורים, תיק הספורט הסגור של מיטל ובתוכו בגדי הבריכה שלה, כמו גם תיק הגב של ליעד התלוי על הקולב, או תיקי הצבא של רותם, שעדיין לא נפתחו וכיוצא באלה.

כל אלה משרים מצד אחד תחושה של חיות, שבאה לידי ביטוי בהרגשה שבעוד רגע ייכנס לחדר דיירו, ייקח את התיק הסגור על הקולב או הזרוק על הרצפה וימשיך בסדר יומו, ואילו מהצד השני, אי הסדר המוזיאוני הזה, מעצים את קטיעת הזמן ברצף החיים של אותו דייר, ובכך מעבירים החדרים את תחושת הזמן שנעצר. הדבר הקרוב ביותר לכך הוא לחיצה על כפתור "פאוז" בסרט, שבו אנו צופים מעל מרקע הטלוויזיה.

תחושת הזמן שנעצר מלכת באה לידי ביטוי גם דרך החפצים, שאין בהם היום שימוש לא רק משום שמי שהם שייכים לו מת, אלא כי הם כבר לא רלוונטיים למציאות הטכנולוגית המשתנה. חפצים אלה, מעידים על אהבתם של מי שחי בקרבם (Miller, 2001), כמו גם על התקופה שבה הוא חי (בארט, 2006), והקשרם לעולם התרבותי שלו. למשל, הטלוויזיה הישנה בחדרה של סיון, שכבר לא מייצרים כמותה היום, או מסך המחשב המסורבל בחדרו של תמיר, קלטות הטייפ והדיסקים בחדר של ליעד ואפילו מכשיר הטלפון הנייד הישן בחדרו של רותם.

כל אלה מחזקים את תחושת הזמן שקפא, שכן מאז שהחפצים נרכשו והוכנסו לחדרים, הם עודכנו. הטכנולוגיה המתפתחת והמואצת בשנים האחרונות מהווה סמן של הזמן החולף, ביחס לטכנולוגיה המצויה בחדרים, שרובה נשארה קפואה אי שם מאחור, בנקודה שבה חייו של הבן נגדעו. אך יחד עם זאת, כפי שטענה

קדרון (Kidron, 2009), הם מצליחים לעורר מיד את הדמיון והקינטיקה של פעולות חומריות יום-יומיות של מי שהשתמש בהם.

למעט הוריו של ליעד,²² את אף אחד מהנחקרים והחללים לא הכרתי קודם, וכך גם את חדריהם, אך נוכחותם הבולטת של החפצים האזרחיים בחדריהם, שנותרו במקומם המקורי, בצורתם המקורית, באי הסדר המסודר, שעוצב במקור בידי הבן או הבת הנופלים, מאפשרים לי, כזרה הפולשת למתחמים האישיים האלה, לשהות בהם בסוג של "נוחות", ודרכם לנסות ללמוד על זהותם של אלו שחיו בהם. אני מניחה, שלו החדרים היו מוצפים בדומיננטיות של חפצים צבאיים, או שאלה היו נגלים אליי תחילה, כפי שקרה לי בחדרו של רותם, הייתי חשה ניכור וזרות, גם בשל עולמות התוכן, שרחוקים ממני מפאת גילי, גם בשל היותי אמא לחייל וגם בשל האתוס הלאומי המקדש את הקרבת הבנים, שאיתו אני חיה בקונפליקט מתמיד. האם כך יחוש כל מי שייכנס לחדר? אין לי יכולת לדעת, אלא רק להציף את התחושות הפרטיות שלי ולהשאיר זאת כשאלה פתוחה.

מאחר וכל הנופלים סיימו את שלב לימודי התיכון בחייהם, ניתן היה לראות שמהחדרים עצמם נעדרת נוכחותה הנערית של ימי בית הספר התיכון, המאפיינת חדרי מתבגרים ושלרוב מכילה ספרי לימוד, מחברות, תיק בית ספר, שולחן עבודה וכיוצא באלה. במקום זאת נוכחת בהם אווירה של חדרים הנמצאים בקו התפר, חדרים שבהם מעוצבת הזהות המתחדשת והיא, למעשה, הקו הדק בין נעורים לבגרות. מכאן שהחדר מסמן, בדרכו זאת, את תקופת הצבא של הבנים והבנות במדינת ישראל.

בהתייחס לחדר כמשקף זהות (Cullens, 1999), ניתן היה לצפות, שחפצים צבאיים רבים ימלאו אותו, כמשקפי זהותם של חיילים בשירות צבאי סדיר, אך כאמור, בחדרים עצמם נוכחים בעצימות מוגברת החפצים האזרחיים לעומת הצבאיים. חפצים אלה מספרים על הזהות האזרחית של דיירי החדר על נספחיה השונים, והיא נחוות כמי שמבקשת לדחוק הצידה את הזהות הצבאית.

בהקשר זה, ובהתאמה לטענתה של מן שלוי (2016), ביחס לקונפליקטים שאותם חווים ההורים והילדים עם עצמם בהקשר של הגיוס לצבא והשייכות אליו, נדמה שדומיננטיות החפצים האזרחיים בחדר מלמדת על הזהות הדומיננטית שמי שגר בו ביקש להבליט ביתר שאת דרך החפצים, כראי של זהותו ושייכותו (Bachelard, 1964: Altman & Warner, 1985). מכאן עולה השאלה ביחס לזהותם הצבאית של הנופלים – מדוע היא אינה באה לידי ביטוי בצורה דומיננטית בעיצוב המקורי של החדר על ידי הבנים? ומה זה אומר על היחס הזהותי שלהם אל הצבא?

בהתייחס לזה טענו ההורים, שרוב החפצים הצבאיים שנמצאים בחדר הוכנסו אליו רק לאחר מות הבנים וחלקם מזכרות שקיבלו ההורים ממשדד הביטחון או מהיחידות השונות שבהן הבנים שרתו, או החפצים שנותרו בבסיסים לאחר מות הבנים והובאו להורים. יתר החפצים הצבאיים, שהם מעטים יחסית, הם אלה שהנופל עצמו הותיר אחריו בחדר.

דרור, אביו של דן: "אני זוכר את זה מעצמי כחייל וגם מדן, כשהוא היה חוזר מהצבא הוא היה זורק את המדים והנעליים הצידה ואומר, 'אני לא רוצה לשמוע על הצבא'. זה לא כי הוא לא אהב או לא העריך את הצבא ואת התפקיד והשירות שלו, אבל בבית הוא רצה להיות בבית".

²² הפקתי עבורם סרט לזכרו של ליעד

לילך, אמו של דקל: "דקל היה מכור לצבא, קראו לו 'צהוב'. הוא אהב את מה שעשה, להיות מפקד, חלם על זה והתגאה בזה מאוד. בבית הוא לא היה חייל, לא היה לו צורך להפגין את האהבה לצבא גם בבית. איך שהוא היה מגיע הביתה, היה זורק את המדים והנעליים, עולה על בגד ים ורץ לגלוש או לחברים או החברה. הרגשתי שהוא יוצא הביתה לטרוף את החיים וכמה שיותר, לחזור לצבא עם אוויר מהחיים עד הפעם הבאה. מי שהיה נכנס לחדר שלו בזמן שהוא היה חייל, לא בטוח שהיה יודע שהוא חייל, אלא אם המדים היו זרוקים שם או הנעליים".

מדברים אלה ניתן ללמוד, שהחדרים לפני מות הבן, לא ביקשו לספר את סיפור השייכות והזהות הצבאית של החיילים, אלא בדיוק להיפך – הם ביקשו להעצים את הזהות האזרחית שלהם, המשוחררת מכבלי המוסד החינוכי, קרי בית הספר, והמוסד המדינתי, קרי הצבא. למרות גאוותם ואהבתם לצבא ולתפקיד, הם ביקשו ליצור הפרדה בין זהותם הצבאית, שבאה לידי ביטוי במרחב הציבורי החיצוני לבין הבית והחדר, על שלל הזהויות האחרות שבאו לידי ביטוי בין היתר גם דרך החפצים.

בדומה לבית בכללותו, המבקש לשמר את זהותו האינדיווידואלית האזרחית, ולפיכך מעטים בו החפצים המאזכרים את הצבא/לאומיות, ומכאן את השכול, נראה שגם החדר משקף בדרכו זו את רוח התקופה, שמצד אחד אינה פוסחת על החובה הלאומית בדמות השירות הצבאי, אך מנגד, חובה זו אינה משתלטת כבעבר על חייהם של המתגייסים והופכת לזהותם הדומיננטית, אלא להיפך. ניתן לומר, שדרך הייצוגים בחדר מבקשים הם לשמור על זהויות אזרחיות מרובות כמסר פנימי וחיצוני המבדיל בין ההלאמה, שנוצרת להם מיום גיוסם לצבא (תלמי, 2017), לבין האני העצמי העצמאי, שיכול להתקיים במרחב הביתי והאישי בדמות החדר, כשהם שבים הביתה.

התייחסות נפרדת לחפצים האזרחיים והצבאיים ובחינת משמעותם, תיעשה בסעיפים הבאים של פרק זה, שכן בחלק זה ביקשתי לעמוד על הדומיננטיות שנגלתה לעין במבט ראשון, כמו גם במבט שני, שהסתגל לחדר ובחן אותו בצורה מעמיקה יותר. ניתן לומר כי בבחינה מעמיקה, לאחר שנוצרו אצלי סוג של קירבה ונוחות בחדר, צצו ועלו החפצים הצבאיים בחדרים, שכאמור, רובם הוכנסו לחדר לאחר מותו של החלל ורובם קשורים בהנצחתו. נוכחותם בחדר, שעליה אפרט בהמשך, משתלבת ומוטמעת בו, בדיוק כמו במרחב הביתי הכללי, כחלק מהסיפור הזהותי השלם של הבן המת, ועל כך ארחיב בסעיפים הבאים המתייחסים למשמעויות השונות של סוגי החפצים: אזרחיים וצבאיים, בקטגוריות נפרדות.

9.2.1 החפצים האזרחיים ומשמעותם עבור ההורים השכולים

כאשר ביקש אונרו (Unruh, 1983), לבחון את האסטרטגיות שבהן נוקטים החיים לשימור הקשר עם זהותם של המתים, הוא העלה את קדושתם של סמלים בעלי משמעות, המייצגים את הזהויות המיוחדות ו/או המופתיות של המת, כבולטת מכולם. על פי מילר (Miller, 2001), בחברה המודרנית הדברים החשובים ביותר עבור האדם מתרחשים בתוך ביתו ובתוך כך בחדרו. החדר הפרטי מהווה את אחד המקומות שבהם ניתן לאכלס לא רק בני אדם אלא גם חפצים אישיים, שהופכים עם הזמן לכלי קיבול לזיכרון (Kidron, 2009).

מכאן, שאם המרחב הביתי המשותף מהווה כלי קיבול של החפצים המשותפים לכולם, שהופכים עם הזמן לכלי קיבול לזיכרונות הדיירים בו, אזי החדר עצמו הוא הכלי שלתוכו יוצק הפרט את זהויותיו המרובות ואת זו הדומיננטית, דרך ייצוגים חומריים, שהופכים עם הזמן לכלי קיבול לזיכרונותיו, ובמצבים שבהם בעל החדר נעדר, משמעותם עבור הנותרים הופכת לדומיננטית יותר.

בחלק הזה אבקש לבחון את האופן שבו החדר משמש ככלי קיבול לייצוגים הדוממים, שכל אחד מהחפצים עצמם, הוא כלי קיבול של זיכרון נפרד עבור כל סובייקט שמביט בהם. מכאן אבקש להבין מה שמירה זו של החפצים האזרחיים על צורתם המקורית משרתת אצל ההורים השכולים? ואיזו משמעות טמונה בה עבורם?

בשוטטותי החופשית בחדרים יכולתי לדלות רק מהחפצים הקיימים בהם פרטים רבים על תחומי העניין והעיסוק של אלה שגרו בהם ומהם לבנות את זהותו של הנופל. ייתכן כי תצפית מעורבת זו יכלה להיות מספיקה בכדי לבנות בראשי את סיפור חייו של החלל, אך סיפור זה יהיה ספקולטיבי ביסודו ויתבסס על הידע התרבותי קודם שלי. לכן, בכדי לעגן השערות אלה ו/או לעבות אותן בתוכן נוסף, נדרשה עדותם של ההורים ביחס לחפצים, ואלה הוסיפו בשמחה פרטים רבים כמעט על כל חפץ שבו הבעתי עניין או שהיה להם חשוב להסב אליו את תשומת ליבי.

הספרים הרבים על המדפים בספריית חדרו של מיכאל מצביעים על אהבתו לקריאה ועל תחומי העניין שלו – מדעי החיים ומוזיקה. אלדד, אביו, מציין מיד שזהו אוסף הספרים המשותף לו ולבנו: *"חלקנו את אותם תחומי עניין, ולכן כל הספרים הקשורים במדע או מוזיקה שלי ושל מיכאל הם כאן"* הוא אומר. בהמשך אתייחס להמשכיות הקשר דרך זה, אבל בנקודה הזו אבקש להבליט את הדינמיקה במהלך התצפית. למשל, אוסף כוסות הצ'ייסר על המדפים בחדרו של תמיר מלמד על אהבתו לשתייה, או להוויית שתיית האלכוהול, שמאופיינת מאוד לגיל ההתגברות וגיל התפר הזה, שבו שתיית האלכוהול הופכת ללגיטימית ביחס לגיל הנעורים. מיכל, אמו של תמיר: *"תמיר מאוד אהב לשנות עם חברים בעיקר, הוא התחיל את האוסף הזה כשהיה בסוף התיכון ובצבא זה כבר הפך לאוסף של ממש, אז כבר יוסי קנה לו כוננית לאחסון"*.

ערמות המדליות והגביעים בחדריהם של מיטל, תמיר, עמית ורותם מלמדות על העניין שלהם בספורט התחרותי ועל השתתפותם בתחרויות שונות בתחום הזה, כמו גם על ההישגים השונים והגאווה שרכשו מכך, שכן הם מוצגים, על פי דברי ההורים, במקום שבו הילדים הניחו אותם כשעוד היו בחיים. כמובן, שעל כל גביע ומדליה זכיתי לקבל הסבר מקיף על אופי התחרות, איפה ומתי התרחשה ואיך הם והבן הרגישו ביחס לכך.

לוח בחינות האקדמיה, שתלוי בחדרה של מיטל מעיד על התקופה שבה היא הייתה במותה: תקופת המבחנים בלימודים לתואר הראשון. *"היא מאוד התרגשה בתקופת המבחנים, הייתה לחוצה, היה לה מאוד מאוד חשוב להצליח, בכל מה שהיא עשתה"* אומר איתן, אביה של מיטל.

תעודות ההצטיינות בלימודים ובפעילות החברתית שתלויות בחדרו של יונתן מעידות על אופיו ויכולותיו הלימודיות והחברתיות ויתרה מזאת, מהכיתוב עליהן ניתן ללמוד גם באיזה מוסד למד – ישיבה תיכונית. גיבוי לכך ניתן לקבל מספרי הקודש המונחים על ספריית המדפים בחדרו ומעדות אמו שסיפרה על שקדנותו הרבה.

חוברות הקומיקס בחדרו של ליעד מעידות על אהבתו לתחום הזה וכך גם דבריה של כלנית, אמו, שמאשרים שהאוסף משקף לא רק עניין אלא אהבה של ממש. רשימת המטלות לשנה הקרובה, התלויה מעל שולחן הכתיבה שלו, מעידה על התוכניות שהיו לו לעתיד. הפתקים הרבים ששמר במגירות, שחלקם הם תזכורות למטלות שעליו לבצע וחלקם מכתבים או בקשות מאמו מלמדים על הקשר בין השניים ומהותו: *"תראי איזה פתקים הוא שמר... ליעד, יש פשטידה בתנור צריך להוריד את הכלב למטה. פתק שאני כתבתי לו, בערך כל יום, בשביל מה הוא שמר את זה?"*, שואלת כלנית, אמו.

השאלה שלעיל נותרה ללא מענה, אך ברגע הזה, שבו היא אווזת בפתק ומספרת עליו, היא חיה אותו במלאות. היא זוכרת את היום והשעה שבהם הפתק נכתב כמו גם איפה היא הניחה אותו, ומנסה לדמיין מה ליעד חשב

והרגיש ברגע שפגש בו: "בטח הוא חשב שאני אמא קרציה, כל הזמן מחלקת הוראות ולא סומכת עליו". דרך האובייקט היא מנתחת את מערכת היחסים שלהם ומנסה לגלות את נקודת המבט שלו על הקשר אתה.

על המדף בחדרו של ליעד מונח אוסף מרשים של שעונים מעוררים. הקונוטציה הראשונה שעולה בי רק מלהביט בהם היא שמדובר בילד שאהב שעונים ואולי היה לו חשוב מאוד להגיע בזמן לכל מקום. בפועל, סיפרה לי אמו, שהאוסף הזה הוא בדיוק ההיפך, הוא בא כהתרסה שלו לזמן. כלנית: "ליעד שנא שעונים ושנא להגיע בזמן, הוא לא ידע להגיע בזמן. תמיד צחקנו שיש בעולם את הזמן הקולקטיבי, שלפיו כולם פועלים, ויש את הזמן של ליעד, שזה זמן שלא קשור לכלום, רק לליעד".

דבריה של כלנית ממחישים את העובדה, שיש בכוחם של החפצים לספר שלל סיפורים, ושכל אדם המתבונן בייצוג ויזואלי, כפי שטען בארת' (2006), מתעוררת אסוציאציה שונה המתאימה לעולמו הפרטי ולא בהכרח לעולמו של בעל החפץ. כאשר ליעד בחר להציג בחדרו את אוסף השעונים הזה, הוא ביקש לומר אמירה נוקבת לגבי תפיסתו את החיים בכלל ותפיסת יחסי האדם והזמן בפרט. בהלימה לטענת סטיוארט (Stewart, 1999), שיש בכוחם של חפצים להחזיר את הצופה בהם לזמנים רחוקים יותר, ניתן לראות שכשכלנית מביטה בשעונים, הזיכרון שעולה בה הוא זיכרון שמשלב בתוכו את המאבקים שלהם, כהורים, להעיר אותו בבוקר כדי שיגיע בזמן למסגרת שאלהיה היה צריך להגיע לצד תכונות האופי כמאחר סדרתי וכבעל אידיאולוגיה ברורה בעניין הזמן.

לצד הארנק, מכתבים, דיסקים וכלי כתיבה על השולחן העבודה בחדרו של תמיר מונחים שני קלסרים: "זה הקלסרים של ממצאי נתיחת הגופה שלו", ממהרים להגיד הוריו. אמנם, ההתייחסות לכך תהיה בתת הפרק הבא, אך בהקשר זה חשוב לי רק לציין את הצורך של האב בעיקר לעדכן אותי בתוכן הקלסרים. צורך לדייק את המציאות ואולי אף "להנחית" אותי לקרקע המציאות הכואבת שלהם.²³

מדגם חדרו של דקל²⁴ ניתן ללמוד, שמדובר בנער שאהב את הים וגלש בו בצורה מקצועית - מידע שמונגש באמצעות ייצוגים ויזואליים כמו הגלשן הגדול שממוקם בלב הדגם. כיסוי המיטה לצד בובות החיות המפוזרות בחדר מצביעות על כך, שהוא אהב חיות ועדיין רוח הילדות הייתה בו. כמובן שלכל ייצוג כזה התלווה הסיפור של אמו.

לא קשה להבחין שאהבתו הגדולה של דן הייתה קבוצת הכדורסל "מכבי תל אביב". כריות הנוי, כיסוי המיטה, הצבעים הדומיננטיים בחדר מזוהים עם הקבוצה ואביו של דן, דרור, נוהג להניח ערמות עיתונים על שולחנו, בכל פעם שהקבוצה מנצחת. מאחר ולא ראיתי בחדר עדות לכך שדן עצמו שיחק כדורסל, הסקתי שהוא רק אחד את הקבוצה. כששאלתי את דרור האם כך הדבר הוא אישר ואמר: "דן לא שיחק כדורסל מימיו, אבל אהב את הקבוצה מגיל קטן. הוא לא פספס אף משחק ואף כתבה שקשורה בקבוצה".

נוכחותם הצבעונית של החפצים הגלויים בחדרים מספרת את סיפור זהותם האזרחית של החללים בהתייחס לנקודת הזמן שבה הם היו בחיים, כשבתוכה יש גם חפצים השייכים לעברם טרום הגיוס. למשל, גביעים ומדליות מתחרויות הספורט השונות, שהיו שייכים לתקופת הילדות או הנערות או תמונות מחוויות שונות כמו

²³ התייחסות נפרדת לכך בחלק המתייחס לחפצים הצבאיים בחדרי הבנים
²⁴ התייחסות לדגם תהיה נפרד בהמשך

טיולים בחוץ או בחוץ לארץ עם המשפחה או עם החברים. כל אלה מייצרים את תמונת חיי העבר וההווה עד לנקודת המוות של מי שגר באותו החדר.

החפצים הסמליים מן העין נמצאו בארונות, במגירות, בתיקים או בקופסאות האחסון בחדרים ואותם יכולתי לראות רק בהסכמת ההורים, ולרוב גם דרכם. ההורים היו אלה שפתחו את ארונות הבגדים והראו לי אותם או את המגירות השונות שבהם היו חפצים אישיים, או הקופסאות השונות שבהן טמונים חפצי הילדים. ביקשתי להבין האם חפצים אלה היו שם קודם או שהוכנסו על ידם אחרי מות הילד.

הגר, אמה של עמית: "ככה זה היה גם קודם. את רואה את המעיל הזה?" היא שולפת מתוך הארון מעיל שחור ארוך ומספרת בהתרגשות: "זה מעיל של קסטרו, מהפרסומת של יעל אבוקסיס, אז עמית כל כך רצתה לקנות מעיל כזה, אבל הוא היה יקר אז היא עבדה, עד שיהיה לה מספיק כסף לקנות אותו, אני זוכרת את היום הזה כאילו היה אתמול". היא מלטפת את המעיל וטון דיבורה מתחלף ואליו נכנס גון עצוב: "אני חושבת שהיא לא הספיקה בכלל ללבוש אותו, אולי רק פעם אחת או פעמיים, תראי הוא ממש חדש".

כפי שטענה קדרון (Kidron, 2009), פתיחת הארון, המגירה או כל דבר סגור אחר, יש בה אקט של פעולת מעבר הטומנת בתוכה ציפייה דרוכה משולבת בהתרגשות, גם כשכבר יודעים מה יש בפנים. בהקשבה לסיפור המעיל שאותו סיפרה הגר, ניתן לראות כיצד הייצוג הזה מחיה את הזיכרון בה, לא רק באופן הווירטואוזי שבו היא מספרת אותו אלא גם דרך האור הניצת באחת בעיניה דרך החיוך על פניה. הדרך המתלהבת שבה היא מספרת את הסיפור, המסר שהמעיל הזה מעביר לה הוא לא רק מסר של טעם באופנה, תקופה ונוכחות של נראות חיצונית, אלא גם משמר את אופייה של בתה, שדרך הסיפור הזה מתעצב כנחוש, חרוץ והישגי. היא גאה בדרך שבה היא השיגה את המעיל. הגר מסיימת את הסיפור בטון עצוב הכולל בתוכו את תחושת הפספוס והצער, שממחישה את קיומו של הנוכח והנעדר באותה נשימה ובא בהלימה לתיאוריה של בארת' (2006), הטוען שהחפצים מספרים לא רק את מה שהיה אלא גם את מה שהיה יכול להיות.

קדרון (Kidron, 2009), במאמרה מתייחסת למשמעות שנוצרת אצל שומרי החפצים בשימוש בהם. לדבריה, עצם השימוש בחפצים גורם למשתמשים לדמיון איך יקיריהם השתמשו בהם בעבר, מה שהופך את העבר הנעדר לנוכח בהווה. מתשובות ההורים לשאלת השימוש בחפצים של ילדיהם עולה כי לכל אחד יש לפחות חפץ אחד שהוא בר שימוש, אך הרוב הדומיננטי נשאר דומם ללא שימוש או מגע.

אביו של ליעד נוהג ללכת לבית הכנסת ביום כיפור עם הטלית שאותה ליעד קיבל לבר המצווה. שלום: "...כבר באותה שנה שזה קרה, החלטתי שלבית הכנסת אני הולך עם הטלית של ליעד. זה רגע שלי ושלו, סוג של התייחדות אינטימית בינינו ותחושה, שהוא בא איתי לתפילה בדיוק כמו שהיה נוהג לבוא איתי לבית הכנסת כל החיים, זה הכי קרוב שלנו".

אלדד, אביו של מיכאל: "למרות שיש לי מחשב פרטי, אני אוהב לעבוד על המחשב של מיכאל, הוא ישן, איטי ומלא בתקלות, אבל כשאני בבית אני עובד רק עליו. למה? לא יודע, זה אולי מחבר אותי לדבר שהוא הכי היה קשור אליו וגם אני מרגיש שאני צריך להמשיך להפעיל אותו, שלא ימות. מחשב זה כמו מצבר של אוטו, לא נפעיל אותו, ימות".

דוגמאות אלה מעגנות את התפיסה שלפיה השימוש בחפצי המתים מחיה את הנעדר ומשמר את הקשר האינטימי בין מי שנותר בחיים לבין מי שאיננו (Troll, 2001: Kidron, 2009: Hecht, 2001). כלומר, מעדות ההורים עולה שדרך החפץ ממשיך להתקיים הקשר עם המת, ובכך הוא גודע את הקיפאון בזמן ובחיים

שנקטעו, עבור ההורים ביחס לילד המת. כשאלדד אומר "שלא ימות כמו מצבר של אוטו", הוא, למעשה, מדגיש את המשימה שיש לו כהורה, להצליח לשמור את החפץ של הבן בחיים כמחויבות שיש לו לבנו, שעליו הוא לא הצליח להגן ולשמור אותו בחיים (סיון, 1995).

יחד עם זאת, רוב החפצים כאמור אינם בני שימוש. לפיכך טבעי היה שאבדוק, מדוע ההורים לא משתמשים בכל או במרבית החפצים הקיימים בחדר?

גלית, אמו של יונתן: "מה פתאום להשתמש?! זה הדברים של יונתן, אני לא יכולה להשתמש בהם בלי רשותו הם מסמלים אותו, הם שייכים לו, כל אחד מהם זה חלק מיונתן, אם אני אשתמש אני עלולה לפגום בזה".

אלדד, אביו של מיכאל: "יש דברים שאני משתמש בהם ויש שלא. נגיד הספרים שיש כאן בספרייה, חלק הם שלי, אז אני קורא מדי פעם, כמו שכיבדתי את הפרטיות שלו, כשהוא היה חי אני ממשיך גם עכשיו, כולנו".

כלנית, אמו של ליעד: "במשך 15 שנה לא נתתי לאף אחד לגעת או להשתמש במשהו ששייך לליעד. פחדתי, שאם מישהו ישתמש במשהו הוא יהרוס או יקלקל אותו, ישנה לו את הצורה, זה ילך לאיבוד, ואם זה יקרה, אז באופן טבעי זה גם יפגע בזיכרון שלי אותו. פחדתי מזה. אפילו את הסוכריות "תיק תק", שהיו במגירה שלו שמרתי. כשהחלטנו לעבור דירה ושאלנו, מה עושים עם החפצים? בכיתי בלי סוף. זה הטריד אותי מאוד, בסוף החלטנו לחלק את החפצים שלו בין קרובי משפחה וחברים, כי הבנו שאת הזיכרון אי אפשר למחוק ויום אחד גם אנחנו לא נהיה כאן ואם אנחנו רוצים שימשיכו לזכור אותו, אז כדאי שהחפצים האלה יהיו בבתים של אנשים שהיו קשורים אליו ואליהם ושהם יעשו איתם מה שהם רוצים".

הגר, אמה של עמית: "הלכתי עם השרשרת של עמית הרבה זמן עד שהיא הלכה לאיבוד, זה עשה לי טוב, הרגשתי שהיא איתי, כשהיא נאבדה, זה כאב לי מאוד, הרגשתי שאיבדתי אותה עוד פעם. איך לא שמרתי על זה כמו שצריך? לא מספיק הילדה שלי מתה, עכשיו גם השרשרת? אז אני לא מרשה לאף אחד לגעת בכלום, גם לא בגומיות של השיער שיש לה במגירה".

בחדרו של דן, על שולחן העבודה מונחת ערמה של עיתונים פתוחים. ממבט על העמוד הפותח אני רואה, שאלו הן כתבות המסקרות את ניצחונה של קבוצת הכדורסל "מכבי תל אביב", בגמר אליפות גביע המדינה מהשנים ומהזמן האחרון. ברשותו של דרור אני מעבירה לעיתון הבא, שמונח מתחת, ואט אט מגלה, שכל העיתונים פתוחים בעמודים הקשורים ב"מכבי תל אביב", באירועי קצה, ניצחונות באליפויות וכדומה, כשהעיתון הראשון הוא מהשנה שבה דן נהרג.

דרור, אביו של דן: "דן אחד את מכבי תל אביב, ואז עוד לא היה אינטרנט, את הכול קראנו בעיתונים ותמיד ביחד. הוא הדביק אותי בחידק הזה, וזה היה הזמן המשותף שלנו, אולי הנושא היחיד שהיינו מדברים עליו בהתלהבות כל הזמן. כשהוא נהרג, פתאום הרגשתי שאין לי יותר שותף לחוויה הזאת. זה המקום, שבו הרגשתי כמה האינטימיות שלנו חסרה. מאז, בכל פעם כשאני נתקל בכתבה שקשורה במכבי ת"א כדורסל, אני מניח בחדר על השולחן, בדיוק כמו שהייתי עושה כשהוא היה בחיים. ככה הערמה הזאת נהייתה ארכיון".

שאלה: למרות שאתה יודע שהוא לא קורא ולא יקרא את זה כבר, אתה ממשיך להניח את העיתון פתוח על השולחן, איך תגדיר את הצורך הזה שלך?

דרור: "אני חושב שבדרך הזאת אני אומר לו שלא שכחתי אותו. את יודעת מה, זה בכלל לא בשבילו זה בכלל בשבילי, ככה אני מרגיש שאני משתף אותו, שאני לא שוכח את מה שהיה לנו ובינינו".

שאלה: ואם לא תעשה את זה, מה יקרה אז?

דרור: "יש לי פה ושם פספוסים, אבל את הכתבות החשובות אני תמיד מניח כאן. זאת הסיבה שעדיין יש לי מנוי לעיתון, מי צריך היום עיתון? פעם אשתי ז"ל, אמרה לי שזה בסדר אם לא אשים את העיתון הפעם, דן לא יכעס עליך. באותו הרגע הרגשתי, שהיא חושבת שאני לא מבין את המציאות וחושב שדן יחזור עוד מעט".

שאלה: ומה, לדעתך, היא לא הבינה?

דרור: "שאני עושה את זה בשביל עצמי, קשה לי להסביר את זה, אבל זה עוזר לי להרגיש שלא עזבתי אותו, שהוא עדיין שותף שלי, שאני שומר על האהבה לקבוצה גם בלעדיו, הוא הכניס אותי לזה ואני ממשיך".

שאלה: ממה אתה פוחד?

דרור: "לשכוח אותו, זה הדבר שהכי מפחיד אותי. ככה אני מרגיש שאזכור אותו לנצח, אולי, אני לא יודע, זה ההרגל שלי, בלי הרבה מחשבה, לפעמים אנחנו פועלים על אוטומט גם אם מישחו כבר מת".

מדבריו העוצמתיים של דרור, כמו גם מדברי ההורים האחרים, ניתן להבין כי נוכחותם הקבועה והדוממת של החפצים האזרחיים משמעותית להורים מכמה היבטים:

א. בכך שהם לא נוגעים בהם ולא מאפשרים לאחרים להשתמש בהם הם שומרים על פרטיות הבן, ומעצם הפעולה הזו הם ממשיכים לשמר את התנהגותם הקודמת למותו של הבן, כאילו הבן חי. כלומר, הם משלבים את הבן המת בחייהם בהווה בפרקטיקה ההתנהגותית שהחלה קודם למותו, ובכך למעשה הם מחזירים לעצמם את התפקוד ההורי שנקטע עם מותו של הילד (נורי, 2015 : Malkinson & Ruben, 2002).

ב. חשיבות המשכה של התנהגות קודמת למות הבן והקשורה בו, באה לידי ביטוי גם אצל דרור, אביו של דן, בפעולת הנחת העיתונים על שולחן בנו, כפי שהיה נוהג לעשות כשדן היה בחיים. ההמשכיות הזאת, כפי שתיארה קדרון (Kidron, 2012), מסייעת להם לשלב את המת בחיי היום-יום, ומכפרת לטענת סיון (1990), על רגשות האשם העולים מעצם מותו של הבן.

ג. אי שימוש במרבית החפצים, לצד שימוש בחפצים בודדים ונבחרים, מייצגים, לתפיסתי, את יישוב המתח בין מה שהיה נוכח למה שעכשיו נעדר. כמו גם בין שימור ובחינה מחודשת של החוקים של מה שמותר ומה שאסור, ו/או בין מה שנשאר לפרטי מציבור בחדר, בין מה שיוצא למרחב הציבורי כמו למשל, טלית לבית הכנסת, ובעיקר, בין מה שחי לבין מה שמת. כל זה מאפשר לאותה המשכיות הקשר עם המת להתקיים דרך השימוש בחפץ שיש לו חיבור אישי אליהם.

ד. הסדר שבו נמצאים החפצים ושמירתם בצורתם המקורית מקנה להורים ביטחון בשימור הזיכרון. הם חשים שקיומו של הזיכרון תלוי בנוכחות הזו של החפץ כפי שהוא היה כשהילד היה חי, ולא בנוכחות שתוסב לשימוש בידי מישהו אחר, גם אם זה בידיהם עצמם. מדבריהם עולה הפחד מההמרה, שהחפץ המזוהה עם זהות הבן, יעבור.

ה. הפחד שמלווה את ההורים שמא החפץ ייהרס, יתקלקל, יאבד וכיו"ב טומן בחובו גם את הפחד מהכישלון במחויבות האישית שלהם, כהורים, לשמור על החפצים. בהקשר זה ניתן לומר, כי גם הפסקת השימוש

בחפץ, כפי שהעיד דרור, אביו של דן, גורמת לפחד מכישלון במחויבות מול הבן. בנוסף, החפצים עצמם מעוררים את זיכרון הילד בהקשריו השונים, והופכים אותו לדמות חיה. בעזרת נוכחות החפצים הם שומעים, רואים ומריחים את המת. הפחד מלאבד אותם, הוא הפחד מלאבד שוב את הילד, או חלק ממנו. כפי שתיארו זאת הגר, אמה של עמית ודרור, אביו של דן, ונדמה כי בהלימה לתפיסתו של אונרו (Unruh, 1983), הפסקת הפעילות או איבוד החפצים יכולים להוות עבורם אירוע טרגי, כמעט כמו אובדן הבן עצמו.

נקודה נוספת שעלתה מתוך התצפית המתערבת והמענה על השאלות היא הצורך של ההורים להוכיח ולהנכיח הן עבור עצמם והן עבור האורחים את הסיפורים הקשורים בילד.

דבורה, אמו של רותם: *"הנה, את רואה, סיפרתי לך קודם שהוא רקד ויקודי עם והשתתף במלא פסטיבלים, אז יש כאן מלא תמונות".* היא מגישה לי אלבומי תמונות ומורידה מהקיר תמונות הווי ומכתבי הוקרה.

יוסי, אביו של תמיר: *"הוא היה בסה"כ ילד. רואים את זה כאן, לא? זה חדר של נער שהיו לו חיים תוססים כמו שאת רואה, הוא אהב לשחק כדורסל, היה לו חוש הומור מיוחד, ואהב גם לשנות ולבלות עם החברה והחברים, אהב את החיים הטובים בסך הכול, רואים את זה מיד, נכון?".* הוא מצביע על מדף כוסות הצ'ייסרים של בנו ומחכה לאישורי.

החפצים בהקשר הזה משמשים כסמני זיהוי וזהות וכעדות חיה לחייו של הילד, שעליו הם מספרים. בבואו לנתח ולבחון ייצוגים ויזואליים, טוען בארתי (2006), ביחס לתמונות למשל, שהקונוטציה שמעלה התמונה אצל הצופה משתנה מאדם לאדם בהתאם למטענים הרגשיים שלו ולחוויה התרבותית שממנה הוא בא. כדי לעגן מסרים משתמשים בתוספות לאובייקטים, וזה יכול להיות כיתוב המתייחס לתמונה עצמה, סיפור, הרצאה וכיו"ב. בהקשר הזה, ניתן לומר כי החפצים משמשים כעדות למה שההורים סיפרו קודם לכן על הילד, וביחד – נוכחותם הפיזית בשילוב המלל שנלווה אליו – הם יוצרים את המסר המדויק ביותר שאותו ההורים רוצים להעביר לכל מי שבא מבחוץ. למעשה העדות שלהם מבקשת לומר, שאין במה שהם מספרים "הגזמה" או "האדרת המת", אלא הדברים הם כעובדה נוכחת, שבאה להנכיח את הבן כפי שהוא משתקף בשילוב שני האלמנטים שנותרו בחיים: החפץ והסיפור קשור בו.

יתרה מזאת, העדות הזאת אינה מיועדת רק עבור האורח שבא מבחוץ אלא היא גם ואולי אף בעיקר, בשביל עצמם. גלית, אמו של יונתן: *"כל התעודות האלה, הוא פשוט היה ילד מצוין בכל מה שהוא עשה, הנה, תראי, חברתית, לימודית, לא בגלל שהוא הבן שלי, הוא פשוט היה ילד כזה, שכל מה שהוא נגע בו הפך לזהב הכי נוצץ שיש".* דבריה של גלית ממחישים את הצורך שלה לאשר, כביכול בפני אך בעיקר בפני עצמה, את אישיותו המיוחדת של בנה, כאילו אומרת היא לעצמה: אני לא מדמינת שהוא היה כי הוא באמת היה כזה, הנה ההוכחה לכך. לתפיסתי, שילוב הדברים מהווה עבורם סוג של עוגן המאזן את החוויה הפנימית המוקצנת והמועצמת שההורים חווים עם מות בנם – הנטייה להאדיר את המתים.

נקודה מעניינת שעלתה מתוך התצפית המעורבת היא, שלמרות שהבנים נהרגו במסגרת השירות הצבאי, וחלקם בנסיבות הרואיות, הדברים שאותם ביקשו ההורים להראות לי או להסב את תשומת ליבי אליהם, עוד לפני שביקשתי הסבר או מענה לשאלה כלשהי, היו החפצים האזרחיים. אף הורה לא הפנה את תשומת ליבי לחפץ צבאי, אלא אם אני נגעתי בו או שאלתי עליו.

השערת ביחס לנקודה זו היא שבגלל שנסיבות המוות והסיפור הצבאי סופרו לי בשיחה המקדימה בסלון, ובגלל שהסיפור הצבאי הוא הסיפור הדומיננטי, שאותו הם מספרים גם בחוץ, בחדרו של הבן הם מבקשים

לספר ולהציג ולפני הכול את זהותו המרובה כאזרח. הבית/החדר הם לא הבסיס הצבאי, אלא להיפך, הם המקום שממנו יוצאים והמקום שאליו חוזרים בכל זמן שהוא. במיוחד בזמן השירות הצבאי מקום זה הופך למשמעותי, ומסמל עבורם, יותר מכל דבר אחר, את הבית. זה המרחב היחיד שמאפשר לבנים בזמן השירות הצבאי להשיל מעליהם את החובה הלאומית הקולקטיבית ולהיות אזרחים אינדיבידואליים מבוצרים בעולמם. את זה חשוב להורים להציג גם בפני עצמם וגם בפני האזרחים.

9.2.2 מיקומם של החפצים הצבאיים ומשמעותם עבור ההורים השכולים

כאמא לחייל בשירות סדיר פעיל אני יכולה להעיד שחפצים ואלמנטים צבאיים נכנסים לחדרי הילדים בזמן שירותם הצבאי הסדיר באופן טבעי וכחלק אינטגרלי מקבוצת השיוך שלהם בתקופה זו. מלבד המדים, הנעליים והנשק, שאיתם הם יוצאים הביתה, במהלך השירות מתווספים אלמנטים נוספים כמו תמונות סיום קורס כזה או אחר, חולצות סיום מסע, תעודות סיום הכשרות וכיו"ב. חפצים אלה, מטבע הדברים, משתלבים ביתר החפצים בחדר וגם שהם אינם רבים, הם נוכחים. ואכן, גם בחדרי הנופלים, מצאתי שנוכחותם של החפצים הצבאיים, שהוכנסו לחדר על ידי הנופלים עצמם, נשארו בהם גם לאחר מותם, במקומם ובצורתם המקורית.

חפצים אלה כללו תמונות סיום קורס, תעודות סיום הכשרות ואוסף של כדורים ממטווחים שונים. כל אלה נשארו כפי שהנופלים הניחו אותם בחדר, במקומם ובצורתם המקורית. כששאלתי את ההורים האם הם חשבו להזיז אותם, תשובתם הגורפת הייתה: "לא". כולם ציינו, שהחפצים האלה הונחו על ידי הנופלים בעודם בחיים ועבורם הם זהים לכל חפץ אחר שהיה בחדר.

לילך, אמו של דקל: "להיפך, אלה הם החפצים האחרונים בחיים של הבן שלי. זו התקופה האחרונה שבה הוא חי, מה פתאום להזיז או לזרוק משהו, בחיים לא עלה בדעתי".

דנה, אמו של מיכאל: "אני מאמינה שאם מיכאל בחר להכניס את הדברים האלה לחדר ולשים במקום שגם בולט לעין, אז סימן שזה היה לו חשוב. זה בטח אמר לו משהו, סימל בשבילו איזה תקופה משמעותית". היא מתייחסת לתמונה ממוסגרת של מיכאל עם חבריו ליחידה.

כשביקשתי להבין איך הם מסבירים את העובדה שהבנים לא הכניסו הרבה חפצים צבאיים לחדרים, התשובות נסבו סביב הצורך להפריד בין החוץ לפנים:

דנה, אמו של מיכאל: "למיכאל היו חיים מלאים גם בלי הצבא, אני חושבת שהוא הבין שהצבא זה תקופה קצרה, שהייתה לו טובה, אבל לא כל כך משמעותית בשביל להכניס אותה הביתה".

מאחר ולא מצאתי בספרות המחקר חומר העוסק ביחס החיילים למרחב הביתי בזמן שירותם הצבאי דרך ייצוגים ויזואליים, כפי שצוין בתת פרק הקודם, מהתשובות הללו עולה שהסיבה לכך קשורה בתפיסות הרואות בבית/חדר מרחב המאפשר ההפרדה בין החוץ לפנים ונבדלות אותנטית מן הכלל (Mallet, 2004: Moore, 1999: Hepwoth, 2007), ובהקשר שלנו, הפרדה בין הזהות של חיילים בשירות הלאום לבין זהותם כאזרחים אינדיבידואליים, אצל הבנים עצמם.

בניגוד ליתר המסגרות המשתלבות בחייו של אדם, הצבא נתפס כפעילות מופרדת מחיי היום-יום ולא משתלבת בו. הוא סוג של בועה הקצובה בזמן בתוך מקצב החיים, שבמרבית המקרים גם מוגדרת מראש. ולמרות

חשיבותו ומשמעותו לגבי מרבית מהחללים במחקר זה, הוא נשאר ממודר, באופן חלקי, מכותלי הבית והחדר. לכן, החפצים שמוכנסים אל החדר הם חפצים שהם בגדר חובה: מדים, נשק וכיו"ב. אלה שהם רשות, הם אלה המתמזגים בתוך החדר והם מסמלים את ההווי החברתי והכללי בתוך חוויית השירות הצבאי שלהם.

מכאן עולה כי הפנטזיה למידור החדר מהעולם החיצוני והתבצרותו מהספירה הציבורית והלאומית אינה מוחלטת, כפי שטוענים הווקי וצ'פמן (Hockey & Chapman, 1999), והיא אף כפופה להשפעות חיצוניות. בכך החדר הופך לזירה שבה מתקיים מתח דינמי תמידי שלא בהכרח מתעצב כדיכוטומיה בין החוץ לפניים או בין מה ששלי למה שלא שלי, אלא יותר כדיאלקטיקה בין הפנים הבטוח והנשלט על ידי העצמי, לבין החוץ המסוכן, על אחת כמה וכמה בהקשר של הצבא וחוסר האוטונומיה והוודאות (Massey, 1994).

בנוסף לאלמנטים אלה, לכל החדרים הוכנסו ייצוגים ויזואליים צבאיים-לאומיים נוספים לאחר מות הבנים. אלה כוללים ציוד אישי, שההורים קיבלו מהיחידות, חפצים שקשורים בהנצחות השונות שההורים עשו או שלהן היו שותפים, וחפצים צבאיים, שגם הם בגדר הנצחות, מטעם משרד הביטחון והיחידות השונות, שבהן שירתו הבנים. חלק מהחפצים הללו נמצאים במרחב הגלוי וחלק מוסתרים.

בחלוקה דיכוטומית גסה וכללית מאוד אפשר לומר, שהחפצים הגלויים, המזוהים עם הצבא, הם אלה שהילד הניח בחדרו בעודו בחיים וכן כל מה שקשור בהנצחות – פרטיות או ממסדיות. החפצים המוסתרים ברובם קשורים בלבוס: מדים, מעילים, גרביים, נעליים, או ציוד אישי שהובא למשפחות לאחר המוות כמו תיקים, כלי רחצה, רשומות שנכתבו בצבא, קסדה, וכיו"ב. אלה הם החפצים שהגיעו להורים אחרי מות הבנים מהיחידות עצמן, או שנמצאו בתיקים שלהם, במידה והם היו בבית בחופשה.

דרור, אביו של דן: "הוא הרי נהרג בתאונת דרכים, כשהיה בבית. אני זוכר שאחרי השבעה אשתי הכניסה די מהר את הכול לארון. ממש דחפה לארון את המדים שהיו על הקולב, את התיקים, שהביאו לנו מהיחידה שלו, הנעליים, זה ממש הפריע לה שזה בחוץ. היא גם אמרה שזה מפריע לה לראות את זה בלי שימוש. הפריע לה לראות את הצבא כמשהו הראשון, שהיא רואה בחדר, כאילו רק הצבא קיים ולא שום דבר אחר".

שאלה: אז זה בעצם להגיד, זה הילד שלי, לא שלכם?

דרור: "אני חושב, שכשרואים מדים, מיד משייכים את הבן אדם לצבא וזה עושה משהו. אפילו בנסיעה על הכביש, כולם מתרגשים שרואים חייל, לא משנה בכלל מה התפקיד שלו, העיקר שהוא חייל. דן היה שייך קודם כול לבית הזה, אחר כך, אם בכלל, לצבא. בהתחלה נורא רצינו לשמוע מה הוא עשה בצבא ואיך החברים שלו חוו אותו, אחר כך אני לפחות הרגשתי מיצוי, לא יודע להגיד לך בדיוק אחרי כמה זמן, אבל רציתי להיזכר בעוד דברים שקשורים בך, לא רק בצבא".

שאלה: ואיך חזר אליך הזיכרון של דן לא החייל?

דרור: "זה קרה עם הזמן, כשהתרחקנו מההלם ומהטראומה, יכולתי לתת לדן שאני הכרתי את המקום שלו. אנחנו תמיד זוכרים את הבן אדם כפי שראינו אותו בפעם האחרונה. גם כשאבא שלי נפטר, בשנה הראשונה זכרתי אותו כמו שהוא היה חולה, אחר כך זה השתנה דרך זיכרונות, סיפורים, תמונות".

לילך, אמא של דקל, מתייחסת לדגם: "בחדר המקורי היו מעט מאוד חפצים שקשורים בשירות של דקל. אחרי שזה קרה והביאו לי את הציוד שלו, הכנסתי את הכול לארון, לא רציתי שום דבר בולט שיזכיר לי את המוות

שלו. בכל פעם כשהייתי פותחת את הארון ורואה את המדים או התיקים הייתי מדמינת איך הוא מת בתוכם וזה היה מפרק אותי. בדגם, רציתי שהחדר יהיה החדר של דקל כמו שדקל היה בחייו, והדבר היחיד שהוספתי לו זה את חולצת המדים על הכיסא, אין לי הסבר רציונלי לזה, זה פשוט קרה. אולי כי זה היה מספיק רחוק או כי רציתי שמי שיראה את הדגם יבין שבנקודת הזמן שהחדר קפא, הוא שירת בצבא".

אילנה, אמה של מיטל: "המדים והנעליים של מיטל בארון, גם התיק הצבאי שלה. זה משהו אוטומטי שעשיתי אחרי שהיא נהרגה, אולי מתוך הרגל, סוג של סדר, לאיפה כל דבר שייך. יתר הדברים שקשורים בהנצחות שלה או שקיבלנו מהצבא, הנחנו בחדר בלי להסתיר, למה להסתיר את זה? להיפך, אנחנו חשים גאווה במה שהיא עשתה ולאן שהיא הייתה שייכת. זה חלק מהסיפור שלה".

שאלה: כלומר?

איתן, אביה של מיטל: "החלק האחרון של חייה. תראי כל הדברים האלה מספרים מה היא הייתה ומה התרומה שלה למדינה, זה חשוב שזה יהיה כאן, כי זה הכול שלה, זה לא שלנו, זה לא דברים שמתייחסים אלינו".

כלנית, אמו של ליעד: "המדים, הקסדה, הנעליים ובכלל התיק של ליעד הם הדברים של הצבא, את הכול אפסנתי ומיד, כמו שהביאו לי, בארון. לקח לי המון זמן בכלל לגשת לזה. באיזשהו מקום פחדתי מזה".

שאלה: פחדת ממה?

כלנית: "מהריח שלהם, זה הריח האחרון שלו, הדברים האלה, נעליים, בגדים, הם הכי מסמלים חיים".

שאלה: לא הכנסת לארון את הבגדים האחרונים שהוא לבש לפני שיצא לצבא, איך את מסבירה את זה?

כלנית: "המדים מזוהים עם הצבא והוא נהרג במסגרת השירות הצבאי, זה משהו שלא יכולתי לראות".

שאלה: כלומר, שהבגד, במקרה הזה המדים, מזכירים לך את סיבת המוות או את זה שהוא מת, בכלל?

כלנית: "זה לא שאני שוכחת את העובדה הכואבת הזאת, אבל יש משהו בנוכחות שלהם, שזה יותר מעלה את הכאב מאשר את הזיכרון השמח. למשל, את התמונה הזאת (מצביעה על התמונה של ליעד במדים ביחידה שבה שירת - ל.ס.) אפילו שהוא עם מדים וזה היה ביחידה, היא מעלה בי חיוך, כי אני יודעת כמה הוא אהב להיות שם וכמה היה לו טוב ויש סיפור שלם מאחוריה, אבל המדים מזכירים לי את האירוע כולו, שנגמר במוות ואני לא צריכה את זה כאן, כשאני מגיעה לחדר".

שאלה: וכל הדברים שקשורים בהנצחה של ליעד, לא מזכירים את המוות?

כלנית: "הם דווקא מעלים בי חיוך, כי הם מזכירים לי את החיים ואת מה שאנחנו עושים שלא ישכחו אותו".

שאלה: ולמה זה בחדר ולא במקום אחר?

שלום, אביו של ליעד: "כי זה קשור בליעד, כל מה שקשור בו נמצא כאן, אחרת כל הבית הופך להיות מקדש".

גלית, אמו של יונתן: "הכול נמצא כאן מסודר, לא צריך לחפש שום דבר, זה גם גורם להיכנס לחדר, להוציא ממנו דברים נגיד, אלבום או ספר שקשור בו, וגם להכניס דברים חדשים, שקשורים ביונתן".

הגר, אמה של עמית, ביחס לחפצים הקשורים בהנצחות: "נגיד שעמית זכתה באיזה תחרות, היא שמה את המדליה על הקולב בחדר שלה, לא בסלון, כי זה שלה, אז עם גם זה, זה לא כמו מדליה, בטח שלא, אבל זה סוג של דברים שרוצים לשמור, שחשוב לשמור".

שאלה: כלומר, שהם גם סוג של הישג?

הגר חושבת ואז עונה: "לא קל לעשות הנצחה ואם הצלחנו להרים סרט, זה הישג גדול, ואם עשו על עמית כתבה בעיתון אז זה הישג שקשור בילדה שלי, אז בטח שזה יהיה שם, לא קל עם ההגדרה הזאת, אבל כן".

מהתצפית המעורבת ומתשובות ההורים עולה, שאת ההפרדה בחפצים המקושרים לשירות הצבאי ניתן לחלק לשלוש קטגוריות: החפצים שמזוהים עם השירות הצבאי, שהבן הותיר בחדרו בעודו בחיים; החפצים הקשורים בצבא, שהוכנסו לחדר לאחר מותו והם קשורים להנצחתו; והחפצים האישיים, קרי מדים, נעליים וכל ציוד אחר שהגיע מהצבא לאחר מותו, שנכנסו לתוך הארון והפכו למוסתרים. מתוך הניסיון להבין מדוע אלה בחוץ ואלה בפנים, ומתוך כך להסיק על המשמעות שסדר זה מקנה להורים, עלו מספר מסקנות:

כאמור, החפצים המסמלים את הצבא – אלה שהיו בחדר לפני מות הבן ונשארו שם גם לאחריו – נותרו שם מתוך המחויבות שלהם לסדר המקורי בחדר שנקבע על ידי הבן, ומתוקף היותם מספרים את הסיפור הצבאי שהבן בחר להקפיא דרך ייצוג ויזואלי זה. כלומר, וכפי שההורים ציינו, אם זה נוכח בחדר בצורה הזאת, סימן שזה היה חשוב לבן ולכן זה יישאר.

החפצים שהוכנסו לארון, קרי: בגדים, נעליים, תיקים ומסמכים שהגיעו מהיחידות השונות אחרי מות הבנים, או שהיו בבית גלויים בחדרים בזמן שהבן נהרג מסמלים עבור ההורים השכולים יותר מהכול את המוות, וככל הנראה, אילו יהיו גלויים, הם יעצימו את הקונפליקט עם החיים שאותם הם משמרים בחדר.

המדים והנעליים הצבאיות מייצגים יותר מכל חפץ אחר את המסגרת שבה המוות התרחש, ובמקרים כמו אצל כלנית, אמו של ליעד, גם את נסיבות המוות. הצורך לקבור אותם בארון הוא כמעין צעד משלים של הקבורה הפיזית באדמה. בהקשר הזה ניתן לומר כי בחדר הבנים ההורים מבקשים להציף החוצה את החיים ולא את המוות. למרות שהחדר קפא בנקודת הזמן שבה הבן נהרג, מבחינת החוויה שלהם בתוך החדר מהותו של הבן מתעוררת לחיים באמצעות הזכרונות האצורים בחפציו. מכאן שנוכחות המדים והנעליים גוברת על הזיכרונות החיים ומסיתה אותם לכיוון הצבאי, המתקשר לכאב האובדן וגבורת הבנים ולא מאפשר כניסה של שום זיכרון או רגש אחר.

נקודה נוספת בהקשר הזה עלתה מדבריו של דרור, אביו של דן, והיא קשורה לזהות ושייכות. כשדרור אומר: "(...) שכשרואים מדים, מיד משייכים את הבן אדם לצבא, ודן היה שייך קודם כול לבית הזה, אחר כך לצבא (...) הוא למעשה אומר, שדן היה עוד דברים מלבד חייל, ומעבר לכך, הוא מדגיש, שדן היה שייך קודם כול לבית הזה, כלומר, אליהם, להורים, ומכאן הצורך לא לתת לצבא את הנוכחות והבולטות שלו. בדבריו השווה דרור את הזיכרון שלו מדן לזיכרון מראה אביו באחרית ימיו, מכאן שהמדים והנעליים הצבאיות מספרים את הסוף, הם ההנצחה המוחלטת של המוות, ומה שהם רוצים זה הנצחה של החיים.

בהקשר הזה עלתה נקודה מעניינת מצד מיכל, אמו של תמיר: "כמה חודשים אחרי שתמיר התאבד הגיע יום השחרור שלו מהצבא. תמיר התאבד במהלך סופ"ש מהצבא בבית, בחדר שלו אז מן הסתם, המדים והנעליים היו כאן, ואחר כך הביאו לנו גם את הדברים שלו מהבסיס. לא הייתה לי התלבטות אפילו, מיד הכנסתי אותם לארון, לא רציתי לראות שום דבר שקשור לצבא. בגלל הסיטואציה הרגישה שהיינו בה, זה הציף בי כעס ותסכול מאוד גדול, שבאמת לא יכולתי להכיל. ביום שבו הוא היה אמור להשתחרר, שמתי את הכול בשקית גדולה וקראתי לקצינת הנפגעים, אמרתי לה: 'תמיר צריך היה להשתחרר היום, זה שלכם'. היא הייתה המומה, 'אבל זה שלכם' אמרה לי, ואני אמרתי לה: 'זה ממש לא שלנו, זה שלכם'. הרגשתי שאני רוצה להרחיק את הצבא מפה ולעשות במקומו את מה שעושים בשחרור, להחזיר לצבא את מה ששייך לו".

דבריה של מיכל מעצימים את הצורך לייצר נפרדות בין החיים למוות, בין הצבאי לבין האזרחי, בין הפרטי לציבורי. החפצים הללו הציפו אצלה כעס ותסכול גדול, שהיה מופנה לצבא, הם ייצגו את הסיבה שבגללה בנה נטל את חייו. כשהיא אמרה לקצינת הנפגעים: "זה לא שלנו, זה שלכם", היא למעשה ביקשה לעשות הפרדה בין מה ששייך לאומה, לבין מה ששייך לה, כאזרח פרטי. היא אומרת במפורש, שהיא הרגישה רצון להרחיק את הצבא ממנה ובכך למעשה היא ביקשה להתמקד באבל עצמו ובזיכרונות החיים ולא בכעס על המערכת הצבאית.

בנוסף, מיכל מציינת שלו תמיר היה חי, זה מה שהוא היה עושה עם השחרור. כלומר, היא השתמשה בפרקטיקה התנהגותית של הפעולה שהבן שלה היה עושה לו היה משתחרר היום, כמי שמבקשת לא לעצור את הזמן, אלא להמשיך אותו באופן טבעי. בהיבט הזה ניתן לומר שזה דומה לפעולה שדרור, אביו של דן, ממשיך לעשות ביחס לעיתונים בחדרו או שמירת החפצים בחדר הבנים מבלי להשתמש בהם, כחלק ממה שהם היו עושים גם כשהבנים היו בחיים, ובכך הם ממשיכים את הקשר עם הבן.

ברמה הסמלית, גופם של חללי צה"ל מובא לקבורה בארון. בהלימה לכך, נדמה שעולה גם הצורך לקבור בארון את המדים ואת הנעליים, שהם הייצוג הוויזואלי הקרוב ביותר לגוף המוחשי של האדם. בהקשר של החפצים הקשורים בהנצחה שהם מקבלים מהצבא או שקשורים בהנצחות שלהם, מתשובות ההורים ומהתצפית המעורבת עלו מספר משמעויות:

שייכות – ההורים רואים בהליך הכנסת החפצים שקשורים בהנצחה לחדרי הילדים הליך טבעי בשל היותם קשורים לנופלים. ההנצחה היא של הנופל, ולכן שימורה הוא בחדרו של הנופל, ובהקשר הזה היחס אליה הוא כמו אל כל ייצוג ויזואלי אחר שקשור בבן.

הנכחה – הכנסת ייצוגים אלה לחדר היא כמעין הנכחת העיסוק במת. הנכחה זו משרתת את הצורך שלהם בהוכחה מוחשית עבור עצמם לכך שהם ממשיכים לזכור את המת ועושים פעולות כדי שגם אחרים יזכרו.

המשכיות – ייצוגים אלה בחדר מסמלים עבורם את המשכיות הזיכרון.

חיבור ללאום – למרות הצורך לעשות הפרדה בין הזהות הלאומית לאזרחית, ולמרות שהחדר על חפציו מקנה בולטות לזהות האזרחית, ולמרות הצורך להחזיר את הבן הביתה, ולהפריט את השכול מהלאום, נראה שהקשרים אלה אינם ניתנים להתרה (פייגה, 2010), או שקשה מאוד להתירם, וזאת מאחר והתחנה האחרונה בחייו של בנם היא הצבא, הוא תמיד יהיה החייל המת. מכאן, שהחדר מאפשר פשרה בין שלל החלקים.

מילוי ציווי חברתי – נוכחותם של ייצוגים ויזואליים הקשורים בהנצחות שההורים עושים או שלהן הם שותפים, הם כעדות לכך שהם ממלאים אחר הצווים החברתיים בתרבות השכול הישראלית, כהורים שכולים, המחייבים אותם לבצע פעולות הנצחה להטמעת בנם, ומכאן שהם "הורים שכולים טובים".

שמירת החדר במצב פעיל – הכנסת אלמנטים חדשים לחדר, הגם שהם קשורים בהנצחה, היא בגדר החייאתו בכל פעם מחדש. למרות שהאלמנטים המוכנסים מתמקדים בסיפור המוות דרך ההנצחות השונות, הם מאפשרים לחדר להישמר במצב פעיל. הפעולה האקטיבית של ההורים היא בבחירת מיקומם, הוצאתם בדיקתם, כלומר, החדר, שנותר קפוא בנקודת זמן המוות ממשיך להתקיים ולמלא את הפונקציה שלו כמכל המייצג את הזהויות השונות של מי שאליו החפץ שייך.

סוף לסיפור – באמצעות החפצים השונים שבחדר, מסופר סיפור הנופל, ומכאן, שהוספת הייצוגים הקשורים בהנצחות סוגרת את הסיפור והופכת אותו לסיפור שלם, כשסופו מיוצג על ידי הפרטים השייכים להנצחות.

נורת אזהרה – ההורים דיברו על החשיבות שהם מייחסים לשימור הסדר הקיים בחדר ולכך שאיש לא ייגע בחפצים. האלמנטים הקשורים בהנצחה הם כמעין תמרור אזהרה למבקרים בו, שמעביר את המסר, שלמרות שהחדר נראה כחדר של מישו חי, הוא לא, ועל כן עליכם לכבד את מותו ולא לגעת בדברים שלו.

אישור – אלמנטים אלה משמשים בין היתר אישור על מה שההורים מספרים או זוכרים על הילד בהקשר הצבאי. כלומר, אם אביו של דן סיפר כמה הוא היה אהוב על חבריו, אלבום הסיפורים שיצרו חבריו לזכרו הוא ההוכחה לכך.

בחירה – ההורים דיברו על הצורך שלהם לחזור להיות אזרחים פרטיים ואינדיבידואליים נקיים מציפיות החברה מהם. הם ציינו עד כמה הבית מהווה עבורם מבצר המגן מעיני החברה וציפיותיה מהם. אולם הדיפת החוץ מפנים הבית בכלל ומתוך החדר בפרט, אינה מלאה. דרך החדר ניתן לראות זאת היטב: ההורים, למעשה, בוחרים מה להכניס פנימה מהחוץ אל תוך הבית והחדר ובכך הם בסוג של שליטה.

שני ייצוגים מעניינים פגשתי בחדרים של מיטל ושל רותם: על הקיר בחדרה של מיטל ישנה תמונה ענקית מתוך ההתכתבות האחרונה של חברי היחידה שלה בדבר מותה.²⁵ ובחדרו של רותם ישנה תמונה ענקית עם הודעת הוואטסאפ האחרונה שהוא שלח לחבריו.²⁶ בשני החדרים, התמונות הללו מהוות תזכורת שקשה להתעלם ממנה למה שקרה, והיא מעין עדות אחרונה לאותו רגע שהקפיא את החדר בזמן.

כשביקשתי לבחון מדוע היה להם חשוב להדפיס את ההודעות הללו ולתלות אותן כתמונות על הקיר במקום בולט בחדר, התשובות שקיבלתי מההורים היו: " (...) זו פיסת המידע האחרונה של רותם, הדבר האחרון, שהוא כתב למישהו, המסר האחרון ממנו, ויש בזה את כל התורה שלו כולה, זה נותן לי תחושה של רוגע לדעת שהוא נהרג באמונה שלמה, שהוא במקום הנכון ובתפקיד הנכון" (דבורה, אמו של רותם).

איתן, אביה של מיטל: "זה סוג של עדות לרגע האחרון של מיטל. זה ההתכתבות בין חברי הצוות בהודעת סמס בדבר האירוע, זה כמו הוכחה, מפה אין יותר שום דבר. זה הסוף המוחלט של הסיפור".

לתפיסתי, ייצוגים אלה ממחישים את הצורך של ההורים בסגירה של הנרטיב הסיפורי. במקרה של רותם, זוהי העדות החיה האחרונה שנותרה ממנו ושיש בה, כמו שהאם ציינה, את הכוח המרגיע לדעת שהוא מת מתוך אמונה שלמה שמה שהוא עשה זה מה שהוא היה צריך לעשות. מכאן שלמרות הניסיונות המודעים להרחיק עצמם מאתוס ההקרבה למען האומה, הוא בכל זאת זולג פנימה לתוך החדר, כפי שטוען פייגה (2010), ומתחבר לאתוס הגבורה הלאומי, שבא לידי ביטוי גם בהתכתבות של חבריה ליחידה של מיטל, בדבר מותה.

ייצוגים אלה הם לא רק הנחת האתוס הלאומי ואתוס הגבורה, אלא גם עדות לזמן המוות. כאילו שיש בהתכתבויות אלה לקבוע באופן הכי קרוב שאפשר את שעת המוות, כפי שהיא נקבעת על ידי צוות רפואי. זה

²⁵ נספח מס' 8
²⁶ נספח מס' 7

הסוף המוחלט של הסיפור, כפי שאומר איתן, אביה של מיטל: "מכאן אין עוד דפים בספר החיים הזה", כלומר, כל מה שממשיך להתקיים אחרי זה, שייך לזיכרון ולהנצחה.

כאמור, על השולחן בחדרו של תמיר מונחת ערמת קלסרים המכילים בתוכם, בין היתר, גם את מסמכי נתיחת הגופה של בנם. עדות זו אינה מוסתרת, אלא מונחת בגלוי, כך שכל מי שנכנס לחדר עשוי להיחשף אליה כעדות מצמררת לרגע שבגינו קפא החדר על חפציו. הצורך בהנחת העדות החד משמעית, הצורבת בבשר החי, לסוף הסיפור של בנם, באה לידי ביטוי באופן נוקב בדבריו של יוסי, שבנו התאבד.

יוסי: "מיכל לא נגעה בזה, אני קראתי מאות פעמים. חשוב שזה יהיה כאן, זה שייך לתמיר, אני לא רוצה שזה יסתובב בבית ויטריד את הילדים האחרים שלנו וגם שלא יציץ אלינו מכל מיני מקומות אחרים, וזהו, זה הסוף של הבן שלי, מה יש להסתיר את זה?".

בדגם חדרו של דקל²⁷, המשחזר את חדרו במדויק, ניתן לראות את החלוקה שלו לחטיבה האזרחית והחטיבה הצבאית. בחטיבה הצבאית מונחים על הכיסא מדי א' של דקל שהוכנסו לחדר לאחר מותו ועל הקיר תמונתו בתפקיד מבצעי במהלך השירות: "... זה היה ככה גם במקור, כאילו שני דברים מופרדים, דקל של הצבא בצד הזה ודקל של החיים האזרחיים בצד הזה. הצד האזרחי היה מלא יותר, הוא חי חיים אזרחיים יותר מאשר צבאיים ואת זה היה לי חשוב לשמר, את הים והגלים והחיות שכה אהב (...)"

ההפרדה הזו מסמלת בדרכה את הצורך המוחלט שעולה אצל ההורים להפריד בין האזרחי לצבאי. לתפיסתי, שימור החדרים מייצר במובן הזה את ההפרדה בין הלאומי לפרטי ומחיה מתוכו, ברמה הסמלית, את "הים והגלים" שאותם היו פוגשים החיילים רק בחופשות, אם בכלל.

למרות שבחדרו של רותם קיימת נוכחות בולטת של חפצים צבאיים: מדים, תמונות, התכתבות הוואטסאפ האחרונה וכיו"ב, שני תיקי הצבאיים, שאותם קיבלה המשפחה לאחר מותו, עדיין לא נפתחו והם מאוחסנים (לפחות בזמן כתיבת שורות אלה – ל.ס.) בחדרו של הבן האחר, שעזב את הבית. זוהי נקודה מעניינת מאחר והתיקים הם של רותם, ולכן מצופה היה שבגלל שיוכם אליו הם יהיו בחדרו. "הגלייתם" לחדר אחר, לתפיסתי, עונה על הצורך לא להפר את האיזון או לא להנכיח את סוף הסיפור במקום שבו הוא עוד חי.

לדברי האם, דבורה: "... לא מסוגלת נפשית לפתוח אותם, לא יודעת מה יקרה לי כשאפתח. אולי יש שם את הריח שלו ואם אני אפתח הוא ייעלם? בינתיים הם שם, סגורים, אין לי יכולת להתעמת איתם..."

המילים: "להתעמת איתם" מלמדות, לתפיסתי, על הקונפליקט שבו היא חיה, בין הגאווה והשמחה על כך שבנה הגשים את עצמו בחלומו לשרת ביחידה שרצה לבין רגשות האשם שיש לה על כך שלא עצרה אותו מבחירה זו, ובכלל כלפי הצבא, שמצד אחד עזר לו להגשים את עצמו, ועכשיו לאחר מותו עוטף אותם, ומנגד הוא זה שבגללו הבן מת. קונפליקט המייצג את תחושות ההורים בכלל והאמהות בפרט, בשלב "שיגור" הילד לצבא (מן שלוי, 2016), בין הצורך לתת לילד להתפתח ולהיות עצמאי לבין לשמר אותו במסגרת הבית.

²⁷ נספח מס' 1

9.3 נאמנות לעיצוב המקורי של החדר והכנסת אלמנטים חדשים

בחלק זה אני מבקשת לבחון עד כמה ההורים נשארו נאמנים לעיצוב המקורי של החדר על חפציו, כפי שהוא נוצר על ידי הנופלים עצמם בעודם בחיים. בחינה זו נעשתה כדי לקבל זווית נוספת על משמעות שמירת החדר, שכן החפצים היו יכולים להישמר בכל חלל אחר בבית או מחוצה לו, אבל הם בחדר ויש לכך משמעות.

בהסתמך על תשובות ההורים עולה כי כל החדרים נשמרו כפי שהם היו במקור, ביום עזיבת הבן/ת את הבית. ולא רק שהם נשמרו, אלא שההורים מקפידים להמשיך ולשמר את הסדר המקורי של החפצים בקנאות רבה – החל מהכיסוי על המיטה, הבגדים על הקולבים ובארונות, הפתקים על השולחן וכלה בנייר בפח האשפה.

אלדד, אביו של מיכאל: "זה החדר שלו, אין לנו זכות לגעת בדברים, לשנות או להזיז אותם, ככה הוא אהב את המרחב שלו וככה זה נשאר, בדיוק כמו שהיה ביום שנהרג..."

הגר, אמה של עמית: "... עמית לא אהבה שנוגעים או משנים את המיקום של הדברים שלה, היא כעסה אם משהו היה משתנה כשהייתי מנקה את החדר, זה עשה לה בלגן, מאז שהיא נהרגה אני לא נוגעת בכלום, לא רוצה לשנות לה את הסדר, רק מנקה".

לילך, אמו של דקל: "לא רק שלא הזזתי כלום גם לא נתתי לאף אחד לגעת בשום דבר, פחדתי שאם יגעו משהו בזיכרון שלי לגבי דקל ישתנה..."

שלום, אביו של ליעד: "... הדבר היחיד שנשאר יציב בחיים שלנו זה החדר של ליעד. חדר עם נוכחות מאוד דומיננטית, שנים רבות לקח לי לגעת בחפצים, שלא לדבר על להזיז אותם".

אמירות אלה מבטאות את הצורך להשאיר את החפצים כפי שהונחו במקור על ידי הנופלים עצמם, הן מתוך הצורך והרצון להישאר נאמנים לנופלים והן כסמל ליציבות בחייהם. הטלטלה הגדולה שעברו ההורים עם מות ילדיהם מנכיחה את היעדרותם מחיי היום-יום. החפצים במקרה הזה אינם משמשים רק כעדות חיה המבקשת להחיות את הזיכרון אלא הם נשמרים קפואים בכרונוטופ הווירטואלי של הזמן שבו היה בהם שימוש, במקום שבו הם עוצבו ובכך הם ממשיכים להתקיים (Kidron, 2019).

עוד עולה, שהאלמנט החשוב יותר מהחפץ עצמו הוא החדר כמכיל וכמשמר זיכרון, כפי שתיארה אותו נזרי (2015). כאשר ההורים נחשפים אל החפצים שבחדרים, הם יוצאים מקפאונם והופכים לעדים דינמיים, שמוכנים לאינטראקציה עם הסובייקט (Low, 2002). דבר זה קורה ביתר שאת, כשהחפצים נחשפים במקום הטבעי שלהם. אם כן, נדמה שבהקשר הזה בקשת ההורים לשמירת החפצים בסדר הקבוע שלהם היא סוג של התניה להחייאת הזיכרון ולאינטראקציה עם המת דרכו.

משפטים כמו: "זה הסדר שלו", "הוא עיצב את החדר", "הוא בחר והחליט מה לשים איפה", מלמדים שכל חריגה של החפצים מסדרם המקורי נתפסת כשיבוש בנרטיב הזיכרון או החיים שהיו כאן וכפגיעה בסדר המקורי שהיה נכון לילד. מוצגת כאן נאמנות אדוקה כמעט, המכבדת את ידו המעצבת של הנופל. מכאן, שהזיכרון אינו תלוי ו/או קשור רק בחפץ עצמו, אלא גם בהקשר שלו – החדר שבו הוא ממוקם.

יחד עם זאת, לאורך השנים הוכנסו לכל החדרים חפצים חדשים קשורים בו: פריטים שהתקבלו מהצבא וכאלה הקשורים בהנצחות. הפריטים הללו, שרובם קשורים לזהותו הצבאית, לא מוקמו בחלקה נפרדת, אלא

משולבים בין הפריטים האחרים, כמוטמעים בתוך סיפור חייו. החדר בהקשר הזה הופך למעין "מחסן" שבו נשמר כל מה שקשור בבן, ובכך יוצרים הם סוג של מסגרת עם גבולות ברורים בין מה ששייך לו לבין מה ששייך למשפחה. ההפרדה הזו מייצרת עבורם את האינטראקציה המופרדת מחיי היום-יום של המשפחה ומאפשרת להם את הכניסה לזמן המופרד מחיי היום ובתוכו להציף את הזיכרונות הפרטיים שעולים להם מתוך החפצים תוך בניית הנרטיב שלו (Low, 2002).

נראה שהחדר הוא סוג של מסגרת תחומה של זמן העבר וההווה. כמו ש"החדר" של הבן או הבת בבית העלמין נמצאים במרחב אחר על בית אדמת המולדת ומופרדים מחיי היום-יום, כך גם החדר הפרטי בבית מופרד מחדרים אחרים בבית ונותר עם נוכחות עצמאית, ובו ניתן לאחסן זיכרונות, מחשבות, געגועים, ליצור ולשמר זיכרון וחיבור אינטימי מוחלט עם הנעדר.

9.4 התנהלות ההורים בחדר

בחלק הזה ביקשתי לבחון את התנהלות ההורים בחדר, המעידה אף היא על האופן שבו הם תופסים אותו. האם התנהגות זו הולמת את התפיסות שלהם לגבי משמעות החדר או שמא היא מנוגדת להן? ניתוח זה מופיע במיקום הנוכחי ולא בחלק מוקדם יותר של העובדה מאחר והוא נבנה על החלק שעסק ביחס ובמשמעות שההורים מקנים לחפצים האזרחיים והצבאיים. הבנת תפיסות עולמם ביחס לאלה, ומכאן גם המשמעות, תעזור לי לנתח את ההתנהגות לא רק כפרקטיקה של הנצחה, אלא בהתייחס לתפיסות האישיות שעליהן הם הצהירו בשיחה שקדמה לכניסה לחדר. הניתוח בחלק הזה חולק לשניים: התנהלות ההורים בזמן נוכחותי שם והתנהלותם בחדר ביום-יום, בהתבסס על מה שהם סיפרו.

9.4.1 התנהלות ההורים בחדר בזמן שהותי שם

עם כניסתנו לחדר משהו באנרגיה של ההורים משתנה. ממצב סטטי שבו הם ישבו בסלון או בפינת האוכל וסיפרו לי על הבן ועל החיים לפני ואחרי האסון שפקד אותם, הפכה הפגישה לתנועה המשלבת בתוכה אנרגיה מלאת חיים. התרגשותם הצגת החדר בפניי נחוות בתוכי כ"הצגה", שאותה עושה כל הורה גאה כאשר הוא מציג בפני אורחיו את ילדיו. בכל זמן שהותי בחדרים נכחו ההורים. מצד אחד הם נתנו לי לשוטט בהם כרצוני ולא הפריעו לי לגעת בחפצים, להרים, לשאול, לבחון וכד'. ואילו מהצד השני, כל העת חשתי שאני נבחנת. לא פעם, כשהרמתי חפץ כדי לבחון אותו מקרוב, הם מיד סיפקו לי הסבר בנוגע אליו, גם אם לא שאלתי.

למשל, בחדרו של מיכאל מונח פאזל תלת ממד בצורת כדורגל. כשנגעתי בו מיד קפצה דנה וסיפקה לי הסבר על אהבתו של בנם לפאזלים. דנה: "את הפאזל הזה הוא קיבל במתנה מחבר שחזר מחו"ל, זה היה ממש לפני שהוא נהרג, הוא כל כך התרגש לפתוח את הקופסה ולבנות אותו", והוסיפה פרטים כאילו זה קרה עכשיו.

לצד הרצון שלהם לתת לי לבחון את הדברים דרך העיניים שלי, חשתי שהם מתפקדים כשומרי סף לא רק על החדר ברמה הסמלית, אלא גם על הקונוטציות שעשויות לעלות לי מהחפצים. כלומר, היה להם חשוב, שהקונוטציות שלי יהיו מסונכרנות עם סיפור המציאות, ברמת דיוק הזמן והמקום שבו הדברים התרחשו, נקנו או נכנסו לחדר. למעשה, כפי שכבר ציינתי בפרק המתייחס לממצאים בנוגע לחפצים האזרחיים, הסיפורים ביקשו לעגן את הקונוטציה שעולה מהחפצים (בארט' 2006).

מכאן, שלא יכולתי, שלא להשוות את ההבדל בין החדר הזה ל"חדר" של הילדים בבית העלמין. למרות המאבקים שניהלו ההורים תוך דרישה למעורבותם גם באופי הקבורה ובכיתוב על המצבות (לרון, 2020:

(Vinitzky – Seroussi & Ben – Ari, 2000), עדיין מתקיימת האחדה והקשרה הוא צבאי. בניגוד לזה, תעודת הזהות של החדר אינה כוללת בתוכה את תאריך הלידה והפטירה של מי שהיה גר בו, והיא כן מכילה את תעודת הזהות של חייו, לפחות בשנים, שסמוך לפילתו. ככאלה, מאחר והם סגורים בחדר ואינטימיים, מבקשים ההורים לדייק את הסיפור ולמסגר אותו לזמן, למקום ולשייכות המדויקת ביותר שניתן.

למשל כלנית, אמו של ליעד, סיפרה לי את סיפור אוסף הגולגולות של בנה ובמהלך אותו התיאור תיקן אותה האב בפרטים כמו הזמן שבו האוסף התחיל ואיפה הוא קנה את הגולגולות הראשונה. פרט שעבורי לא היה חשוב או רלוונטי לחיים בכלל ולמחקר בפרט, עבורם הוא קריטי. כך גם אצל יתר ההורים, הדיוק בפרטים הרגיש כמשהו קריטי לסיפור, שבמידה ויחרגו ממנו זה יהווה כמעין חריגה מהמקור של הסיפור או הזיכרון.

למרות שנדמה היה לי שההורים מכירים את חדרי הבנים לפני ולפנים, הופתעתי לגלות ביחד עם הוריו של תמיר גילויים חדשים בחדרו, ובתוך כך לבחון את המשמעות של זה עבור ההורים. בעודי מעלעלת בקלסר ובוחנת חפצים על שולחנו, נגלית לעיניי חפיסת סיגריות תוצרת "מרלבורו לייט". מאחר ובעברי הייתי מעשנת ואת אותו הסוג בדיוק, ציינתי, כבדרך אגב: "עישנו את אותן סיגריות". מיכל הביטה בי בתמיהה ושאלה בתמימות רבה: "איך ידעת שתמיר עישן? ועוד את הסוג?" הצבעתי על חפיסת הסיגריות, שהציצה מהחלק האחורי של השולחן. "זה של תמיר?" היא הרימה את החפיסה ושאלה את יוסי, האב שאישר, שאכן, זה שם מהיום שתמיר שם קץ לחייו.

הגילוי המפתיע הזה שלה יצר אצלה אי שקט, שבא לידי ביטוי בהסברים שהיא ניסתה לתת לעצמה לגבי איך זה שלא ראתה את זה עד היום והציף המון שאלות כמו: מתי הוא קנה את הסיגריות? והאם עישן לפני שהתאבד? שאלות שהיא שאלה את חלל החדר כאילו שהחפצים יספקו את התשובות. ובזמן הזה האב שתק והביט על חלל החדר במבט מנותק מעט ואמר: "אני מדמיין אותו יושב ומעשן סיגריה והדבר שהכי בא לי, זה לשבת איתו, למרות שאני לא מעשן, בא לי להדליק איתו סיגריה".

גילוי זה העיד על כך שהחדר מספק כל העת עוד ועוד גילויים המגיעים דרך החפצים ויוצרים אצלם עוד סיפור ועוד תמונה, שמחיים את הבן וממחישים את קיומו. נראה, שכל כניסה של מבקר חיצוני לחדר מגלה להם דבר חדש. לא בהכרח כי החפץ חדש ולא נצפה קודם לכן, אלא כי בכל כניסה כזו הם צריכים לספק הסברים, לענות על שאלות ולספר את הסיפור. כל אורח מבקש להתמקד, מטבע הדברים, במשהו אחר, ומכאן שכניסת אורחים מזדמנים לחדר, מזמנת עבורם את "רענון" הסיפורים ו/או חזרה לסיפורים שאולי כבר נשכחו.

9.4.2 התנהלות ההורים בחדר בחיי היום-יום

בחלק הזה ביקשתי לעמוד על התנהלותם של ההורים בחדרי ילדיהם בחיי היום-יום. בחינה זו הסתמכה על עדותם בלבד, והיא נעשתה בכדי לאפשר לי לעמוד על משמעות השארת החדר מהזווית המעשית שלהם. במסגרת הזאת ביקשתי להבין, מה הם עושים בחדר בזמן השהות בו? מתי הם נכנסים אליו? לכמה זמן? האם הדברים מוגדרים ותחומים בזמנים או שהם נזילים? מי מנקה אותו? איך מנקים אותו? ועוד שאלות שעלו תוך כדי הריאיון איתם בחדר עצמו.

אלדד, אביו של מיכאל: "אני נכנס לכאן כל יום, לפעמים גם פעמיים ביום. בדרך כלל זה בשעות אחר הצהריים או הערב, אחרי שחזרתי מהעבודה וסיימתי את כל העניינים השוטפים של הבית. בדרך כלל זה לשעה שתיים, לפעמים ליותר. אני בדרך כלל יושב לעבוד על המחשב של מיכאל, מדליק את המוזיקה, קורא קצת אינטרנט, עובד, לפעמים סתם יושב ובוהה, מחייך, נזכר בדברים".

שאלה: אתה מעדיף להיות כאן לבד או עם עוד אנשים?

אלדד: "בדרך כלל אני כאן לבד וגם יודעים שאני כאן לא מפריעים לי. זה הזמן שלי עם עצמי ועם מיכאל. נגיד בבית הקברות, המצבה לא מדברת אליי, זה לא אומר לי כלום. הוספנו כל מיני אלמנטים שקשורים במיכאל אבל זה לא כמו החדר, שהוא כולו מיכאל, אני מרגיש אותו כשאני כאן, זה הביחד שלנו".

שאלה: היית יושב עם מיכאל בחדר גם כשהוא היה חי?

אלדד: "היה בינינו קשר טוב, הספרייה כאן משותפת לשנינו, כמובן, שלא הייתי נכנס לחדר בלי הסכמתו".

הגר, אמה של עמית: "הדלת של החדר נמצאת מול החדר שלי, כך שבכל בוקר אני קמה ורואה את החדר ולפני הכול נכנסת פנימה, מעיפה מבט לראות ששום דבר לא זז בלילה, אומרת בוקר טוב וממשיכה".

שאלה: למי את אומרת בוקר טוב?

הגר: "לחדר. כמו שהייתי אומרת לילדה בכל בוקר. יש אנשים שמדברים עם עצמים, אני מדברת עם החדר של הבת שלי. במהלך השבוע אני מנקה אותו, בעיקר אבק, מחליפה מצעים כשצריך, משתדלת לא להזיז את הדברים יותר מדי, שלא ישתבש כאן משהו. כמעט כל יום, בשעות אחר הצהריים ערב יש כאן אוויר נהדר מהחלון אז אני יושבת על המיטה מסתכלת סביבי, חושבת, נזכרת, מדברת לעמית, לפעמים אפילו נרדמת".

כלנית, אמו של ליעד: "בשנתיים הראשונות לא יכולתי לצאת מהחדר שלו. הייתי עולה ונשאת בחדר כל היום, ולפעמים גם כל הלילה, לאט, לאט יצאתי ממנו ועם הזמן התדירות הפכה לפעם או פעמיים ביום. זה להיכנס לחדר, בדרך כלל בשעות הבוקר, שאין אף אחד בבית ואני יודעת שאני יכולה להיות בו בלי הפרעות, להביט עליו, לראות שהכול במקום, לנקות אבק אם צריך, לפתוח מגירות, לאוורר, הרבה פעמים מצאתי את עצמי יושבת על המיטה ובוהה באוויר, מחייכת, נזכרת, זה זמן התייחדות שלי ושלו".

מדבריהם אלה ניתן ללמוד, שההורים נוהגים, גם שנים רבות אחרי האירוע, לפקוד את חדר ילדיהם יום יום ולעיתים מספר פעמים ביום. הכניסה לחדר הפכה להיות הרגל קבוע בסדר יומם, התחום בזמן מוגדר. חשוב להם להיות בחדר לבד, הם מגדירים זאת כזמן התייחדות שלהם עם הילד, שמפריד אותם מהמרחב החיצוני ומאפשר להם להיכנס פנימה לתוך עצמם עם מחשבותיהם. החדר בהקשר הזה, מהווה מעין סוג של "חדר בריחה", שבו ניתן להתנתק מהמרחב הביתי והציבורי ולמצוא בו גילויים של זיכרונות ומחשבות אינטימיות, שניתן לקיים רק בו. כמו כן, ניכר שחשוב להם שהחדר יהיה נקי, שהמצעים יוחלפו, ושכל הדברים יישמרו בסדר שבו הם היו כאילו היה עדיין פעיל עבור הבן. הבדיקה שהם עושים ששום דבר לא נעלם, מקנה את התחושה שהם נאחזים בחפצים כנאחזים בזיכרונות החיים. בנוסף, אמירות אלה מעידות על הצורך לשמש כשומרי סף לחפצים כמשמרי ומעוררי הזיכרון, הן בשביל עצמם והן מתוקף צו מצפונם כמחויבות לילדם.

דבורה, אמו של רותם: "(...) יש מגירות שעדיין לא פתחתי, יש מדפים שבהם עוד לא נגעתי. אני מאמינה שזה יגיע עם הזמן, שום דבר לא בוער, שום דבר לא יזוז מכאן הרי. כל יום אני נכנסת לחדר, בעיקר בשעות הבוקר, שעות שאני יכולה להיות כאן בלי מישו יעיר לי שאני נמצאת כאן יותר מדי ויחשוב שזה לא בריא".

שאלה: כמו מי למשל?

דבורה: "בעלי, הילדים, החברים, אנשים חושבים שאם אני שווה בחדר יותר מכמה דקות זה סימן שמשהו איתי לא תקין, הם לא מבינים שזה מה שמטעין אותי באנרגיות לתפקד חזרה".

שאלה: באיזה אופן?

דבורה: "זה חדר חי ושמח, אני מרגישה שיש בו את האנרגיה של רותם שמטעינה אותי בכוחות. אני מנקה, מסדרת, לפעמים מדברת אליו, נזכרת, רואה תמונות שלי ושלו יחד, זה עושה לי טוב".

דבריה של דבורה מעידים על ההתמודדות שלה לא רק עם האובדן, אלא גם עם המבט המופנם של החברה, שרואה בכניסתה לחדר עיכוב בתהליך ההחלמה, וזאת בניגוד אליה שרואה בו חלק מההחלמה שלה, הוא מטעין אותה באנרגיות להמשך היום. הטענת האנרגיות נובעת מהפעולה האקטיבית, שחוקרים מייחסים להנצחה עצמה ובה טמונה גם המשמעות שנוצרת למנציחים מפעולת ההנצחה (Handelman & Shamgar, 1997).

הסדר והניקיון מבטאים את הצורך לשמר את החדר פעיל ולא דומם, להפיח בו בחיים ולא רק לשאוב ממנו אנרגיה וזיכרונות חיים. בנוסף, עדויות ההורים מעידות על היכולת לשמר לא רק את זיכרונם של הנופלים אלא גם את האינטראקציה הייחודית שלהם כהורה וילד. אינטראקציה שמקבלת משנה תוקף בין ארבעת הקירות בתוך עולמו של הילד ששם נוכחותו מוגברת מעצם היותה נפרדת ופרטית לילד עצמו, (Kidron, 2009).

איתן, אביה של מיטל: "קורה שאני סתם יושב כאן ומחכה לקבל סימן או תשובה לשאלות שנשארו סתומות".

שאלה: אתה יכול לתת לי דוגמה?

איתן: "למשל, מה הייתה המחשבה האחרונה שעברה לה בראש?"

שאלה: ולזה אתה מקבל תשובה?

איתן: "לצערי לא. אבל כן קיבלתי תשובות לשאלות כמו: מה היא למדה? או איזה ספר היא קראה? וכאלה דברים, החדר לימד אותי על מיטל יותר מכל דבר אחר. כשהילדים שלנו חיים אנחנו חושבים שאנחנו מכירים אותם, אבל כשהם מתים אנחנו רוצים לדעת עליהם הכול. אז יש את הסיפור של החברים עליה ויש הסיפור דרך החדר".

גילויים אלה מעצימים את משמעות החדר, והיא בגדר: "אילו הקירות יכלו לדבר, מה הם היו מספרים". החדר הוא כמו כספת סודית שמלבד היותו שומר הזיכרון הוא גם מגלה בכל פעם תשובות לשאלות שמציפות אותם ובמקביל גם מעצים את תחושת המרחק, שנוצר ביניהם במהלך השנים מכל מיני סיבות. החדר בהקשר הזה מאפשר להם חקירה עמוקה יותר של הילד. ביסוס לכך אני מקבלת גם מדבריה של גלית, אמו של יונתן: "יונתן למד בשיבה תיכונית ולמרות שהיה ילד מאוד פתוח ומאוד משפחתי, את רוב הזמן הוא בילה בשיבה או עם חברים. הוא עשה המון דברים מבלי שידענו, כמו מתן בסתר ועזרה לזולת. כשהיה לי אומץ לחטט בדברים שלו, גיליתי תעודות הוקרה מעמותות או מהשיבה, זה לא הפתיע אותי, אבל זה הסעיר אותי ואחר כך לא הרשיתי לאף אחד לגעת בדברים, פחדתי שזה יכול לפגוע בגילויים הנוספים שאני יכולה לגלות עליו".

מכאן שהתנהלות ההורים בחדרים מביאה לידי ביטוי את הצורך שלהם לשמר אותם במצב תקין – נקיים ומסודרים, וההתכנסות בהם דומה להתכנסות בחדר וידויים, שבו מתקיים הווידוי אל מול נוכח נעדר. כך גם

בחדרים עצמם בשל היותו של הנוכח נעדר, מתקיימת חירות שבאה בצורה הדרגתית עם הזמן לחקור ולגלות אודות המת, לצד הצורך לשמר את הזיכרון הקיים.

9.5 החלטת ההורים לשמר את החדר

בחלק זה אבקש לבחון מה עומד מאחורי החלטת ההורים לשמר את החדר כפי שהוא. הבנת הסיבות שהובילו להחלטה זו יכולה לשפוך אור על המשמעות שהחדר מעניק להם על ציר הזמן מיום שבו הבן נהרג ועד לנקודת הזמן של השיחה בינינו. נדמה כי בניגוד להנצחות אחרות, שלשם יצירתן נדרש גיוס משאבים, בשימור החדר, על פניו, לא נדרש מאמץ היצירה. מאחר והחדר נשאר כשהיה, נדמה שאת ה"הנצחה" הזו יצרו ועיצבו הנופלים עצמם ולא הוריהם. מכאן שלשאלת ההחלטה לשמר את החדר יש משמעות גדולה יותר מאחר וזו מלווה באמוציות סביב החלטת ופעולת שמירתו על כל נגזרותיה השונות.

בשל השונות בין הנחקרים בחלק זה אחלק את ניתוח התשובות לשלוש קטגוריות המתייחסות לאופי החדרים: שמירת החדר בבית ההורים, העתקת החדר לדירה החדשה ויצירת דגם החדר.

א. שמירת החדרים בבית ההורים – בתחילת פרק ניתוח החדרים התייחסתי לנסיבות התרבותיות והכלליות שהשפיעו על שימור החדרים במצבם הנוכחי ובתוך כך הזכרתי את המציאות הכלכלית המשתנה שמאפשרת בעשורים האחרונים חדר לכל ילד ובכך לא מאלצת את ההורים לפנות את החדר לאחים או לצרכים אחרים.

דרור, אביו של דן: "...לא היה לנו צורך בחדר של דן, כך שבאופן טבעי שמרנו עליו (...)."

הגר, אמה של עמית: "...לא היה לי צורך בחדרים של עמית (היו לה שני חדרים, חדר עבודה וחדר "בילויים") כולם כבר עזבו את הבית, ולכן קיבלה את שני החדרים והם היו שלה. למי אתן אותם?"

משפטים אלה מעידים על כך שלהורים ו/או לבני הבית הנוותרים, לא היה צורך בחדר, ולכן מראש לא הייתה בהילות לפרק אותו לטובת הקצאת החלל למשהו או מישהו אחר. מצב זה מסביר את ההתמהמהות בהחלטה מה לעשות עם החדר, אך הוא אינו מספק הסבר עמוק יותר לסיבה שבגינה החדר נשמר בצורתו הזוהר לאורך שנים. בהקשר זה כל ההורים טענו כי לא הייתה כאן החלטה מודעת ומדוברת. לדבריהם, החדר פשוט נשמר.

דבורה, אמו של רותם: "בהתחלה לא נגענו בחדר כי היינו בתוך האבל ובמשך הזמן הוא פשוט נשאר ככה."

שאלה: ואף אחד לא שאל או הציף את קיימתו מולכם?

דבורה: "אני חושבת שכולם הבינו, שזה צורך שלנו. לפחות לא בפניי".

כלנית, אמו של ליעד: "היום אני יודעת שמאחורי הגב דיברו על זה, גם הילדים שלנו, אבל לנו לא אמרו כלום, עד שהחלטנו לעבור דירה וזה עלה".

כפי שניתן לראות בסקירת הספרות התייחסות למשמעות חפצי המת עבור קרוביו מופיעה בעיקר בהקשר של תגובות ודינמיקות הקשורות בהתמודדות עם אובדן והן מתייחסות להליך של פרידה רגשית מהמת, כפי שתיאר זאת קלינגמן (1989) – החלמה או סיבוך בתהליך האבל (וולקין, 1998). ואילו, בהקשר הזה, מחקרים מאוחרים יותר רואים בהיצמדות זו תהליך להמשכיות תקינה של חיי הנוותרים (סקה, 2012).

מתשובות ההורים עולה, שהחדר נשמר כעובדה קיימת שאין לערער עליה מצד אנשים חיצוניים, שראו בשמירתו את הקשר והחיבור של ההורים אליו יותר מאשר של עצמם אליו ובכך הם אפשרו, ועדיין מאפשרים להם, את שימורו ללא הפרעות ובלי לצפות מהם לדין וחשבון על מהותו ומשמעותו עבורם. דבר זה מקנה להם, על פניו, חירות בבחירה הזאת ובכך למעשה, הוא נתפס על ידם כחלק מתהליך ההחלמה והמשכיות החיים. מאחר והם מציינים כי ידוע להם שאנשים דיברו ועדיין מדברים מאחורי גבם על ההחלטה הזו, הוא יכול להיתפס על ידי הסביבה כמעכב או כמסבך את תהליך האבל.

בכל הנוגע להתלבטות לגבי שמירת החדר, בינם לבין עצמם ובינם לבין בני הבית האחרים, מהראיונות עלה כי נוכחותו של החדר התקבלה באופן טבעי כמעט על ידי כולם, ולא הייתה התלבטות האם לשמור אותו. הגר, אמה של עמית: "...מעולם לא הייתה לי שאלה בעניין הזה, זה החדרים של עמית וככה הם יישארו. גם האחים שלה קיבלו את זה ככה. האמת, הם כבר לא גרים בבית ככה שלהם זה לא ממש משנה".

יוסי, אביו של תמיר: "רק לפני כשנתיים הבנים שלנו שאלו למה אנחנו צריכים את זה? אני בטוח שעלו תהיות אצל אנשים, בטח בעקבות הנסיבות שתמיר התאבד בחדר, אבל אני חושב שהם הבינו שאנחנו צריכים את זה, לא בטוח שיש לנו תשובה מספיק טובה וברורה לשאלת הלמה, אנחנו צריכים את זה, אבל הם שאלו ואנחנו ענינו, 'כי ככה', ובזה השיחה הסתיימה. כי ככה".

כלומר, שמירת החדר לא היוותה עבור אף אחד מהם כשאלה, לפחות באופן גלוי, גם כאשר היא מנעה או עיכבה תהליכי שינוי כמו מעבר דירה בנסיבות שונות. בהקשר הזה ניתן לומר שהחדר, שהיה חדרו של הבן, הופך להיות במשמורת מלאה של הוריו, ואם אדמה את חדר הנופל לילד חי המתגורר בבית הוריו, אזי שההורים השכולים חשים שהחדר, בדומה לילד החי, נמצא עדיין תחת אחריותם, ולכן הם צריכים לטפל בו, על כל המשתמע מכך. וכולם, גם אם לא מסכימים עם זה או שיש להם ביקורת על זה, לא מעזים לומר אותה בקול רם או בגלוי מולם, מתוך כבוד והבנה כי זוהי כניסה למרחב האינטימי שלהם.

ב. העתקת החדרים לבתים החדשים – ההורים של מיכאל ושל מיטל עברו במהלך השנים לדירה אחרת ובחרו להעתיק את חדר ילדיהם למקום החדש, בהעתק מדויק, כפי שהוא היה בדירה הקודמת. כאן התבקש לשאול, מדוע זה נעשה? ומה המשמעות של פעולה זו מבחינתם?

אלדד, אביו של מיכאל: "זה היה התנאי שלי למעבר הדירה. למצוא דירה שיש בה חדר שנראה בצורה, בגודל, בכיווני האוויר כמו של מיכאל. הרגשתי שאני מחויב לזה יותר מכל דבר אחר. אנשים אמרו לי שזה מטורף ושיצאתי מדעתי ושאני חייב לשחרר את הילד. לא שופט אף אחד, מהצד זה אולי נראה מטורף, אבל מצבות לא מדברות אליי, מה זה בית קברות? מצבות, מצבות, אבל הדברים שלו כן. הדברים שלו זה מיכאל".

שאלה: למה חשוב שהם יהיו בחדר, מה המשמעות של הדמיון בין החדרים? הרי יכולת לשמור את זה במחסן, או בפינה בסלון.

אלדד: "חדר זה לתת לילד את המקום שלו בחיים ובבית שלנו גם כשהוא מת. הוא חלק מאתנו".

אילנה, אמה של מיטל: "זו הייתה החלטה קשה לעבור בית, כי לא רק החדר מכיל את הזיכרונות של מיטל גם הבית. וזה קרה והיה ברור שצריך למצוא בית עם חדר למיטל כי יש לה המון דברים. היו שניסו לשכנע אותנו שזה אולי לא רעיון טוב, אבל הם ירדו מזה מהר מאוד כשראו שזה לא פתוח לדיון".

שאלה: למה זה היה חשוב להעביר את החדר כפי שהוא?

איתן: "כל עוד אנחנו חיים מיטל תמשיך לחיות אתנו ובתוכנו, בשבילנו לוותר על חדר בשבילה זה לוותר עליה, זה לתת לכל מי שהיא הייתה ללכת. כי בלי זה אנחנו נזכור רק את הדברים הדומיננטיים שלה, צבא, שחייה ולימודים. אני מרגיש שהיינו חייבים, זה היה ברור כמו שזה היה ברור, שאנחנו מעבירים אתנו תמונות או כלים או את אוסף המצלמות שלי".

גם כאן ניתן לראות, שלא רק שלא הייתה שאלה לגבי קיומו של החדר, אלא מעבר הדירה הותנה בהענקת החדר כפי שהוא, וסביב זה התקיים דיון מצד קרובי משפחה וחברים, שמהר מאוד נהדפו הצידה או נסוגו מיוזמתם כי הבינו שאין להם כניסה למרחב ההחלטה הזה. החשיבות של זה עבור ההורים עלתה מהתשובות כצורך לשמר את נוכחות הילד/ה בחייהם וכי הם תופסים את החדר כחלל לשמירה על זיכרונות מרובים, ולכן אם לא יתקיים הזיכרונות עלולים לחמוק מהם.

גם אלדד, וגם הוריה של מיטל ציינו כי הבחירה להעתיק את החדר נבעה, בין היתר, מחוסר הרצון שלהם להשאיר את הילדים מאחור. אילנה, אמה של מיטל: "כשקוברים ילד הדבר הכי קשה זה ללכת מבית העלמין ולהשאיר אותו שם, זה כאילו נטשתי אותה, ואני מרגישה שאי אפשר לנטוש ילד פעמיים".

המשפט: "אי אפשר לנטוש ילד פעמיים" מהדהד בצורה חזקה את רגשות האשם שההורים נושאים עמם מחוויית הפרידה בבית העלמין. מכאן עולה, שהצורך בשימור החדרים בכלל ובתוך כך הענקת החדרים לבית החדש הוא כמעין פיצוי על רגשות אלה. החדר כמסמל את זהותו ומהותו של הנופל אינו ננטש אלא ממשיך להתקיים ולהישמר על ידם ואיתם, ובכך מקנה להם משמעות, שמיישבת את תחושת הנטישה ביחס לילד.

ג. הדגם – בעת נפילתו של דקל ז"ל, התגוררה המשפחה בבית פרטי במרכז הארץ. חדרו של דקל היה בקומת המרתף ולדברי האם הוא נשאר כפי שהוא מהיום בו קיבלה המשפחה את ההודעה ולמשך שלוש שנים, אז ההורים התגרשו. עם גירושי ההורים נאלצה האם למכור את הבית, ושאלת החדר עמדה מבחינתה במרכז: "זה הטריד את מנוחתי יותר מכל דבר אחר, לא הבנתי איך אני יכולה לפרק את החדר הזה, הוא הפך להיות כל עולמי, הוא הפך להיות דקל, אז מה אני לוקחת ומה לא? מה למסור? מה יזכיר לי אותו? איך בכלל אוכל להיות בלי לרדת לחדר של דקל פעם ביום לפחות ולשהות בו? הייתה לי ממש אובססיה סביב זה" (לילך, אמו של דקל).

שאלה: ממה פחדת?

לילך: "מכל החוסר הזה שארגיש בלי החדר, שהוא ננטש, שזהו שוויתרתי עליו, הנה, אני רק אומרת את זה ושוב הדמעות עולות. כמה זה קשה לי להשאיר אותו בבית קברות לבד, עד היום אני לא מבינה איך זה אפשרי ובכל פעם כשאני מגיעה לבית העלמין לוקח לי שעות לצאת משם, כמו שהוא היה קטן ובכה בגן והיה לי קשה להיפרד ממנו ככה זה, אבל בגן הבכי פסק ונפרדנו ואחר כך נפגשנו, כאן אין כזה דבר, הוא נמצא שם לנצח ולבד. יום אחד פגשתי במקרה אישה שבונה דגמים, שאלתי אותה אם היא תוכל ליצור לי דגם של החדר והיא הסכימה, חיבקתי אותה כמו מושיעה. הדגם שהיא יצרה הוא העתק מדויק של החדר של דקל מחומרים שהיו בחדר שלו. הכיסוי על המיטה נתפר מחתיכת בד מהכיסוי המקורי, ככה גם המדים על הכיסא וכו'... ככה שזה דגם חי מחומרים שהיו בחדר. ואת החפצים שלו אחסנתי בחדר העבודה שלי בארון".

שאלה: איך הסביבה הגיבה לזה?

לילך: "כששמרנו את החדר אף אחד לא שאל שאלות, זה היה כאילו עובדה קיימת וזהו. כשהחלטתי לעשות דגם, היו כאלה שהרימו גבה, היו כאלה ששאלו למה אני צריכה את זה? אין לי ספק שהיו כאלה שחשבו שירדתי מהפסים. בינינו, זה לא ממש אכפת לי. אני חושבת שאיפשהו כולם הבינו שזה מקום שאין לאף אחד כניסה אליו, זה משהו שאני צריכה וזהו. גם לא נתתי לזה פתח לדיונים. מת לי הילד, אף אחד לא יגיד לי מה לעשות עם הזיכרון שלו. החדר של דקל הוא החדר ששוכן בליבי ואני צריכה אותו נוכח איתי גם בבית החדש".

שאלה: מה את מרגישה כשאת מביטה בו?

לילך: "את דקל, איתי. אני מרגישה שלא עזבתי אותו, אני צריכה לדעת שהוא איתי ואני איתו. עד הסוף שלי גם כשמציאות חיי השתנתה, זה עושה לי שקט".

סיפורה יוצא הדופן של לילך והדגם שיצרה בדמות חדרו של דקל על כל פרטיו ומחומרים שהיו בחדר, הולם את התפיסה כי ההנצחה נעשית מחומרים שהמת הותיר אחריו, הלכה למעשה. הדגם מבסס את הצורך שלה בשימור החדר כאובייקט מאזכר, יותר מהצורך שלה בהנצחה כזו או אחרת. אלמנט הנטישה, שחוזר גם אצלה, מחدد את הצורך לכפר על תחושה זו באמצעים של שימור הקיים. שמירת החדר בצורה הזאת מקנה להורים שקט נפשי, שהתערער עם מותו של הבן והתעצם עם ההחלטה למכור את הבית. החדר, בהקשר הזה, משולב בחיי היום שלהם, שעברו שינוי עם המעבר, ובכך לילך מרגישה שהוא לא נשכח ממנה, והיא יכולה לחזור להמשיך בחיי ההווה.

9.6 "נכנס לחדר?" – מי מורשה להיכנס לחדר

סקירת הספרות העלתה כי המשמעות העיקרית של סוגי ההנצחה השונים עבור ההורים השכולים נובעת משני היבטים עיקריים: הפעולה האקטיבית בייצור ההנצחה ועצם חשיפתה לציבור. חשיפה זו מייצגת את אחת ממטרותיה העיקריות של ההנצחה הפרטית והיא להקנות חיי נצח לפרט בתודעת הציבור (אלמוג, 1991: עזריהו, 2002). שאלת ה"מי נכנס לחדר?" באה למעשה לאשש את קביעתי כי הנצחה זו "מבוצרת" וכי המשמעות המוענקת להורים אינה נובעת בהכרח מהחשיפה לקולקטיב אלא ממקורות אחרים, שאותם ביקשתי לאתר לאורך המחקר.

יוסי, אביו של תמיר: "מעט מאוד אנשים פוקדים את החדר וזה לא שאנחנו אוסרים, אנשים פשוט מרגישים לא בנוח לשהות בו. גם האחים שלו כמעט ולא נכנסים".

שאלה: למה הם מרגישים לא בנוח, לדעתך?

יוסי: "כי זה תמיד לא נוח להיות במקום שהיה שייך למישהו שהכרת והוא מת. בטח אם הוא התאבד. כשמישהו רוצה להיכנס אנחנו שמחים להראות לו, זו הזדמנות להכיר להם או להזכיר את תמיר מחדש".

דנה, אמו של מיכאל: "פעם בשנה מגיעים לכאן החברים שלו, הם נכנסים אתנו לחדר, מרימים כוסית, עושים לחיים. במהלך השבוע בעיקר אלדד נכנס, לפעמים אני. גם כשהוא היה בחיים לא נכנסו לחדר הזה החברים שלנו למשל, אז מה יש להם לחפש כאן עכשיו? זה נשמע אולי מוזר, אבל חשוב לנו לשמור על הפרטיות שלו גם כשהוא כבר לא כאן".

כלנית, אמו של ליעד: "אחרי שפירקנו אותו אחד האחיינים אמר, שזה היה החלום שלו להיכנס לחדר ולהסתובב בו לבד, אבל הוא הרגיש שהוא לא יכול כי אנחנו תמיד שמרנו עליו. זה הפתיע אותי, לא הרגשתי שאני משדרת כניסה אסורה, אבל אני לגמרי יכולה להבין על מה הוא מדבר".

איתן, אביה של מיטל: "אנחנו לא מזמינים אנשים להיכנס לחדר, אבל אם משהו רוצה, בטח, אנחנו מלווים אותו בשמחה".

שאלה: ואתם לא מזמינים כן?

אילנה: "זה לא סיור במוזיאון, זה הבית שלנו, כשבא אורח ויש חדר לילד, זה מעניין אותו להיכנס לשם? לא, אז אותו הדבר, אבל אם משהו רוצה, בבקשה, בשמחה רבה אבל אתנו".

שאלה: למה אתכם?

איתן: "כדי לתת להם להרגיש בנוח. בכל זאת, וגם כדי ששום דבר לא יזוז או ייהרס בלי כוונה אפילו".

תשובות אלה מבססות את הטענה כי ההנצחה הזו, בניגוד לכל הנצחה אחרת, אינה מבקשת להטמיע את זכר היחיד בתודעת הציבור הכללי הרחב, אלא להיפך, החדרים שמורים מכל משמר וההורים מתנהלים בהם כשומרי סף, השומרים שהסדר לא יופר. שמירה קפדנית זו על החדר והחוקים בו מקבילה בעיניי להתבצרות. החדר הפיזי משמש כמבצר השומר על החפצים המכילים בתוכם זיכרונות ואלה, בהלימה לתפיסת סוקרטס (אצל בן דור, 2008), מייצגים את זהויותיו המרובות של החלל, ולפיכך אפשר אפילו לומר, שאת נשמתו שהיא מהותו הנצחית.

מכאן עולה, הסתכלות שלי, שאותה אבקש להציג המפרידה בין הגוף למהות. כלומר, בעוד שהאדמה, שבה טמון גופו של החלל, והמצבה הקבועה מעליה, משמשים כ"מבצר" השומר על גופו של החלל, החדר הוא ה"מבצר" השומר על נפשו – מהותו המיוצגת באמצעות הייצוגים החומריים והוויזואליים שבו. מצד אחד ההורים אומרים שהם אינם מונעים מאף אחד להיכנס אל החדר, אך מצד שני הם מקפידים להיות נוכחים בחדר, כך שאולי זה יוצר תחושה של אי נעימות להיכנס אליו שוב. בניגוד להנצחות אחרות, שבהן הצורך הדומיננטי הוא להטמיע את היחיד בתודעת הציבור, כאן הצורך הוא לשמר את הזיכרון בתודעת ההורים, ולכן הצורך להציג אותו כלפי חוץ אינו נחוץ להם, והוא אפילו מפר את שלוותם והופך אותם לדרוכים בכל הקשור לחדר.

מיכל, אמו של תמיר: "בהתחלה זה היה סיוט להיכנס לכאן, כל כניסה לחדר לוותה בדופק מואץ, אולי אני אמצא אותו שוכב על הרצפה ואצליח להציל אותו, אולי הדם יהיה שם שוב, אולי בכלל דמיינתי והוא לא מת, אחר כך זה השתנה לאולי אראה אותו על המיטה ואעיר אותו. לקח הרבה זמן להפריד את המוות מהחדר של תמיר, עד היום זה מרחף באוויר, אבל היום אני מסוגלת להפריד".

אלדד, אביו של מיכאל: "זה קרה בשלבים, בהתחלה היה קשה כי הנוכחות והריח של מיכאל היו בו כל כך חזקים שזה היה בלתי נתפס, לאט, לאט התקרבו לחדר והוא פחות הכאיב והבהיל בעוצמה שלו, עם השנים הוא הפך להיות נוכח של זיכרון הגורם לנו לשמחה ולחיוך ולא לכאב".

דבורה, אמו של רותם: "בהתחלה היה לי קשה לעבור את מפתן הדלת. חייתי בתחושה שתכף הוא יגיע וייכנס לכאן בסערה כמו שתמיד היה נכנס. כעסתי על החדר, האשמתי אותו שהוא נשאר והבן שלי לא. פחדתי ממנו,

פחדתי מהרגע שאכנס ואהיה בו לבד, שאבין שאני לבד, לאט, לאט למדתי להתקרב אליו, להביט סביב, להרפות. עדיין לא נגעתי בהכול, כמו התיקים שקיבלתי מהצבא והם עדיין סגורים. זה תהליך ארוך".

תשובות אלה מלמדות על האנשה שהורים עושים לחדר ועל המתח המתקיים, לפחות בהתחלה, בין החדירה לפרטיותו של הבן, לבין הסקרנות הגדולה כמו גם בין עוצמת הרגשות שעולים ממנו הן בזיכרונות, הן בפחדים והן במחשבות. החדר מהווה את עוצמת הזיכרון הגדולה ביותר שלהם וההתקרבות אליו היא הדרגתית, ודומה שאף בלתי נגמרת.

9.7 הנצחה או הנכחה

יצאתי למחקר זה מתוך התפיסה, ששמירת החדר הינה פעולת הנצחה אישית המתקיימת בבית הורי הנופלים. שאלת החדר כהנצחה לא עלתה בדעתי בשלב שבו בניתי את הקורפוס המחקרי ובתוכו את השאלות למרואיינים, אולם תוך כדי השיחות הם הביעו תמיהה ביחס להתייחסותי לשמירת החדר כפרקטיקה של הנצחה. תמיהתם זאת, שהתקבלה גם מצידי בתמיהה, הובילה אותי לבחון כיצד הם תופסים את החדר אם לא כהנצחה.

דבורה, אמו של רותם: "הנצחה? הנצחה בשבילי זה - זה (היא מרימה את הכרטיסים של פעילות המעשים הטובים שנעשים לזכרו של רותם - ל.ס.) זה הנצחה כי זה בעצם מספר לעולם מה רותם עשה ומעיר בחזרה לחיים את המורשת שלו. החדר הזה... זה לא הנצחה, זה החדר של רותם. הוא כאן הכי מלא שיכול להיות ובלי הרבה מילים, מספיק רק לשבת כאן כדי לדעת מי הוא היה באמת. זה לא חלק ממנו, זה הוא. זאת לא הנצחה, אני לא עושה כלום כדי שזה יקרה, לא בניתי את החדר הזה, הוא היה קיים, אני רק משמרת אותו".

שאלה: למה המילה הנצחה ביחס לחדר מעוררת בך כזאת התנגדות?

דבורה: "כי אני מרגישה שאם אני שומרת על הדברים שלו אז אני שומרת גם עליו, על מי שהוא היה. זה לא מה שמרגישים בהנצחה. בהנצחה זה רק רגע, גם אם הוא נמשך כמה ימים, עדיין זה רגע, החדר נמצא כל הזמן, והוא לא בשביל שאחרים יזכרו אותו, הוא בשבילנו יותר מאשר בשביל כל אחד אחר, שנוכח אותו, שניזכר בו, שהוא ימשיך להיות אתנו גם כשהוא לא פה".

גלית, אמו של יונתן: "בשבילי זה אקט של שמירה על יונתן, החדר אפשר לי להיות אמא של יונתן נטו".

שאלה: כלומר?

גלית: "איך אני אסביר לך? כשאני בחדר זה אני ויונתן נטו. זה לא יונתן החייל, זה לא הצבא, זה לא שום דבר אחר, גם לא התלמיד או החבר, זה הכול יחד וכל אחד לחוד. וזה הדבר הנשם היחיד שנשאר לי ממנו".

אילנה, אמא של מיטל: "אני יודעת מה זה הנצחה, אנחנו עושים הרבה. בחדר אין ציפייה למוצר הסופי, איך זה יראה, מה זה יגיד על מיטל, אם נהיה מרוצים, איך הסביבה תגיב וכאלה דברים שאנחנו מרגישים בפעולות שעשינו להנצחה שלה. החדר היה קיים קודם והוא קיים גם עכשיו והוא החדר הפרטי של מיטל, שלא כזה חשוב לנו איך מגיבים אליו, אין לנו בכלל צורך שאנשים יחשפו אליו. הוא בשבילנו".

שאלה: אז של מי החדר הזה?

אילנה: "החדר הוא של מיטל. תמיד היה ותמיד יהיה. זה בשביל הזיכרון שלנו, ההרגשה שלנו, הרצון שלנו לא לשכוח אותה".

איתן, אביה של מיטל, הוסיף: "כשאנחנו מספרים בחוץ על מיטל, אנחנו בוחרים תמיד לספר עליה בזווית מסוימת, שהיא תמיד בהתאם לאירוע. למשל, אם זה בתחרות שחייה אז מן הסתם נתמקד באהבה שלה לשחייה. בחדר אני יכול לספר את הכול או הרבה ולא צריך מילים. אפשר פשוט לעמוד כאן ולגלות מי זו מיטל רק דרך הדברים שבחדר. לכן אני לא מתייחס לזה כאל הנצחה אלא הייתי קורא לזה יותר קיימות. בחדר אני מרגיש את מיטל קיימת, כמו שהיא הייתה קיימת כשהיא חיה בו".

אלדד, אביו של מיכאל: "לא חשבתי על זה במושגים של הנצחה. מבחינתי החדר יכול לספר לנו ולחברים שלו ולמי שרוצה את מיכאל הכי טוב בעולם".

שאלה: למה צריך שהחדר יספר לכם, ההורים שלו, שעל פניו, הכירו אותו הכי טוב וידעו מי הוא, מי היה מיכאל?

אלדד: "קודם כול תמיד אתה מגלה דברים שלא ידעת או לא ראית. זה תמיד קורה כשמישהו מת. דבר שני, זה עוזר לי לזכור אותו ולהרגיש אותו ולהיות איתו לבד. אני והוא בלי כל הרעש הזה מסביב. כשעושים הנצחה תמיד יש טקס סביב זה ואנשים ואתה צריך לספר ולדבר, כאן אין את זה, אולי בגלל זה אני לא מתייחס לזה כמו שמתייחסים להנצחה. יש לנו נכדה צעירה, אני בטוח שכשהיא תגדל אין לי ספק שיהיה לי קל יותר לספר לה על מיכאל דרך החדר שלו. זה מוחשי, זה צבעוני, זה נגיש, זה מפעיל את הדמיון והיצירתיות, ככה היא לא תשכח אותו אף פעם".

דבורה, אמו של רותם: "כשהנכדים באים הם נכנסים לחדר, שואלים שאלות, נוגעים בדברים של רותם, מדברים על רותם, רותם בחדר הזה הוא לא רק תמונה או מצבה, יש לו כאן נוכחות חיה. הם מכניסים לכאן את המשחקים שלהם ולפעמים גם יושבים ומשחקים. חשוב לי שהם יהיו חלק מהחדר הזה, שישו בו כמה שיותר בלי לפחד ממנו או לראות בו משהו קדוש, ככה הם יזכרו אותו הכי טוב, אני בטוחה בזה".

כלנית, אמו של ליעד: הרבה יותר קל להחזיק ביד חולצה ולספר איפה ליעד קנה אותה, לבש אותה מאשר להגיד בעל פה. זה בשבילי דרך קלה לספר לנכדים עליו ולהיות בטוחה שהם יזכרו אותו ככה הכי טוב". שלום: "בעל פה מספרים בדרך כלל דברים מאוד כלליים, כשנכנסים לחדר ויש בו כל כך הרבה פרטים, אז זה מאלץ אותנו לספר הרבה דברים שקשורים וגם מאלץ אותנו לזכור ולהיזכר בדברים, שאולי לא היינו רוצים לזכור או שמטבע הדברים בסיטואציה הזאת היינו מעדיפים לא לזכור".

שאלה: כמו מה למשל?

שלום: "ליעד מאוד רצה להוציא רישיון נהיגה על טוסטוס ואנחנו התנגדנו. סביב זה היו בבית לא מעט ויכוחים וסערות לא נעימות. כשהתחלנו לגעת בחפצים ולבחון אותם לעומק, מצאנו בארנק שלו רישיון נהיגה על טוסטוס... הסתבר לנו שהוא הוציא רישיון למרות שהתנגדנו לכך, מבלי שנדע. בכל פעם כשאני מסתכל על חתיכת הנייר הזאת אני מצד אחד מחייך וזוכר בילד שלא ראה בעיניים והשיג בסוף את כל מה שהוא רצה ומצד שני זה מאלץ אותי להתמודד גם עם זה שהוא שיקר לנו ועשה מאחורי הגב וכל מה שזה בא עם זה, כל מיני רגשות, לא הכול רק חיובי".

שאלה: כלומר, החפצים בחדר מאלצים אותך לזכור אותו כאדם שלם גם עם דברים הפחות נוחים?

שלום: "כן. זה נטו ליעד בלי לערוך אותו או לבחור מה אני רוצה לספר עליו".

לילך, אמו של דקל: "אין שום דבר בעולם שיכול להעביר מי היה דקל יותר מהחדר שלו. גם כשאני אספר עליו בעל פה ואני עושה את זה לא מעט, תמיד יהיו חסרים פרטים, אי אפשר לספר על בן אדם חיים שלמים בשעה וחצי של הרצאה או בחצי שעה סרט או באיזה אנדרטה עם כיתוב קטן. בחדר יש הכול. אפילו מה הוא ראה כשהסתכל מהחלון. אפשר להיות בתוך הנעליים שלו, זה הכי קרוב לזה".

למרות שהמילים: "קיימות", "חיות", "עדות", חזרו על עצמן ומתארות את כל מה שטומנת בחובה פעולת הנצחה באשר היא, בהקשר של שמירת החדרים נדמה שמילים אלה מבקשות להיות מובדלות מהמילה הנצחה. מניתוח דברי ההורים עולה שהנצחה מקושרת אצלם לפעולה אקטיבית, הקשורה לאו דווקא בשימור החדר או הוספת פרטים אליו, אלא בהוצאת הנצחה עצמה לפועל. ההורים דיברו רבות על התחושות שיש להם בפעולת הנצחה עצמה: לפני, תוך כדי ואחרי אקט הנצחה. תחושות ורגשות אלה תחומים לזמן יצירת הנצחה והוצאתה החוצה, אל המרחב הציבורי והן גם חלק מהפעולה האקטיבית המקושרת להנצחה, שאותה הם לא חווים סביב שמירת החדר והפעולות האקטיביות הקשורות אליו.

כאשר דבורה אמו של רותם אומרת: "זו הנצחה", ומצביעה על הכרטיסים שהם הנפיקו מתוך פעולת הנצחה לזכרו, היא למעשה מציגה בפני פעילות מסוימת המציגה חלק מסוים מאישיותו ונוכחותו של בנה, שאותה היא מבקשת להטמיע בחברה, ולהעביר הלאה כמורשת. לעומת זאת, כשהיא מדברת על החדר היא אומרת: "זה המקום שמספר בעיקר לנו את רותם, הכי טוב". היא מתייחסת לחדר כאל חלל שמכיל בתוכו את היכולת לספר להם את רותם. היא מוסיפה ואומרת "הוא נוכח כאן הכי מלא שיכול להיות", כלומר, לחדר יש כוח לספר, דרך החפצים שבו, מי היה רותם במובן שהכי מתקרב לשלם – בחדר הוא נוכח בצורה הכי שלמה ומלאה שהוא יכול להיות, וזה בניגוד לנוכחות החלקית שלו, שמתקיימת בהנצחות שהם עושים או שלהן הם שותפים.

מעבר לנוכחות המלאה של רותם בחדר, החדר על חפציו משמש גם כעד הנוכח והנצחי – לפחות כל עוד הם משמרים אותו – למי שהיה רותם ולמי שהיה יכול להיות, ובעצם הופך את המשפט: "אילו הקירות יכלו לדבר" לפעולה מעשית, שבה הקירות, כמייצגי אובייקטים דוממים, אכן "מדברים" אל מי שנחשף אליהם.

כפי שגלית, אמו של יונתן, אומרת: "זה לא יונתן החייל או התלמיד...". למעשה, החדר הוא עדות לכך שיונתן היה גם וגם, הוא מייצג את הנוכחות המלאה, או הכי קרובה למלאה, שניתן להנכיח בסיטואציה הזאת.

גלית השתמשה במילים: "זה הדבר הנשם היחיד שנשאר ממנו". במשפט זה טמון פרדוקס. חפצים הם הכול חוץ מאשר נושמים, במובן המקובל של המונח "נשימה", ואף על פי כן, בסיטואציה של היעדר, הם אלה שנושמים במקום הילד, כאילו שזה החוזה ביניהם. הוא הפיח בהם נשמה בשעה שרכש/ייצר אותם והציב אותם במקומם, ועם מותו הם נושמים באופן עצמוני, כמו ילד ששוגר לשלב העצמאות, ללא הוריו. אפשר לומר שהמשפט הזה מעצים את "נשמת אפו" של הבן, שהופסקה בטרם עת ברמה הפיזית, אך הנשימה, שממשיכה לפעום דרך החפצים, היא הנשמה - המהות שלו, שלה אין חידלון והיא מיוצגת על ידי החפצים.

כפי שראינו בפרק המתייחס לניתוח החפצים האזרחיים ומשמעותם עבור ההורים השכולים, דרך החפצים הם יכולים לשמוע את הבן, להריח אותו, לראות אותו, לנהל איתו שיחה ולהרגיש אותו, כי זה למעשה, הדבר הנושם היחיד שנותר ממנו. והדבר הזה, הוא הכי קרוב לשלם שיכול להיות.

"החדר משמר את מיטל", אומרים הוריה ומוסיפים: "הוא משמר אותה בצורה, שהיא הכי קרובה לשלמה ממה שהיא הייתה על שלל חלקיה. אפשר לעמוד כאן ולגלות מי זו מיטל רק דרך החפצים האלה בחדר", אומר איתן, אביה של מיטל, ובכך מייחס הוא לייצוגים הוויזואליים בחדרה את כוחם כמתווכים ומשמרים, לא רק של חלקים ממנה, כפי שזה מתקיים בהנצחות אחרות, אלא של השלם, שדרכו ניתן ללמוד עליה עוד רבדים, שאולי לא היו גלויים או ביקשו להיות מוסתרים קודם לכן.

תלמי (2017), טוענת כי החיפוש אחר הזהות השלמה אצל האדם הפוסט מודרני הינה שילוב של חוויית הפנים והחוץ שחווה האדם, ובהקשר הזה היא מחזקת את טענת ויניקוט, אשר טען שזהות שלמה נובעת ו/או נוצרת דווקא במפגש עם הזר והשונה מאתנו ונבנית מתוך יכולתו של הפרט להכיר ולהכיל את המרכיבים הזרים, המעיקים והלא נעימים שנכפים עליו. בהקשר הזה ובהתייחס לתשובות ההורים, ניתן לומר שבכוחם של החפצים בחדר להנכיח את החלל לא רק על החלקים המוכרים והידועים שלו, אלא שהם חיים איתם בשלום, אלא גם על חלקיו החסרים, המוסתרים או הלא גלויים, ודרך זה הוא מאלץ אותם להתעמת עם הגילויים החדשים האלה, שלא כולם בהכרח, לרוחם, או שלא את כולם הם ביקשו לזכור/לדעת או להנכיח בחייהם.

בהקשר הזה ניתן לומר, שבניגוד לתפיסות הרואות בהיצמדות לחפצים של המת עיכוב או סיבוך בתהליך האבל, החדר דווקא מאלץ את ההורים להתמודד עם חלקים שונים, כולל פחות נעימים, באישיותו ובאורח חייו של הבן, ובכך למעשה הוא מעמיק את התהליך שהם עוברים, דרך התחברות אל הבן המת על שלל חלקיו. החדר מאפשר להם לשחרר לתוכו שלל רגשות ולצלול לתוכן ללא שיפוטיות או צורך לדבר את הרגש, כפי שהיו עושים על ספת הפסיכולוג, בקבוצת תמיכה או בדיבור ישיר מול קהל בסוגי ההנצחות השונות.

גם אביו של מיכאל ציין, שהחדר מאפשר להם לגלות דברים שמגלים על המת רק לאחר מותו או להשלים פרטים חסרים מחייו של הבן. כלומר, דרך החפצים בחדר הם לא רק מגלים את הבן אלא גם מצמצמים את פערי הידע שהיו חסרים להם קודם לכן, כולל בתחום השירות הצבאי והיחס של הבן אליו. מעדותו של שלום, אביו של ליעד, ניתן ללמוד על ההנכחה כמאלצת התמודדויות עם חלקים של הזיכרון שאינם תמיד יפים או נעימים. "זה נטו ליעד, בלי לערוך אותו" – משפט חזק, שלמעשה אומר שהחדר מייצג את הילד שלהם בלי "תפאורה", בלי "איפור", בלי "ליטוש", בלי ברירה של מה שיפה ומה שנכון, בלי האדרה ובחירה להתמקד במעלותיו של המת כנהוג במשפט: "אחרי מות קדושים אמור", המציין את הנורמה החברתית-תרבותית, לפיה לאחר מותו של אדם לא מדברים בגנותו.

החדר למעשה מנכיח סיפור שלם שבתוכו יש גם חלקים אחרים, שאינם בהכרח מיוחסים למעלות, ומכאן שהוא מאלץ את ההורים להתמודד עם השלם שעליו הם מדברים. ייתכן שיש בכך אפילו צורך שלהם, שעולה מתוך האדרת המת בזיכרון הקולקטיבי בהקשרו הלאומי, שכן, מוות במסגרת השירות הצבאי נתפס כהקרבה למען המולדת, והמקריב, כתוצאה מכך הינו גיבור לאומי. בהקשר זה, ההורים מבקשים להרחיק עצמם מתפיסת הגבורה שמשתלטת על זהותו ולהנכיח דרך החדר את היותו אדם בשר ודם. עם מעלות ועם חסרונות.

כששלום מספר את סיפור רישיון הנהיגה, הוא למעשה מציף עובדות שלא קל לו להתמודד איתן היום. הרישיון הוא עדות לכך שהבן שלו שיקר לו, שהוא עשה משהו מאחורי גבו. חשיפתו מציפה גם את הוויכוחים ואי ההסכמות, שהיו סביב הנושא הזה. שלום לא בוחר להעלים את הרישיון, כמו שהיה יכול לעשות, לו היה מספר על ליעד, בנו, בהנצחה כזו או אחרת, אלא משאיר אותו מונח בארנק של ליעד, במקום שבו הארנק היה מונח, וכך, בכל פעם כשענינו פוגשות בו, הזיכרון ולצידו שלל הרגשות, כולל רגשות קשים, נוכחים בו. מכאן נוצרת התמודדות חדשה, עם הצער על כך שהם רבו על הרישיון - אשמה, כעס על השקר עצמו לצד קריצה וחיוך על

האופי העקשן של בנם, שלמרות הכול לא ויתר על החלומות שלו גם במחיר של לשקר להוריו. כלומר, החפץ עצמו מאפשר להם לנוע בציר הרגשות על מנעד רחב, ובכך הוא משחרר אותם מההתנהלות הנכפית עליהם במרחב הציבורי בסיטואציה של מוות לאומי, מהסיטואציה של "אחרי מות קודשים אומר" או "הרגש".

בהתייחס לצורך בהפרטת השכול, שעליו דיבר פייגה (2010), ניתן לומר כי דוגמה זו ממחישה ביתר שאת את הצורך שלהם בהפרטה הזאת. בשמירת ייצוגים חומריים ויזואליים שמעוררים בהם גם זיכרונות קשים, כמו הקלסר עם מסמכי נתיחת הגופה בחדרו של תמיר או הסיגריות במגרה של עמית, הם, למעשה, משילים מעל כתפי החללים וכתפיהם את מעמד ה"גיבורים" המיוחס לחללים, ומחזירים אותם למצב שממנו הם יצאו מהבית, טרום שיגורם לצבא. כלומר, לסטטוס של בני אדם בשר ודם, שעשו גם דברים קשים ומאחורי גבם של ההורים.

בכך, למעשה, מבקשים ההורים גם "להנחית" את עצמם לקרקע המציאות ולאפשר לעצמם לשוב להיות הורים לילדים אנושיים, ולא רק הורים לחללים שהם "גיבורי על". כפי שהחדר אפשר לילד עצמו להנכיח את זהויותיו השונות באמצעים ויזואליים מרובים, כך גם הם מבקשים להנכיח את זהותו השלמה גם לאחר מותו, ולזכור אותו על גווניו הרבים, כילד שהיה גם מרדן, שאפתן, מצליח ועוד. כל זאת בלי הילת הקדושה המרחפת מעל דמותם של מי שנהרגו בעת שירותם הצבאי, בלי קשר לנסיבות. כלומר, עולה כאן הצורך להנכיח את "החול" בתוך הילת הקודש ובכך להשיב אותו הביתה, למצב הטבעי לפרופורציות הטבעיות שלו.

הנכחת החלל בחדר הוזכרה בפרק הניתוח המתייחס להחלטת ההורים לשמר את החדר, ובעיקר בהתייחס להעתקת החדרים או יצירת הדגם. בהקשר זה ציינו ההורים את חוויית "נטישת" הבן בבית העלמין, ומכאן עלה הצורך שלהם לשמר את החדר עד כדי העתקתו לבית החדש. בהקשר הזה ניתן לומר, שדבריהם באים בהלימה לתפיסות הרואות במתי המלחמה שחקנים מרכזיים בביסוס הלאומיות, שכן בעלות על הקרקע של המדינה מושגת באמצעות קבורת המתים בתוכה (Grant, 2005; Harris, 2003 : סמית, 2003). בבית העלמין נותר קבור הגוף הפיזי של הילד. גוף זה קבור באדמת האומה, שמייצגת את הבית הלאומי, ובכך הוא מופקע משורשיו הביתיים האישיים.

לעומת זאת, החדר על חפציו מסמל עבורם את מהותו השלמה של הנופל. בהקשר הזה ניתן לומר, שאם בית הקברות הוא מכל הגוף, אזי החדר הוא מכל הנפש, שאותה הם מבקשים לשמר ולהנכיח כל העת, ובדרכם הזו לומר, שאולי את הגוף – הגשמיות, המדינה "לקחה", אבל את הנפש, מהות האדם, שנוצרה ועוצבה בין היתר בתוך קירות הבית והחדר הזה, וקיבלה ביטוי דרך החפצים - לא ניתן לקבור/לקחת/להעלים. לנפש יש נוכחות נצחית ולא מתכלה, כל עוד אנחנו – ההורים, משמרים את החדר בצורתו הנוכחית.

נקודה נוספת שעלתה מדברי ההורים היא החשיבות בשמירת החדר עבור דור ההמשך. ניתן לומר, שבהלימה לדבריו של צ'ורדאש (Csordas, 1993), דברי ההורים, אשר תארו את המפגש של הנכדים עם החדרים או הציפייה שלהם לספר על ילדיהם דרך החפצים בחדר, ממחישים כי שמירת החדר על חפציו מייצרת עבורם משמעות גדולה, בטח בשלבי ההתבגרות שלהם, בהעברת סיפורו של החלל לדור ההמשך, לנכדים. מדבריהם עולה כי דרך החפצים שבחדר קל להם יותר לספר את סיפור הבנים לנכדים ובכך לדבריהם, גם להטמיע אותו בזיכרונם. אמנם כל הנצחה עושה זאת או לפחות מבקשת לעשות זאת, אך מעדותם עולה כי להרגשתם זכר הנופל יוטמע טוב יותר אצל דור הנכדים, שלא בהכרח הכיר את הנופל, דרך הייצוגים החומריים והוויזואליים, שכן יש בכוחם של אלה להפעיל את הדמיון של מי שבא איתם במגע כזה או אחר, ובכך להיצרב בזיכרונם בצורה טובה יותר (Kidron, 2009).

כשכלנית אומרת שכשהנכד מביט בתופים הוא יכול לדמיין את ליעד מנגן עליהם, וכך לזכור אותו טוב יותר, היא למעשה מתארת את הפעולה שנעשתה בעבר על ידי ליעד בחפץ עצמו, ודרכו מתחזקת היכולת לצרוב את זכרו של ליעד בראשו של הנכד, שלא הכיר אותו. עוד עולה מעדותם כי החפץ עצמו מהווה גורם מתווך בינם ובין הנכד והוא משמש גם כמעין עוגן, וכקתריזיס, שדרכו ניתן לספר את סיפור הנופל ואף לצלול לעומקו. הנכד שואל שאלות על החפץ עצמו, ודרך זה הוא "מאלץ" את הסבים והסבות שלו לענות על השאלות וכך להיזכר בעוד פרטים על הבן גם אחרי הרבה מאוד שנים, ולארגן בכל פעם מחדש את הסיפור על הבן, כך שיתאים לאוזן השומעת.

אף שהדבר לא עלה מעדות ההורים, אני מניחה שהם מתאימים את המידע אודות הנופלים לגיל ולמצב הקליטה וההכלה של השואלים, וביניהם, גם של הנכדים. בכך, למעשה, הם לא רק מציניים עובדות, אלא גם מסדרים אותן מחדש בהתאם לסובייקט שנמצא איתם בחדר ובהתאם לנכונות וליכולת שלהם לחשוף מולו את הפרטים האלה ו/או האחרים. ניתן לומר שזהו תהליך המשקף בדרכו, את התהליך שהם עוברים מול המידע שצף ועולה להם מתוך הייצוגים הללו, ומלבד היותו מספר סיפור, נשאלת השאלה, איזה סיפור הוא מספר בכל נקודת זמן? והאם או עד כמה זה מקביל לתהליכי האבל עצמם? נקודה שלא בחנתי בעבודה זו, אבל אני מציינת אותה כאן כמחשבה לבחינה עמוקה המתאפשרת דרך החפצים בחדרי הנופלים.

לסיכום, ניתן לומר כי ההורים אינם רואים באקט שמירת החפצים בחדרי הבנים הליך של הנצחה אלא הם רואים בו אקט של הנכחה. להנכית, על פי המילון העברי אבן שושן, היא פעולה הבאה לגרום לדבר מה להיות נוכח בהווה, ואילו, הנצחה מבקשת להזכיר משהו שקרה או היה נוכח בעבר, לטווח ארוך. נוכחות היא בהווה, וכמו שהיא נמצאת, כך היא יכולה גם להיעלם, ואילו הנצחה הבאה משורש נ.צ.ח, היא כאן לתמיד. החדר, במובן הזה, הוא הכלאה בין הנצחה להנכחה הבאה לייצג יותר מכל דבר את מהותו של הנופל.

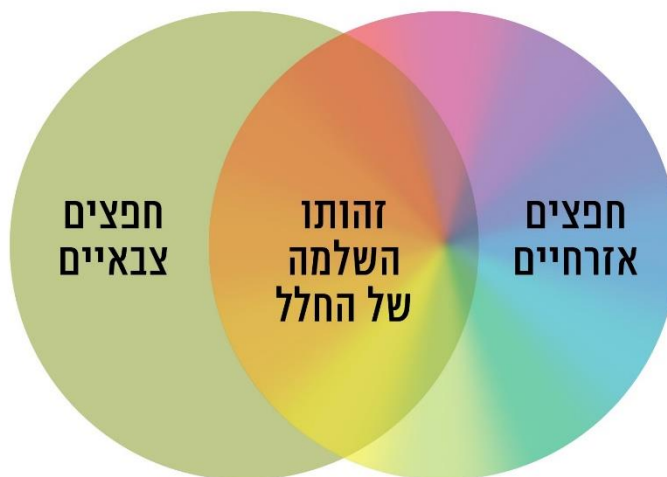
מפרק ניתוח תפיסות ההורים את זהותם ותפקידם כהורים שכולים²⁸ עלו שתי שאלות מרכזיות:

- האם קיומו של החדר בא כהתרסה אל מול מסגרת "משפחת השכול" וחוקיה הברורים?
 - האם החדר משמש כמרחב היברידי, שבו ניתן ליישב את חוסר הקוהרנטיות בזהותם של ההורים השכולים?
- בהתייחס לדבריהן של קדרון ונכטיגל, על המרחב ההיברידי כמרחב המאפשר לקיים בתוכו את המשא ומתן עם האני העצמי האמצעי, שאינו מוכן לשאת יותר או רק קוהרנטיות (Nachtigal & Kidron, 2015), ניתן לומר כי החדר אינו מהווה מרחב היברידי וזאת כי הוא אינו יוצר זהות חדשה, אלא רק מאגד בתוכו את קיומן של כל הזהויות: האזרחית והעבאית, ובכך מצליח ליישב את המתח והקונפליקט העצמי, שאותו חשים ההורים במרחב הציבורי, כהורים שכולים על שלל תפקידיהם וציפיות החברה מהם.

בניגוד להנצחות השונות שאותן הם עושים או שלהן הם שותפים, ושבהן באים לידי ביטוי חלקים מסוימים, נבחרים, מתוך זהותו השלמה של הבן, בחדר, באמצעות נוכחותם של החפצים האזרחיים והעבאיים, בצורתו השלמה הזאת, הם מוצאים סוג של פשרה המנכיחה עבורם את מהותו של הבן כולל החלקים הפחות קסומים שלו. בכך החדר מהווה עבורם סוג של פתרון למתח שהם חשים בדיאלוג החיצוני עם החברה וסביב הקונפליקטים הרבים שמציפים אותם כהורים שכולים, ובכלל זה, מה ראוי להנציח ובאילו נסיבות, כפי שראינו אצל ההורים שילדיהם לא מתו בנסיבות הרואיות.

באיור הבא ביקשתי להדגים כיצד החדר מייצג באמצעות שילוב החפצים הצבאיים והאזרחיים שבו את זהותו של הנופל, ומשקף את מהותו הקוהרנטית והשלמה, עד כמה שניתן. כפי שניתן לראות, העיגול הירוק, כמסמל את הזהות הצבאית של הנופל, קטן יותר מהעיגול הצבעוני המסמל את ריבוי הזהויות האזרחיות האחרות של החלל, שנצפו דרך החפצים בחדרי הבנים. שילובם של שני אלה יחד מייצר זהות בעלת גוון אחד, שבתוכה היא כוללת גם את החלק הלאומי וגם את החלקים האזרחיים ובכך למעשה, המאבק בין הצורך להפריד ולהפריט את האבל הפרטי מהאבל הלאומי, לבין הצורך לשמר אותו כמקור לזהות ושייכות, בא על פתרונו. החדר, בצורתו הזאת, מקיים את שני האלמנטים גם יחד מבלי לפגוע זה בזה :

החדר כמרחב המייצג את זהותו השלמה של החלל

10 דיון וסיכום

השאלה המרכזית שאותה ביקשתי לבדוק בעבודה זו נסובה סביב שאלת המשמעות, שמפיקים ההורים השכולים מעצם השארת חדרי ילדיהם שנפלו במסגרת שירותם הצבאי, כפי שהיו בטרם מותם ולאורך שנים. שימור חדרי הנופלים על חפציהם השונים כרוך בנושאים נוספים, שאליהם התייחסתי בעבודה זו: זהות, שכול הורי, תרבות השכול בישראל, זיכרון, הנצחה, לאומיות, תרבות חומרית ובית.

כדי לענות על שאלת המחקר בניתי מערך שכלל בתוכו תצפיות מעורבות, שנערכו בבתי ובחדרי הנופלים וראיונות אישיים מובנים למחצה, שנערכו בביקור בביתם ובחדרים עם כל ההורים שהשתתפו במחקר זה. מטרתי העיקרית הייתה לשפוך אור על תחום מחקרי הזיכרון וההנצחה בהקשר הצבאי-לאומי בישראל, מזווית שעד כה זכתה להתייחסות מחקרית מועטה בלבד בהקשר הישראלי, ובכלל – שמירת חדרי הנופלים, והמשמעויות הטמונות בה עבור ההורים השכולים.

מניתוח הממצאים עלו מספר משמעויות הטמונות באקט שמירת החדר, שאותן אפרט בהמשך הפרק. מכולן יחד עלה כי החדר בצורתו הנוכחית, הכוללת חפצים קבועים וכאלה שהוכנסו אליו לאחר מות הבן, מייצג בצורה הקרובה ביותר למציאות החיים את זהותו ומהותו השלמה והקוהרנטית של הנופל, ובכך טמונה המשמעות המרכזית של שמירתו. משמירה על מהותו הנצחית של הנופל דרך החפצים שבחדרו נגזרות משמעויות נוספות, שאותן הצגתי לאורך פרקי העבודה והן כוללות בין היתר את טשטוש היררכיית השכול הבאה לידי ביטוי גם בהנצחות; החזרת הבן וההורים "הביתה" לזהויות הנוספות שיש להם; התעמתות עם זיכרונות לא קלים, שצפים ועולים מהחפצים בחדר; הצורך להפריד ולהפריט בין הלאומי לפרטי ועוד.

ספרות המחקר העוסקת במשמעות ההנצחה עבור הורים אשר שכלו את ילדיהם, ובפרט במסגרת שירותם הצבאי, מצביעה על שני היבטים מרכזיים: הפעולה האקטיבית סביב יצירת ההנצחה עצמה, וחשיפתה למרחב הציבורי, במטרה להטמיע את זכר החלל בקרב פרטים בחברה. שני היבטים אלה נעדרים מההנצחה הייחודית הנבחנת בעבודה, ולפיכך ביקשתי לבדוק, מהי המשמעות שפעולת שמירת החדר מעניקה להורים.

בפרק הראשון של ניתוח הממצאים ביקשתי להבין מהי משמעות ההנצחה הפרטית עבור ההורים השכולים, ומכאן להסיק האם השארת החדר מייצרת משמעות מנוגדת או משלימה. מצאתי, כי בכל ההנצחות הפרטיות, הגם שניתנה בהן חירות מוחלטת ביצירת תוכן, ועל אף שהן מבקשות לחרוג מהתבנית הממסדית והחברתית המוכרת והמקובלת בתרבות השכול הישראלית, הן עדיין נענות לתכתיביה של תרבות זו, הכוללים את חובת מילוי צווי ההנצחה במגוון צורות ודרכים ושימת הזהות הצבאית-לאומית של הנופל במרכזן.

נקודה נוספת שעלתה מתוך ניתוח ההנצחות השונות היא הפער בין המשפחות אשר שכלו את ילדיהן בנסיבות הנתפסות כהרואיות לבין אלה שילדיהן מתו בעת השירות בנסיבות אחרות, מבחינת כמות ההנצחות, אופיין ותדירותן. מהנתונים עלה כי משפחות שילדיהן נהרגו בנסיבות הרואיות עוסקות ביתר שאת ובתדירות גבוהה יחסית בהנצחת ילדיהם לעומת משפחות שילדיהן מתו בנסיבות שאינן נתפסות ככאלה.

בעקבות ספרות המחקר, שיערתי כי הסיבה לכך קשורה להיררכיית השכול בישראל שהיבטיה נוכחים גם בצורות הנצחה (לבד ודרורי, 2013, לבל, 2013, 2017). מכאן הסקתי, כי השארת חדרי הנופלים כפי שהם מייצרת שוויון ערך בין הנופלים השונים. כלומר, החדר הוא החדר של הנופל/ת בבית ההורים וקיומו אינו תלוי באופי המוות, התפקיד הצבאי והדרגות של בעליו, ובכך הוא מטשטש ומעלים את ההיררכיה שנוצרה סביב הנצחת הנופלים. משמעות נוספת שעלתה מתוך עדויות ההורים בפרק זה נוגעת להתוודעות לזהותו הצבאית

של הבן דרך ההנצחות, זהות אשר כמעט שלא נחשפו אליה בעת שירותו הצבאי. עדותם של ההורים הציפה, בין היתר, גם קונפליקטים פנימיים שיש להם מול ציפיות החברה ביחס להנצחה, והאופן שבו היא משליכה על טיבם כהורים: האם הם עושים? כמה? ואיזה? (Faircloth, 2013). לאור זאת ביקשתי לבחון את החדר כמרחב המאפשר את קיומו של משא ומתן עם האני העצמי העצמאי, שאינו מוכן לשאת יותר או רק קוהרנטיות.

הפרק השני של ניתוח הממצאים עסק במושג "משפחה שכולה" בתרבות הישראלית, וכאן ביקשתי לעמוד על משמעותה של הזהות החדשה שנכפתה על ההורים – זהותם כהורים שכולים. כיצד הם תופסים אותה וחיים עמה. על סמך העדויות השונות עמדתי על המתח המתקיים אצלם בין קבלת עובדת שיוכם למשפחת השכול הישראלית, לבין הצורך לדחות אותה מעליהם. מתח זה, שתואר רבות בספרות המחקר (מן שלוי, 2016: דורון ולבל, 2005, לרון, 2002), קיבל ביטוי גם בקרב ההורים השכולים במחקר זה, אשר הביעו מצד אחד הערכה למעטפת המחבקת ומצד שני הגדירו אותה כ"חונקת" וראו בה "עול".

בהקשר הזה ציינו ההורים, שעם מות הבן וקבלת הזהות החדשה של "הורים שכולים", הם עצמם הפכו להיות הילדים של משרד הביטחון. סטטוס זה מעצים אצלם את הקונפליקטים הפנימיים והחיצוניים מול תחושת אובדן הפרטיות ו"החיבוק הלאומי". הקוד החברתי בתוך קבוצת השכול (Giddens, 1991), מחייב אותם לנהוג בדרך מסוימת, שסביבה הם מנהלים מאבקים. מכאן הסקתי, שפעילותם סביב ההנצחות הפרטיות מקבעת ומעגנת את זהותם ההורית לקטגוריה שבה הם נאבקים, ובכך היא הודפת הצידה את כל הזהויות האחרות של הבן ושלם עצמם.

מאחר וההורים נאבקים לשמור על זהותם המקורית או על הזהויות האחרות שלהם, נוצרה להם זהות לא קוהרנטית המנסה כל הזמן להתיישב במרחב אחר. מכאן עלתה השאלה: האם הבית והחדר של הנופל מצליחים לשמר ואולי אף לעצב את הזהויות השונות של ההורים ושל הנופל עצמו, אלה שהיו להם לפני מותו ואלה שאחרי המוות? יתרה מכך – האם ניתן לראות בפעולת שמירת החדר מעין התרסה אל מול מסגרת משפחת השכול הישראלית וחוקיה הברורים? ואם כן, כיצד זה בא לידי ביטוי? כדי לברר שאלות אלה ביקשתי לבחון בחלק השלישי של ניתוח הממצאים את המרחב האינדיווידואלי, הבית. ניתוח הבית נעשה ביחס לממצאים מהתצפית המעורבת והמענה לשאלות ששאלתי במהלך המפגש במרחב הביתי המשותף.

בהתייחס לתפיסת הבית כמקום שבו מתאפשרת ליחיד החירות לעצב את זהותו כרצונו ולהביע זאת דרך האובייקטים החומריים והייצוגיים הוויזואליים שבו (Coolen & Hoekstra, 2001; ליבנה ואלמוג, 2008; Hockey & Chapman, 1999), ניתן היה לראות כי בתי הנחקרים הביאו לידי ביטוי את אופייה הייחודי וזהויותיה המרובות של כל משפחה באמצעות אובייקטים וייצוגים שנכחו בהם. אובייקטים וייצוגים אלה, בשילוב עם דברי ההורים, הבליטו את ההפרדה שהם עושים במרחבים השונים ואת היחס שלהם אל הבית כאל מבצר, המגן ושומר עליהם, ושבו הם יכולים לנהוג ככל העולה על רוחם.

יחד עם זאת, בכל הבתים נכחו במרחב המשותף חפצים הקשורים למותו של הבן. חפצים אלה, היו מעטים והוטמנו בסיפור הכללי של הבית. בהלימה לטענות החוקרים בדבר המפנה שחל בחברה הישראלית ביחס להקרבה (ויצטום ומלקינסון, 1993: זרובבל, 2005), ובהתייחס לקולות המבקשים הפרטה גם ביחס לזיכרון ולהנצחה (בן – אליעזר, 2003: לרון, 2002: פייגה, 2010), בתי ההורים במחקר זה נתפסים כמרחבים מופרדים מהמרחב הציבורי (Maiit, 2004), והם מצביעים על חירות וביטחון אישי לקיום עולמם הפרטי של הגרים בו.

הייצוגים הוויזואליים הקשורים במוות הבנים במרחב הביתי המשותף הינם מינורים ביחס לעבר, והם מוטמעים ומשתלבים ברצף הנרטיבי של הייצוגים הוויזואליים האחרים. כמוהם, הם מהווים נדבך אחד מהזהות השלמה של המשפחה הכוללת בתוכה גם את השכול. טענתי, כי תהליך זה משקף גם את התהליך האישי הפנימי שעוברים ההורים השכולים בחברה הישראלית בעידן הפוסט-מודרני, והוא שהם אינם מקבלים כבעבר את זהותם כהורים שכולים כזהות מרכזית. כמו כן שערתי, שעיצוב הבית נועד להעביר את המסר – במודע או במובלע – כי להורים יש זכות להתאבל או להיות הורים שכולים כפי שנראה להם ולא כפי שמצופה מהם מצד החברה או הממסד.

בפרק הרביעי פניתי לניתוח החדרים עצמם, שנותחו על פי קטגוריות שונות. קטגוריות אלה אפשרו לי לעמוד על היבטים שונים, שמהם ניתן היה להסיק לגבי המשמעויות המתקבלות משימור החדר. את החלק הזה אציג בנקודות מסכמות שעלו מניתוח החדר כולו ולא אפרק את הדיון והסיכום לקטגוריות השונות. הסיבה לכך היא, שבין הקטגוריות השונות קיימת חפיפה והגבולות ביניהן אינם מקובעים.

ממחקר מקדים שערכתי עלה, שעד שנות השמונים בבית הישראלי הממוצע ישנו הילדים בחדרים שהיו משותפים להם ולאחיהם, וכך עם מות אחד הבנים המקום שהתפנה עבר לאחיו האחרים וחפציו נמסרו ו/או הוצבו בחלל המשותף של הבית. בניגוד לכך, בכל המשפחות שהשתתפו במחקר זה היו לבנים שנפלו חדרים פרטיים, שאותם לא חלקו עם אחיהם. הקצאת מרחב פרטי לכל ילד מלמדת על השינויים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים שחלו בחברה הישראלית, ובפרט את התחזקות האינדיווידואליזם, המתבטא בהקצאת מרחב אישי, במשפחות שיכולות להרשות זאת לעצמן. בנוסף, חדר אישי לכל ילד, משקף את החשיבות שההורים מקנים למרחב האישי כחלל לעיצובו ולהתפתחותו של היחיד.

מיקומם של חדרי הנופלים נשאר כשהיה בטרם מותם. כפי שהראיתי, גם שאר החדרים מזוהים עם הילדים שגרו בהם, גם לאחר עזיבתם את הבית. לפיכך פרשתי עובדה זו כפעולה שמחזירה את המשפחה למצבה הגרעיני טרום השינויים שהיא עברה, שינויים שאינם קשורים רק ובהכרח למותו של אחד הילדים, אלא גם לעזיבת הקן. חיזוק ועיגון למשמעות החזקה, שמקנים ההורים לשמירת החדר במקומו המקורי, קיבלתי מעדות הורי הנופלים שעברו דירה והעתיקו את חדרי ילדיהם למשכנם החדש, גם ברמת המיקום המקורי ביחס לחדרים האחרים בבית, כפי שהיה בבית הקודם.

כפי שעלה מהמחקר, דלתות חדרי הנופלים נותרות סגורות. צורה זו כפי שתיארה זאת קדרון (Kidron, 2012), מאפשרת להם את שמירת הזיכרון החי של העבר בקיום היומיומי. אם המרחב הביתי הוא מעין מבצר המגן על דייריו מפני החוץ ומפריד אותם ממנו, ניתן לומר כי הפרדה זו מתקיימת גם בתוך הבית. המרחב הביתי המשותף נתפס, בהקשר זה, כ"חוץ" וחדרים כמרחב האישי והפנימי, שיכול להתקיים באוטנטיות גמורה, שאינה תלויה בהכרח במה שקורה במרחב הביתי הציבורי המשותף. מכאן, שפתיחת דלת החדר היא כמעין טקס מעבר בין העולם החי של מציאות החיים בהווה, לבין העולם שקפא בנקודת זמן אחרת עם מות הבן. פתיחת דלת החדר, דומה בחווייתה לפתיחת מגירה סודית, כפי שתיארה זאת קדרון (Kidron, 2009), והיא מציפה באחת את הנוכח הנעדר ושואבת פנימה לתוך מרחב אחד שבו מתקיימים בו זמנית ההווה והעבר כפי שטען לאו (Low, 2002).

יצאתי למחקר זה מתוך תפיסה של פעולת שמירת החדר על חפציו לאורך שנים, כפרקטיקה של הנצחה, שאת משמעותה ביקשתי להבין. אולם מהמחקר עלה, כי ההורים אינם תופסים את שמירת החדר כלל ועיקר כאקט של הנצחה. מניתוח תשובותיהם עלה כי שמירת החדר כפי שהוא נתפסת בעיניהם כאקט של הנכחה ולא של

הנצחה. במקביל לכתיבת עבודה זו התפרסם מאמרו של קדרון ונזרי (2022), המציע תפיסה דומה. מחקר זה מוסיף רבדים רבים חדשים, הן ברמה האמפירית והן ברמה האנליטית לטענתו ולמסקנתו.

משמעות זו מהווה לתפיסתי, את הבסיס העיקרי לפעולה של שמירת החדר על חפציו, שכן, בניגוד לתהליך ההנצחה שבו מתקיימת פעולה בעיקר מן הפנים אל החוץ, בתהליך זה הפעולה היא גם מן החוץ אל הפנים. החוץ – מרחב הבית והמרחב הציבורי, חודרים לחדר דרך חפצים הקשורים במת, שלא היו בחדרו לפני מותו. מתוך משמעות דומיננטית זו של החדר כמנכח את זהותו השלמה יחסית, של החלל, נגזרות משמעויות נוספות, שאותן אציג כעת בהתייחס לקטגוריות הניתוח השונות.

בעוד שההנצחות השונות – הפרטית, הציבורית והממסדית – מתקשרות לפולחן המתים ומיועדות להעניק ולהצדיק אל מול החברה את המשמעות לאובדן בהקשר הלאומי (עוזריהו, 1995: Vinitzky – Seroussi & Ben – Ari, 2000), השארת החדר כפי שהוא מהווה מעין ביקורת והתרסה מובלעות כלפי תפיסות אלה. בדבריהם מתחו ההורים ביקורת כלפי המחויבות הרבה שהם חשים כלפי החברה כהורים שכולים. מחויבות זו מכתובה להם כללי התנהגות הן בתוך קבוצת השייכות שלהם – "משפחת השכול", והן מחוצה לה, במרחב הציבורי, גם בתקופה העכשווית, שבה הורים שכולים מבקשים יותר ויותר לעמוד על זכותם לזיכרון ולאבל פרטי.

ההורים תיארו את הקושי שהם חווים מעצם ציפיות החברה מהם, כולל הציפייה להנציח את הבן המת, וציינו, כי במרחב הפרטי של הבית והחדר הם מחזירים לעצמם את החירות לנהוג על פי החוקים והכללים הפרטיים שלהם. מכאן, שכשהם חוזרים ואומרים: "זה החדר שלי..." או "זה פרטי שלנו/שלו" הם מדגישים את הפער שהם חווים בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי ובין מה ששלהם למה שהפך לנחלת הכלל, ובעיקר, את הצורך, הקיומי כמעט בהפרדה הזאת, שיותר מכל מחזירה להם את האני העצמי העצמאי שלהם, המתבטא בין השאר באופן שבו הם בוחרים לזכור ולהתאבל.

משמעות זו באה לידי ביטוי החל מהכניסה לחדר, עבור דרך התנהלות ההורים בחדר בזמן נוכחותי בתוכו וכלה בחיי היומיום, בהם הם מתנהלים כשומרי סף המסננים את המורשים להיכנס, מלווים אותם בזמן השהייה בחדר ומספקים מידע ביחס לייצוגים הוויזואליים הנמצאים בו. בהקשר הזה, ההורים הביעו את חוסר הרצון והצורך שלהם לחשוף את החדר למרחב הציבורי. מכאן, שהם לא רואים בשמירתו אקט של הנצחה, אלא אקט של הנכחה.

השארת החדרים על חפציהם השונים לאורך שנים היא כמעין "השבת הבן לביתו". מרגע "שיגור" הבן לצבא (מן שלוי, 2016), חשים ההורים כי הם השאילו אותו למדינה, ומכאן, שהאחריות עליו ועל ביטחונו כבר אינה בידם. בניגוד לתהליך הטבעי שאותו עוברת כל משפחה עם שחרור הבן מהצבא, והוא חזרתו לזהות אזרחית ולעתים גם למשפחה, במשפחות אלה, בשל הנסיבות המצערות, רצף החיים הכרונולוגי נקטע, ומכאן שהבנים נותרו מולאמים, ולכן התחושה המלווה היא, שה"השאלה" הזמנית הזו הופכת לקבועה.

קבורת החללים באדמת המולדת והפיכתם לחללי האומה, מחזקת את תחושת ההלאמה והתרומה לביסוס הקולקטיבי, שכן בעזרת מתיה מקבעת המדינה את האדמה כשייכת אליה/קובעת המדינה את בעלותה על האדמה (Harrison, 2003). כפי שעלה מדברי ההורים, פעולה זו נחווית כפעולה המחזקת את האתוס הקולקטיבי ואת היות המשפחה משפחה שכולה, כאשר במעמד זה "נולדו" להם הורים חדשים, המכניסים

אותם תחת כנפיהם - משרד הביטחון והמדינה. מכאן, שהשארית החדר כפי שהוא והימנעות מעיצוב הבית כמקדש המת, הם בגדר השארית מהותם ומהות ילדיהם תחת חסותם ואחריותם.

בהקשר הזה ניתן לומר כי החדר מהווה כלי נוסף במאבק ההורים השכולים למען הפרטת השכול (פייגה, 2010: לרון, 2005: בן אליעזר, 2003). באמצעות החדרים הם אומרים, כביכול, שפעולת הזיכרון לא חייבת להתקיים רק או בהכרח אל מול הציבור ובדין וחשבון איתו, אלא היא יכולה להיות פרטית ואישית, ומכאן שהיא אינה חייבת גם לחזק את האתוס הלאומי הקולקטיבי. האמירה הטמונה בחדר מבליטה את היותו של הזיכרון פרטי, אזרחי, לגיטימי ואת העובדה שקיומו אינו תלוי באופי התפקיד, הדרגה, היחידה, החיל או נסיבות המוות.

החדר בהקשר הזה משוחרר מכל מחויבות חיצונית, והחזרת הבן הביתה בהקשר הזה, היא כמעין החזרתו ל"בסיס האם", למקום שאליו הוא שייך מלכתחילה, למקום שממנו הוא יצא, למקום שבו הוא עיצב את זהותו המרובה ולא החד ממדית כחייל בצבא האומה. חזרה זו, היא לא רק וגם לא בעיקר עבורו, אלא עבור ההורים השכולים, שבאקט הזה מרגישים כי "השליטה" על הבן דרך זיכרוננו השלם, המתאפשרת דרך הייצוגים הוויזואליים בחדרו, חוזרת אליהם.

תשובות ההורים מעידות על כך שהשאלות המציפות אותם מתוך הזהות החדשה שנכתפה עליהם הן שאלות של זהות ושייכות, ובכלל זה, מי אנחנו? מי הבן שלנו? למי אנחנו שייכים? למי הוא שייך? האם לבית הלאומי או לבית הפרטי? שאלות אלה צפות ביתר שאת בזמן אובדן בהקשר הצבאי, משעה שהבן וההורים מולאמים להוויה הקולקטיבית של ההקרבה (מן שלוי, 2016). מכאן, שהבית והחדר מהווים עבורם מרחב המספק פתרון של פשרה, שבו הם מצליחים לקיים משא ומתן בין הקונפליקטים הקיימים ואלה הנוצרים אצלם מעצם הסיטואציה עצמה, אובדן הבן והשלכותיה, ובהקשר זה, ביחס לזיכרון ולאבל הלאומי.

מכאן עולה השאלה, אם שאיפת ההורים היא הפרטת הזיכרון, מדוע בחדרים קיימים אלמנטים ויזואליים המקושרים לצבא ולמדינה? אני סבורה, שנוכחותם של ייצוגים כאלה – בין אם שהבן הכניס לחדר בעודו בחיים ובין אם שהוכנסו לחדר לאחר מותו – מגלמת מספר משמעויות:

- א. שמירה על הבן ביחס לחפצים שהכניס לחדר בעודו בחיים ובכללם גם החפצים הקשורים בצבא.
- ב. חפצים המייצגים את המסגרת שבה המוות התרחש (שהיא, בחלק מהמקרים גם סיבת המוות), ובעיקר מדים או נעליים, קיימים בחדר אך נסתרים מהעין. מכאן, שבחדרי הבנים ההורים מבקשים להציף את החיים ולא את המוות. ייצוג החיים, באופן פרדוקסלי, הוא דרך מופע דומם, אך מופע זה גובר על זיכרון המוות ומסית אותם לזיכרון החיים, שאותו הם מבקשים להנכיח ולשמר (Kidron, 2019).
- ג. בכל הנוגע לחפצים הקשורים בהנצחות שהוכנסו לחדר, עלו מספר משמעויות. אלה כוללות: שייכות (כל מה שקשור בבן נכנס לחדר), הנכחה (הנכחת העיסוק בהנצחת הבן ומורשתו), סיבת הישארותם בחיים (המטרה שלשמה הם ממשיכים לחיות היא להנציח את הבן, שלא יימחק מהזיכרון), שמירת החדר במצב פעיל (הכנסת והוצאת אלמנטים משמרת את החדר במצב של חיות ופעילות), אישור (אלמנטים אלה הם כמעין אישור של ההורים לסיפורים שהם מספרים בהקשר של הבן), בחירה (הם בוחרים מה להכניס פנימה ומה לא) וחיבור ללאום.
- ד. למרות הצורך להפריד בין הזהות הלאומית לזו האזרחית, ולמרות שהחדר על חפציו השונים מבליט את זהות האזרחית, נראה כי השכול בהקשר הצבאי זקוק ללאום ואינו מסוגל להתממש במלואו בקיומו בהקשר מופרט לגמרי (פייגה, 2010). הכנסת ייצוגים הקשורים בהנצחות לחדר, מעידה על הצורך של ההורים להרגיש שייכות ללאום/לסמן את שייכותם הלאומית גם במרחב הפרטי המבוצר הזה וכן על כך

שלמרות התרסתם כלפי ציפיות החברה מהם, חפצים אלה משמשים עדות לכך שהם ממלאים אחר הצווים הללו בתרבות השכול הישראלית ובכך הם נתפסים כ"הורים שכולים טובים/ראויים", בעיקר בעיני עצמם.

בחלק שבו בחנתי את החפצים הדומיננטיים בחדר, הצבעתי על נוכחותם הדומיננטית של החפצים האזרחיים בחדר, לעומת הצבאיים. כשם שהבית מבקש לשמר את זהותו האזרחית האינדיווידואלית, גם החדר שיקף בדרך זאת את רוח התקופה בחברה הפוסט-מודרנית, המאפשרת לכאורה ליחיד לעצב את אישיותו כראי נפשו, ללא קשר לקולקטיב. החברה הישראלית של ימינו מצד אחד עדיין מייחסת חשיבות רבה למדינה וללאומיות, כפי שמבטא השירות הצבאי המיוצג בחדר באמצעות פריטים ויזואליים, שאותם הניח הבן בזמן השירות הצבאי שלו; אך בניגוד לעבר, הזהות הלאומית לא תופסת מקום מרכזי בזהותם הרבודה והופכת להיות הדומיננטית.

דרך הייצוגים האזרחיים הנוכחים בחדרי הנופלים, נדמה כי החיילים עצמם ביקשו לשמר את הזהויות האזרחיות שלהם, כמסר פנימי וחיצוני המבדיל בין המרחבים השונים בחייהם - המרחב הלאומי שבו שייכותם הלאומית מתבטאת בשירות הצבאי, לבין המרחב הפרטי, שבו מתאפשרות להם צורות ביטוי של העצמי העצמאי, כזה שבעיקר הוא נטול מחויבות לאומית (Gurney, 2000).

ניתוח משמעות החפצים הצבאיים והאזרחיים נעשה בקטגוריות נפרדות תוך התייחסות לתיאוריות הקושרות בין תרבות חומרית לזיכרון והנצחה. בהתאמה לבארתי (2006), אשר גרס כי כל ייצוג ויזואלי טומן בחובו קונוטציות תרבותיות, וכי המסרים הנלווים לייצוגים מהווים עוגן המבקש להיטמע ככזה אצל הצופה. לאורך הניתוח ביקשתי להראות כיצד פעולה זו באה לידי ביטוי במפגש עם ההורים בחדרים. ההורים ביקשו לעגן עבורי את הקונוטציות שעלו בי מתוך הצפייה בחפצים, לפרטי מציאות מדויקים. מכאן, שאחת המשמעותות שנוצרות להם מהצגת החדר לזרים נוגעת לדיוק הזיכרון שעולה מתוך הייצוגים בחדר ושימור/הפגנת נאמנותם לסיפור המקורי של החדר, כנאמנות לכרונולוגיית חייו של הבן.

על פי ההורים, רוב החפצים בחדר אינם ברי שימוש שכן הם קנאים לסדר המקורי של החדר, מתוך תחושה של פחד, שהזזת החפצים או שימוש בהם עלולים להפר את הזיכרון הטמון בהם. כפי שציינה קדרון (Kidron, 2009), שימור החפצים "קפואים" בכרונוטופ הווירטואלי של הזמן בו הם היו בשימוש במקום שבו הם עוצבו, מאפשרת את המשך הקיום או מהווה עבור ההורים תנאי הכרחי לקיומו של הזיכרון.

בהקשר הזה ניתן לומר כי החפצים בלי החדר או החדר בלי החפצים אינם מייצרים את אותה המשמעות, כפי שהם מייצרים כיחידה אחת שלמה. עוצמת הזיכרון וחוויות ההיזכרות, שאותה ההורים חווים בחדר, הינה מוגברת הודות לקיומם של שני אלה יחד. מכאן שהחדר, כפי שטענה נזרי (2015), משמש כלי קיבול לזיכרון ולרגשות האישיים שלהם ויתרה מכך, הוא מהווה למעשה כלי קיבול לזיכרון המנציח את קיומו של זיכרונם האישי, כי בלעדיו, כך הם חשים, הזיכרון עלול להתערפל, להתמוסס או במקרה הקיצון, להיכחד.

יחד עם זאת, בכל משפחה נמצאו גם חפצים, או חפץ אחד לפחות, שהם כן ברי שימוש. אלה הם חפצים שבהם ההורים משתמשים באופן קבוע ויום-יומי, כמו מחשב או ספרים, או בהתאם לצורך, למשל טלית הבן המשמשת את האב ביום כיפור. כפי שמציינת קדרון (Kidron, 2009), וכפי שעלה מדברי ההורים, ההורים חשים שהשימוש בחפץ מאפשר להם לחוות את השימוש בחפץ ובכך הם מצליחים לשמר אינטימיות בין החיים למתים (Troll, 2001), או כפי שציין שלום, אביו של ליעד: "זה הכי קרוב שאני יכול להרגיש אותו איתי".

ניתן לומר כי יחס ההורים לחדרי הבנים ובתוך כך גם לחפצים הינו יחס דואלי. מצד אחד החדר נמצא במרחב הביתי וככזה הוא משמר את שייכותו למשפחה הגרעינית הגרה במרחב זה, אולם מצד שני, החדר מופרד מהמרחב הביתי הכללי באמצעות הדלת הסגורה ובאמצעות הסינון שההורים עושים בו כשהם קובעים מי מורשה להיכנס אליו ומי לא. מכאן שהחדר מקבל זהות נפרדת - את זהותו של הבן המת.

בתוך החדר נוכחת במלוא עוצמתה מהותו של הבן, שבאה לידי ביטוי מוחשי באמצעות הייצוגים הוויזואליים השונים, המייצגים את מכלול הזהויות שלו, ולא רק את זהותו כחייל. מכלול זה, בשונה מזהותו כחייל, מוכר, ידוע וזכור להם ואליו קל להם יותר להתחבר. הוא אינו חידה, כמו זהותם הצבאית, אלא נוכח בהווה שהיא מוכרת להם. ניתן לומר שהחדר הוא כמעין הולוגרמה של המת, שנוצרה באמצעות החפצים בחדרו, והיא כראי נפשו של הבן, מתאפיינת בריבוי ולא באחידות.

הפרדת חפצי החללים מהחלל הביתי המשותף יוצרת גבולות ברורים בין "קודש" ל"חול" ובהקשר זה היא מאפשרת להורים, כמו גם לבני המשפחה האחרים, להמשיך לנהל את שיגרת חייהם מבלי חשש שהזיכרון ידהה או יימחק. הפרדה זו מייצרת גם את זמן השהייה המיוחד של ההורים בחדר, זמן שהוא מופרד מחיי היום-יום, ובתוכו הם מבקשים לקיים את האינטראקציה הייחודית הזו, שאף היא מופרדת מחיי היום. זוהי אינטראקציה שמתקיימת עם העדים הקפואים, שברגע החשיפה אליהם הם הופכים להיות דינמיים וחיים בזיכרון (Low, 2002). הפרדה זו מאפשרת להם לשהות בזמן ובמרחב אחרים ללא הפרעות וללא עיניים בוחנות ובכך, מעדותם עולה כי היא מקנה להם חירות לחוות את האבל ואת זיכרון הבן בצורה אישית ופרטית.

דרך התייחסותם של הורים לחדרים יכולתי ללמוד על כך, שמערכת היחסים שהם מפתחים עם החדר של בנם המת היא אינטימית ומורכבת. החדר עובר האנשה והיחס אליו הוא כאילו היה הוא בנם. מעדות ההורים ניתן היה לראות כי באמצעות החדר הם עוברים את שלבי האבל השונים, ומרשים לעצמם להשליך עליו מגוון עשיר של רגשות ובתוכם גם את הרגשות הקשים ביותר, כגון החירות לכעוס על התנהגות כזו או אחרת של הבן.

רגשות אלה, שלרוב אינם זוכים לקבל ביטוי או מקום במסגרת ההנצחות השונות, צפות בחדרים תוך עימות ומפגש עם נוכחות החפצים המאזכרים זאת. מכאן שהחדר אינו מהווה רק כלי קיבול של זיכרונות טובים ונעימים, אלא מאפשר את קיומם של רגשות נוספים ובכלל זה הרגשות הכמוסים ביותר. מממצאים אלה עולה, שהחדר מקנה להורים תחושה של ביטחון, שבאה לידי ביטוי בכך שהם חשים, שניתן לסמוך עליו, שגם אם הם יכעסו, החדר יישאר איתן במקומו. למעשה, החדר מייצג את הדבר היציב היחיד שנותר בחייהם והוא, כדומם, מכיל וסופג את הכול.

מחקרים על הקשר בין תרבות חומרית לזיכרון והנצחה, מדגישים את השימוש באובייקטים ויזואליים ככלי שימור לזיכרון עבור הדורות הבאים (Csordas, 1993). בדומה לכך ציינו ההורים כי החדר והחפצים שבו מהווים עבורם אמצעי המקל לספר את סיפורו של הנופל לדורות הבאים, לדור הנכדים. לדבריהם דרך החדר הנכדים יכולים לא רק לדמיין את הנופל ואת מעשיו, אלא גם להרגיש אותו ולהבין טוב יותר איך הוא חווה את השימוש בחפצים. הבנה מוחשית זו מטמיעה טוב יותר את זכר הבן המת, יותר מאשר כל אמצעי הנצחה אחר.

יתרה מזאת, ההורים ציינו כי החפצים עבורם הם סוג של עוגנים, שדרכם קל להם יותר להעביר הסיפור לדור הבא. בדבריהם הם הדגישו כי הימצאותו של החפץ והיכולת לספר את הסיפור דרכו מקלים עליהם להעביר את הסיפור לדור הנכדים. החפץ מהווה עבורם כלי תיווך בינם לבין דור הנכדים. בהקשר זה נדמה, שאחרי

שהם עברו עם החדר את כל שלבי האבל, ובנקודת הזמן הנוכחית שימורו של החדר, יותר מכל דבר אחר, משרת את האינטראקציה עם הנכדים, שהיא מבחינתם החשובה ביותר.

ספרות המחקר העוסקת בהיצמדות לחפצי המת, מתמקדת לרוב בתגובות ובדינמיקות הקשורות בהתמודדות עם האובדן ובהליך של פרידה רגשית מהמת – בין אם כחלק מתהליך של החלמה (קלינגמן, 1989), או כהמשכיות תקינה של חיי הנוותרים (סקה, 2012; נורי, 2015), ובין אם כסיבוך בתהליך האבל (וולקין, 1998). ממצאי מחקרי אינס פוסלים תפיסות אלה של המשכיות, אך הם מצביעים גם על מנהגים חדשים המבקשים לנרמל את השכול ובכך עוזרים להורים בהתמודדות עם האובדן עד כדי ריפוי.

בבואי לבחון את משמעות ותהליך קבלת ההחלטה לשימור החדרים על צורותיו השונות מצאתי כי שמירת החדרים בבתי ההורים לא הייתה החלטה מודעת ומדוברת, אלא הם נשמרו כפי שהם כעובדה קיימת ובהתאם לדגם מוכר בתקופה הנוכחית. מכאן, שלמרות הצורך של ההורים בביטוי אינדיווידואלי בהנצחה ובזיכרון, ובהפרדות מחובת ההנצחה המקובלת בתרבות השכול הישראלית, שמירת החדר הופכת גם היא לחלק מתרבות השכול הישראלית, והיא, ככל פעולה אחרת/דגם תרבותי אחר, הופכת עבור ההורים השכולים לטבעית ומובנת מאליה. כך גם לגבי הסביבה הקרובה והרחוקה יותר, שבסופו של דבר מקבלת הליך זה כהליך טבעי ומקובל, שההורים אוטונומיים לבחור בו, ועל כן אנשים נמנעים מלהביע עמדה ביחס לכך אל מול ההורים השכולים.

העתקת החדרים לבתים חדשים, או יצירת דגם של החדר בשעת מעבר דירה, מעידים שהצורך בקיומו של החדר בחיי היום, גם בחלל של בית חדש, הוא צורך קיומי כמעט, שיש בו בין היתר, גם חיפוי על רגשות האשם, שעלו רבות בשיחות עם ההורים, הטמונות באקט של השארת הבן בבית העלמין, קבור באדמה. אמירות אלה הובילו אותי להפרדה, שאותה עשה סוקרטס בין הגוף לנפש (בן דור, 2008), וטענתי היא כי בבית העלמין קבור גופו הפיזי של הבן שנפרד, ברמה המטפורית שוב מרחם אמו, ומועבר לחסותה של האומה, אך הנפש, המהות האנושית, מבקשת עדיין להמשיך ולהתקיים והיא עושה זאת דרך החפצים הנשמרים בחדרים.

החדר, בהקשר זה הינו הבית של הנפש, ובניגוד לגוף הפיזי שמת והולאם, הנפש נשמרת בתוך המרחב הפרטי, ועל כן ההורים לא מוכנים לוותר על החדר כמגן הנפש. מסיבה זו הם משמרים את החדר גם עם מעבר דירה, ובאמצעות כל מיני פתרונות ודרכים יצירתיות, כדי לאפשר לנפש ילדיהם להמשיך להתקיים. הגעגוע לפיזיות של האדם אינו יכול לבוא על סיפוקו; אך מהותו, שבאה לידי ביטוי נוכח דרך החפצים והייצוגים הוויזואליים, יכולה להמשיך להתקיים בתוך המרחב הזה, בשליטתם של ההורים, ולפחות באופן פוטנציאלי, עד אין סוף.

מהות זו של הבן זוכה לשלמותה באמצעות שמירת הייצוגים הוויזואליים הקיימים ואלה שנוספו לאחר מותו, הקשורים בהנצחתו. מכאן נוצרת זהות השלמה של הנופל, או זו שהכי קרובה לשלמה, המאפשרת להורים לחיות איתה בשלום ודרכה לעבור את שלבי האבל והזיכרון באופן אינטימי, שאינו מחויב לדין וחשבון ציבורי.

בסיטואציה שבה קיים המתח בין הפרטי לציבורי, בין המדינה לבין האומה שנכסו לעצמם את הבן לנצח, החדר מאפשר ליישב את הסתירות והקונפליקטים שחווים ההורים בהקשר הזה, אך הוא אינו מהווה כמרחב היברידי. דרך הציור אותו צרפתי לפרק הניתוח, ניתן לראות כיצד החדר כמרחב מאפשר להורים להנכיח ולשמר את זהות השלמה של הבן המת. זהות המורכבת מן האזרחי האינדיווידואלי והצבאי לאומי. זהות המבקשת להנכיח את החי ולא את המת והיא זו המאפשרת להם להמשיך בשגרת חייהם.

בנימה אישית

לפני כחמש שנים יצרתי את סרט הדוקומנטרי "החפצים של ליעד", שתיעד את משפחתו של ליעד ז"ל, בשעת ההחלטה לעבור דירה ובזמן פירוק חדרו והמשמעות שהם קיבלו ממסירת חפציו. לא ידעתי אז, שסרט זה ישמש עבורי כבסיס לעבודת מחקר זו.

23 שנים עבדתי כעיתונאית בקבוצת "ידיעות אחרונות". לאורך השנים, וכחלק מתפקידי ככתבת המגזין של הרשת, ראיינתי עשרות רבות של משפחות שכולות. כעיתונאית הבאה לתעד את הסיפור שאותו הם ביקשו להעביר הלאה, במרבית המקרים התמקדתי בסיפור נפילת החלל ותחושת ההורים באותה נקודת זמן. גם כעיתונאית פגשתי בלא מעט חדרי נופלים ונופלות, אך אז זו הייתה התבוננות בעיניים אחרות, כאלה המבקשות ליצור עניין לציבור הקוראים, לרגש אותם, לעורר בהם אמפתיה והזדהות ופחות, או לא בכלל, בעיניים של חוקרת אקדמית.

כשיצאתי למחקר זה, לתומי חשבתי כי הדברים יהיו דומים ולו במקצת. אחרי הכול, תהיתי ביני לבין עצמי, אני מצוידת היטב בכלי הריאיון האישי, בעברי כבר פגשתי משפחות שכולות וגם חדרים רבים, מה כבר יכול להיות מפתיע או שונה? מהר מאוד גיליתי, שהדבר הראשון והמרכזי השונה במפגש הזה הוא זהותי כחוקרת. זהות זו הגבירה אצלי את היחס וההבנה לשני היבטים הנוגעים למחקר עצמו: להורים השכולים ולנופלים עצמם. הלכה למעשה, נוכחתי לראות כי בסוף אנחנו מגדירים את עצמנו, כמו את האחרים, בהגדרות של זהות, ומכאן, שהבנת זהותו של העומד מולנו, יוצרת אצלנו ציפיות ומחשבות, וכך גם ביחס למתים.

בתחילת דרכי במחקר זה, חשתי שזהותי כחוקרת עדיין לא הייתה מגובשת ומופנמת, וככזו היא דרשה ממני להתגבר על מכשולי העבר המקצועי שלי כעיתונאית הממוקדת בצורך המערכת, ולהביט על שדה המחקר באופן רחב יותר, המנסה ללכוד כמה שיותר פרטים, שיאפשרו לי לענות על שאלת המחקר המרכזית בעבודה זו. כל אלה היוו עבורי אתגר מרתק בפני עצמו, שרק עליו ניתן לכתוב מחקר. חשוב לי לציין, שברגע שהשלתי מעליי את זהותי העיתונאית יכולתי לראות, ובעיקר להרגיש, כיצד כל הדלתות, כולל אלה של הלב, נפתחות לרווחה, הן אצלי והן אצל הנחקרים. אין ספק שבזכות כל זה התאפשר לי לאסוף את החומרים הרבים המנותחים בעבודה זו.

יצאתי למחקר עם גיוסו והתנדבותו של בני השני ליחידה קרבית בשירותו הסדיר בצה"ל. "שיגרתי" אותו אל צבא הלאום, לתפקיד שאותו הוא בחר, ברגשות מאוד מעורבים. רגשות של אמא החשה בעצמה קונפליקט גדול ביחסה לצבא ולפעולותיו, ובטח ביחסה לאופי השירות אותו הוא בחר. לא תיארתי לעצמי עד כמה המפגש עם המשפחות השכולות בעת הזו, יפגוש את עולמי האישי במציאות חיי הנוכחית, ולעתים אף יטלטל אותה מצד אל צד. עד כמה שניסיתי לשמור על אובייקטיביות מחקרית שתאפשר לי לבחון את הדברים נטולת מעורבות ורגש אישי, מצאתי לא פעם שבמאבק הזה אני נכנעת לאמא החרדה שבי.

"כניעה" זו, שלווה לעתים במאבק סיויפי לא פשוט, הולידה לתפיסתי, חיבור עמוק יותר הן לנחקרים עצמם, הן למחקר והן לניתוח הממצאים. אני מניחה, שלא מן הנמנע היה שפחדיי ישתרברבו להם אל תוך השאלות, התחושות ונקודות המבט שהצפתי לאורך המחקר, כמו גם להשערות ולניתוח עצמו, שבוודאי לא היה מנותק, במודע או שלא, מהמחשבות השונות שעלו בי, ובעיקר, סביב אלה שהציפו את השאלה, המבעיתה יש לומר: "מה הייתי עושה לו הייתי במקומם?"

אני מודה, שהמבט על חדריהם של בניי בעקבות מחקר זה, קיבל התבוננות חדשה ושונה. דרך החפצים האישיים שבניי בוחרים להציב בחדריהם אני לומדת בכל פעם עוד קצת על מי ומה הם, וגם על הלך הרוח הנושב בהם, המשתקף באותה העת דרך החפצים.

בהקשרו של בני החייל, הנטייה הטבעית שלי, טרום כתיבת המחקר, הייתה למהר ולסדר את חדרו המבולגן בכל פעם כשהוא חוזר לבסיס. נטייה זו שינתה כיוון עם המחקר, ובמקום למהר ולסדרו אני מוצאת, שאני מותירה אותו מבולגן כפי שהוא הותיר אותו למשך היעדרותו וכמעט עד שובו הביתה, ביציאה הבאה. הבלגן בחדרו, שבעבר היה מוציא אותי משלוותי, מסמל לי כיום את החיים. את החיים שבני, כאדם פרטי, בוחר לייצר במרחב האישי שלו וזה הסדר שלהם מבחינתו, בלי היד ההורית המתערבת.

בניגוד לתקופה הנוכחית, שבה הכול מדוגמן ומוחצן לעולם בכל דרך אפשרית, חשתי כי החדרים עצמם פועלים בכיוון ההפוך והם, בצורתם הזאת המבוזרת, האינטימית, המבקשת להיטמע בחלל הבית מבלי לצאת החוצה, הקנו לי תחושה של "חזרה הביתה" במובן הפרטי, הקטן, האישי, הנבדל והכל כך אינטימי מהמרחב הווירטואלי. בהקשר הזה, חשתי כל העת את הצורך שלי לחזור הביתה מהמרחבים האחרים, בעיקר הווירטואלים הכול כך נגישים לי.

ההורים השכולים פתחו בפניי את דלת ביתם ברוחב לב ובנכונות גמורה לסייע לי, ובכך באיזשהו אופן, גם להם, לעמוד על המשמעויות השונות שנוצרות להם משמירת החדרים, ועל כך אני מבקשת להודות להם מעומק הלב.

זה לא פשוט להכניס אדם זר לנבכי חדרי הלב, הבית והחדר הפרטי, בטח של הבן המת. כל מפגש כזה נשאר איתי ימים רבים, וביתר שאת בזמן כתיבת העבודה העצמה. אין ספק שכל זה לא היה מתאפשר לולא ההזדמנות הנדירה, שניתנה לי מצד "האוניברסיטה הפתוחה" לערוך את המחקר החשוב הזה במסגרת התוכנית הייחודית אליה אני שייכת. אני מודה לכול מי שיצר עבורי את הקרקע הפורייה והטובה לכך.

לאורך כל עבודת המחקר וכתיבתו הזהד בראשי המשפט, שאנו, ההורים, באשר אנחנו, מרבים לומר לילדנו: "זה החדר שלך בבית שלנו". בדרך כלל זה נאמר במאבק על סידור החדר, לפחות כך זה נאמר אצלי. במהלך כתיבת המחקר תהיתי, מדוע כל כך דחוף לנו לייצר את הסדר הזה דרך המילים, אל מול ילדנו ואל מול עצמנו? ובכלל, של מי החדר הזה באמת? שלו? או שלנו?

בהיעדר חומר רקע על הנושא שאותו ביקשתי לחקור, במהלך העבודה חשתי כי מצד אחד ניתנה לי חירות מוחלטת לגבש עמדות ותפיסות ובכלל לבנות את הקורפוס המחקרי החלוצי הזה, ואילו מהצד השני, חשתי לא פעם כי אני הולכת על קצות האצבעות בניתוח פרשני זהיר, שלא יסטה מן המקובל ולא ילקה במחלת היוהרה חלילה. מחקר זה פתח עבורי, ובכלל, נושאים ונגזרות רבות למחקרי המשך סביב נושא חשוב ומעניין זה, ובעיקר גרם לי להביט על כל חפץ באשר הוא, אחרת ממה שהבטתי בו טרום המחקר.

זה הזמן והמקום להודות באופן אישי לשתי המנחות שליוו אותי בעבודת תזה זו: ד"ר קרול קדרון וד"ר דפנה הירש. שתיהן, כל אחת בדרכה, נתנו לי את מה שכל חוקרת וחוקר צריכים, את האמון בעשייה ובדרך, את החירות המוחלטת לחקור, לשאול, לכתוב, לטעות, לתהות, להתווכח, ובעיקר, לא לפחד להתבלבל כל העת עד לקבלת המוצר הסופי המספק בעיניי. שתי המנחות קראו את העבודה קריאה מדוקדקת והעירו הערות חשובות, שסייעו לי מאוד לדייק את העבודה, ועל כך, תודתי הגדולה.

ביבליוגרפיה

- אלמוג, ע'. (1991). "אנדרטאות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמיוולוגי", מגמות, 44 (2).
- אבירם, א'. (1994). "ילדות בחברה פוסט מודרנית". בטחון סוציאלי: כתב עת בנושאי רווחה ובטחון סוציאלי, 41: 97-117.
- אנדרסון, ב'. (1999). קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה. תל אביב: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.
- בארת', ר. (2006). יסודות בסמיוולוגיה. תל אביב: ריסלינג.
- בכרך, ב'. (2009). סרטי זיכרון- נרטיב קולנועי והתמודדות עם השכול: הורים שכולים בסרטי זיכרון אישיים. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. האוניברסיטה העברית ירושלים.
- ברונשטיין, ג'. (2002). "כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול". המשפט, 13: 54-65.
- בנזימן, י'. (2008). "אדם יהודי זוכר". בתוך: י', בנזימן (עורך) משחקי זיכרון: תפיסות של זמן וזיכרון בתרבות היהודית. מכון ליר ירושלים: הקיבוץ המאוחד.
- בשארה, ע'. (1999). בין האני לאנחנו: הבניית זהות אזרחית ישראלית. ירושלים: מכון וון-ליר.
- גריין, ד'. (2002). "מתבגרים בחלל מתרוקן". פנים- כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, 19: 93-104.
- דור, א'. (2004). סגנונות הורות: מסגרת קונספטואלית להורות עכשווית. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל אביב.
- דורון, ג' ולבל, א'. (2005). פוליטיקה ושכול. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- הרמן, ל'. (2003). טראומה והחלמה. תל אביב: עם עובד.
- זרובבל, י'. (2004). "קרב, הקרבה, קורבן: תמורות באידיאולוגיית ההקרבה הפטריאטית בישראל". בתוך: בן-עמוס, א' ובר-טל, ד' (עורכים) פטריאטיזם: אוהבים אותך מולדת, 61-99, תל אביב: דיונון.
- וולטר, ב. (1992). המשוטט. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- טמיר, ג'. (1993). "הסתגלות לאורך זמן של הורים שכולי מלחמה בישראל". בתוך: מלקינסון, ר' רובין, ש' ויצטום, א' (עורכים). אובדן ושכול בחברה הישראלית: 213-230, תל אביב: משרד הביטחון.
- לבל, א'. (2008). "מה ציוו במותם? השכול והזמן בישראל". בתוך: י', בנזימן (עורך) משחקי זיכרון: תפיסות של זמן וזיכרון בתרבות היהודית: 205-227. מכון וון ליר ירושלים: הקיבוץ המאוחד.
- לוינגר, א. (1993). אנדרטאות לנופלים בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לומסקי-פדר, ע'. (1997). "סיפורי חיים של חיילים משוחררים: יחסי הגומלין בין זיכרון אישי לזיכרון חברתי של מלחמה". תיאוריה וביקורת, 11: 59-79.
- ליבליך, ע'. (2002). "זיכרון שכול וזמן". בתוך: יערי, ו' ואותמיר, מ' (עורכים), הנצחה וזיכרון - בין הפרט ללאומי. תל אביב: משרד הביטחון- הוצאה לאור.
- ליבליך, ע. תובל-משיח, ר. וזילבר, ת. (2010). בין השלם לחלקיו, ובין תוכן לצורה. ל. קסן ומ. קרומר-נבו (עורכות), ניתוח נתונים במחקר האיכותני (עמ' 21-42). באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- לרון, מ'. (2002). משפחות יקרות: מאבק ההורים השכולים לשינוי שיטת התגמולים בישראל. ירושלים: הוצאת האוניברסיטה העברית.
- נזרי שלו, א'. (2015). חללים: חוויתם של הורים שכולים אשר בחרו להשאיר את חדר בנם/בתם שנהרגה במהלך שירות/ה הצבאי כפי שהיה בטרם מות/ה. במסגרת הגשת עבודת תזה, אוניברסיטת חיפה.
- מלקינסון, ר', רובין, ש' ויצטום, א'. (1993). אובדן ושכול בחברה הישראלית. תל אביב: משרד הביטחון.

- מן-שלו, ח' (2016). מהאולטרה-סאונד לצבא. המסלול הלא-מודע של הגבריות הישראלית. תל אביב: רסלינג סיון, ע' (1991). דור תש"ח: מיתוס דיוקן וזיכרון. תל אביב: הצאת "מערכות", משרד הביטחון.
- סלימאן, ר' (1999). "על זהותם הקולקטיביסטית של הפלסטינים בישראל". עיונים בחינוך, 4 : 6.
- סמית, א' ד' (2003). האומה בהיסטוריה. ירושלים: הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית.
- סקה, י' (2012). הפיכת האין הדומם ליש אין סופי: חשיבות שימור הקשר הרוחני של הורים שכולים. מגמות, מח (2).
- עומר, ח' (2000). שיקום הסמכות ההורית. תל אביב: מודן.
- עזריהו, מ' (1995). פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנפלים, 1948-1956. קרית שדה בוקר: הוצאת המרכז למורשת בן-גוריון.
- עזריהו, מ' (2002). מיצוב הזיכרון: אסופת מחקרים א', 2002, מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה
- עזריהו, מ' ושני, מ' (2012). במותם ציו: אדריכלות בתי הקברות הצבאיים – השנים הראשונות. הוצא לאור על ידי היחידה להנצחת החייל, אגף משפחות והנצחה, משרד הביטחון.
- פייגה, מ' (2010). "האנדרטה לאסון המסוקים ופרדוקס הפרטת ההנצחה של חללי הלאום". בתוך: בראלי, א' וכ"ץ, ג' (עורכים) עיונים בתקומת ישראל, 20.
- פלד, י' (1993). "זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל". תאוריה וביקורת - במה ישראלית, 3 : 21-34.
- פרנקל, ו' (1981). האדם מחפש משמעות. תל אביב: הוצאת דביר.
- צפרוני, א' (2000). "תפיסת תפקידו של בית הספר בהכנת הבוגר לחיים בעידן הפוסט מודרני". מקרא ועיון, 3-21 : 79.
- קלינגמן, א' (1998). מוות ושכול במשפחה, סקירה ספרותית מקצועית. ירושלים: מכון הנרייטה סולד.
- רוזנטל, ר' (2001). האם השכול מת? ירושלים: כתר.
- שלח, ע' (2002). "השתקפות הזיכרון באמצעי התקשורת". בתוך: אוגדן מקיף לימי עיון בנושא הנצחה וזיכרון. תל אביב: משרד הביטחון, הוצאה לאור.
- שמיר, א' (1996). הנצחה וזיכרון-דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי זיכרון. תל אביב: עם עובד
- שקדי, א' (2003). מילים המנסות לגעת - מחקר איכותני – תאוריה ויישום. אוניברסיטת תל-אביב: הוצאת תלמי, ש' (2017). "מחול הזהויות". מקבץ. כתב עת ישראל, 21 : 2

Adam, B. (1994). Perceptions of time. In T. Ingold (Ed.), Companion encyclopedia of anthropology: Humanity, culture and social life (pp. 503-526). London: Routledge.

Blunt, A & Dowling, R. (2006). Home. New-York: Routledge.

Bowlby, J. (1961). Processes of Mourning. International Journal of Psycho-Analysis, 42, 317-340.

Bowlby, J. (1980). Attachment and loss. London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.

Breznitz, S. (2000). Preface. In R. Malkinson, S. Rubin, & E. Witztum, (Eds), Traumatic and non-traumatic loss and bereavement: Clinical theory and practice. Madison, CT: Psychosocial Press/International Universities Press.

Cerulo, K.A. (1997). Identity Construction: New Issues, New Directions. *Annual Review Sociology* 23: 385-409
Csordas, T.J. (1993). Somatic Modes of Attention. *Cultural Anthropology* 8(2), 135–156. *Culture* 4(3): 303–320.

Cullens, C. (1999). "Gimme Shelter: At Home with the Millennium." *differences: A Journal of Feminist*.

Groups. In Deschamps, J. (1982). *Social Identity and Relations of Power Between* Cambridge: Cambridge University Press
H. Tajfel (ed.), *Social Identity and Intergroup Relations* (p.85-97). University Press.

Edelstein, L. (1984). *Maternal bereavement: Coping with the unexpected death of a child*. New York: Praeger Publishers.

Furedi, F. (2004). *Therapy Culture* (2nd ed.). London: Routledge.

Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategy for qualitative research*. New York: Aldine Publishing Company.

Goodman, L. A. (1961). Snowball sampling. *The annals of mathematical statistics*, 32 (1), 148-170.

Grant, S. M. (2005). Raising the dead: War, memory and American national identity. *Nations and Nationalism*, 11(4), 509–529.

Gurney, C. (2000). "I Love Home: Towards a More Affective Understanding of Home", *Proceedings of Culture and Space in Built Environments: Critical Directions/New Paradigms*", pp. 33–39.

Handelman, D. & Shamgar-Handelman, L. (1997). The Presence of Absence: The Memorialism of National Death in Israel. E. Ben-Ari & Y. Bilu (eds), *Grasping Land: Space and Place in Contemporary Israeli Discourse and Experience* (pp 85-129). Albany State University of New York: Suny Press.

Harrison, R. P. (2003). *The dominion of the dead*. Chicago, ILL: The University of Chicago Press.

Hecht, A. (2001). Home, sweet home: tangible memories of an uprooted childhood. In: D. Miller (ed.) *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors*. (pp 123- 148). Oxford: Berg Publishers.

Hepworth, M. (1999). "Privacy, Security and Respectability: The Ideal Victorian Home". In: *Ideal Homes? Social Change and Domestic Life*. London: Routledge.

Jones, S. G. (1997). The internet and its social landscape. In S. G. Jones (Ed.), *Virtual Culture: Identity and Communication in Cybersociety* (pp 7-35). Thousand Oaks, CA, USA: Sage Publications, Inc.

Kidron, C. A. (2009). Toward an Ethnography of Silence: The Lived Presence of the Past in the Everyday Lives of Holocaust Trauma Descendants in Israel. *Current Anthropology* 50(1): 5–27.

Kidron, C. A. (2010). Embracing the Lived Memory of Genocide: Holocaust Survivor and Descendant Renegade Memory-Work at the House of Being. *American Ethnologist* 37(3): 429–451.

Kidron, C. A. (2012). Alterity and the Particular Limits of Universalism: Comparing Jewish-Israeli Holocaust and Canadian-Cambodian Genocide Legacies. *Current Anthropology* 53 (6): 723–753.

Law, J. (2002). Objects and spaces. *Theory, Culture & Society* 19(5-6): 91–10.

- Malkinson R. & Bar-Tur L. (1999). The aging of grief in Israel: A perspective of bereaved parents. *Death Studies*, 23(5), 413-432.
- Mallett, S. (2004). Understanding home: A critical review of the literature. *The Sociological Review*, 52(1), 62-89.
- Massey, Doreen B. (1994). *Space, Place and Gender*. Minneapolis: Minneapolis University Press.
- Miller, D. (1963) "The Study of Social Relationships: Situation, Identity and Social Interaction", in S. Koch (Ed.), *Psychology: A Study of Science*, New York: McGraw-Hill.
- Miller, D. (2001) Behind Closed Doors. In: D. Miller (ed.) *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors*. (pp 1–22). Oxford: Berg Publishers.
- Moore, J. (2007). "Polarity or Integration? Towards a Fuller Understanding of Home and Homelessness". *Journal of Architectural and planning Research* vol.24 pp.143-159.
- Nachtigal, A. & Kidron, C. A. (2015). Existential multiplicity and the late-modern smoker: negotiating multiple identities in a support group for smoking cessation. *Sociology of health & illness*, 37(3), 452-467.
- Nizri-Shalev, O & Kidron, C. A. (2022). Taking the Soldier Home: Sustaining the Domestic Presence of Fallen Loved Ones. *Memory Studies* pp. 31
- Neimeyer, R. A. (2001). The language of loss: Grief therapy as a process of meaning reconstruction. In R. A. Neimeyer (Ed.), *Meaning reconstruction & the experience of loss* (pp. 261-292). Washington, DC, US: American Psychological Association.
- Pope, C. & Mays, N. (1995). Qualitative research: Reaching the parts other methods cannot reach: an introduction to qualitative methods in health and health services research. *British Medical Journal*, 311, 42-45.
- Prown, J. R. (1982). *Mind in matter: An introduction to material culture theory and method*. Winterthur Portfolio, 17 (1), 1-19.
- Rando, T. A. (1983). An investigation of grief and adaptation in parents whose children have died from cancer. *Journal of Pediatric Psychology*, 8, 3–19.
- Rosenberg, M. (1965), *Society and Adolescent Self-Image*, Princeton University Press.
- Schuman, H., & Scott, J. (1989). Generations and collective memory. *American Journal Review*, 54(3), 359-381.
- Stephan, Walter G. & Stephan Cooki, W. (1996), *Intergroup Relations*, Boulder, Colorado: Westview Press.
- Stewart, S. (1993). *On Longing Narratives of Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Durham, NC, USA: Duke University Press.
- Triandis, H. C. (1989). The self and social behavior in differing cultural contexts. *Psychological Review*, 96, 506-520.
- Troll, L. E. (2001). When the World Narrows: Intimacy with the Dead. *Generations*, 25 (2), 55-58.
- Unruh, D. R. (1983). Death and the personal history: Strategies of identity preservation. *Social Problems*, 30(3), 340-351.

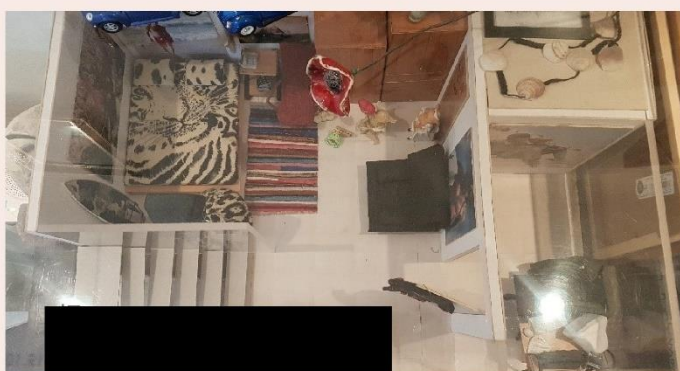
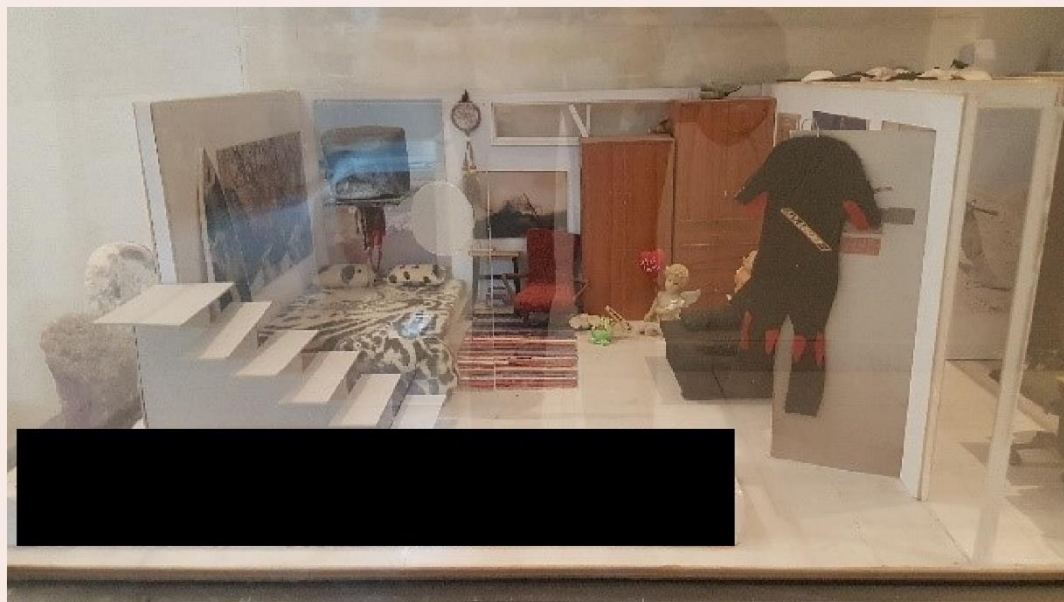
Vinitzky-Seroussi, V. & Ben-Ari, E. (2000). "A Knock on the Door": Managing Death in the Israel defense Forces. *The Sociological Quarterly*, 41(3). 391-411.

Volkan, V. D. (1990). Living statues and political decision-making. *Mind and Human Interaction*, 2, 46–50.

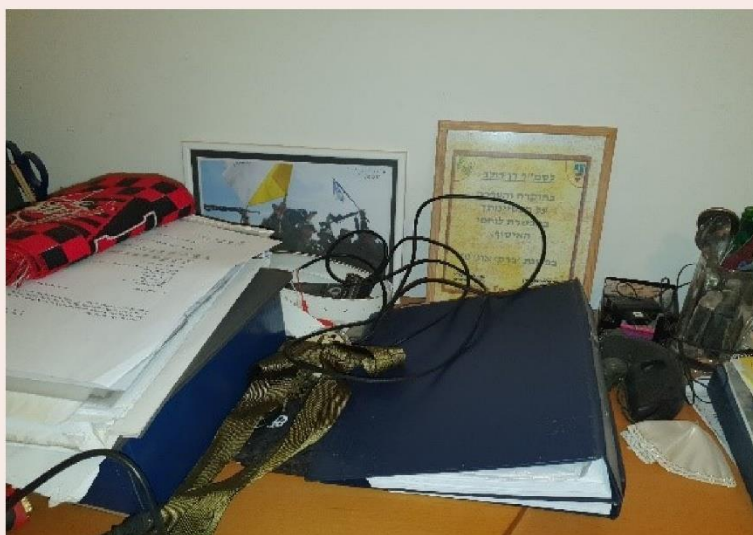
Walsh-Burke, K. (2006). *Grief and loss: Theories and skills for helping Professionals U.S.A*; Pearson Education, Inc.

נספחים

נספח מס' 1 - דגם חדרו של סמל דקל ז"ל

נספח מס' 2 – חדרו של סמ"ר תמיר ז"ל

נספח מס' 3 – חדרו של סמל דן ז"ל

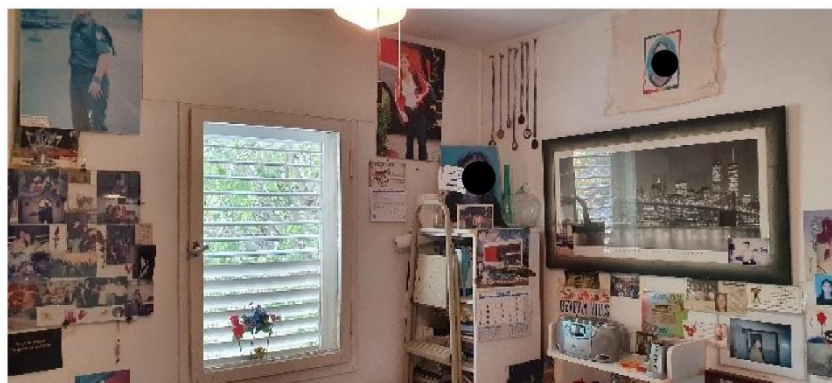
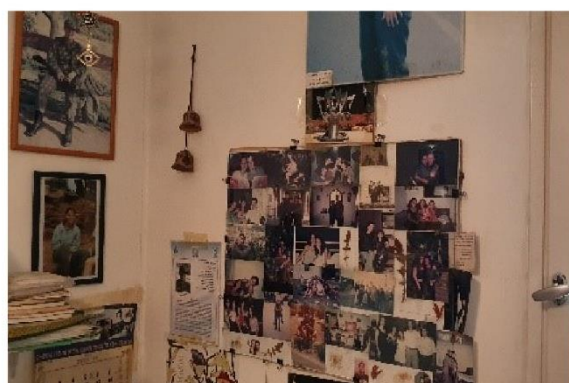

נספח מס' 4 – חדרו של סמ"ר מיכאל ז"ל

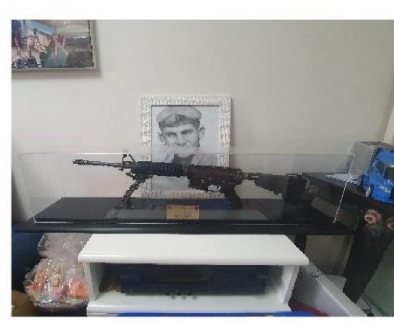
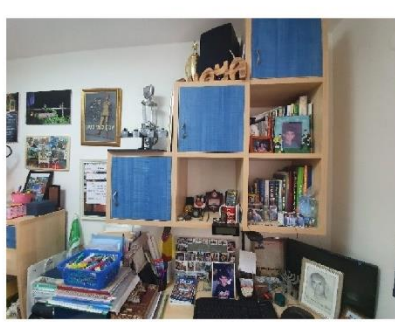
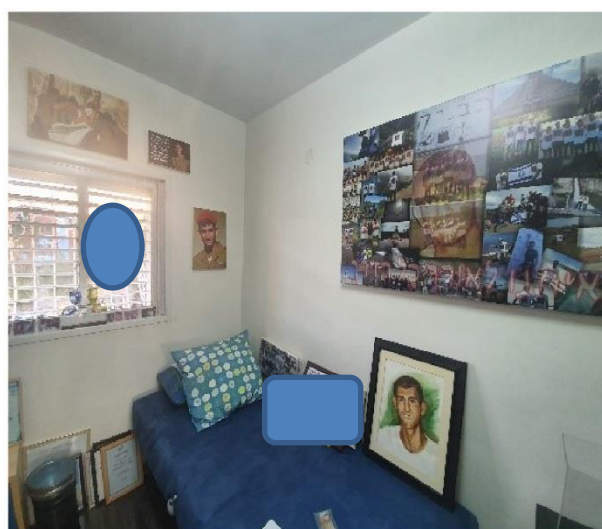

נספח מס' 6 - חדרה של סמלת עמית ז"ל

נספח מס' 7 – חדרו של סמ"ר רותם ז"ל

נספח מס' 8 – חדרה של סמ"ר מיטל ז"ל

